

Узб. 2

33

Ш-74

# ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Узб. 2  
33  
Ш-74

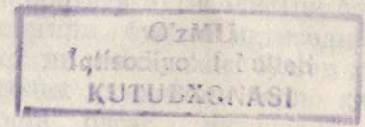
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Ш. ШОДМОНОВ, Т. ЖЎРАЕВ

# ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

*Маърузалар матни*

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта  
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика  
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*



Тошкент — 2000 йил.



курасининг мазмунини ва хусусиятларини тушуниш кўп жиҳатдан кишиларнинг иқтисодий сирларини, айниқса бозор ва бозор иқтисодиёти муносабатларининг мазмунини, уларнинг талаблари ва хусусиятларини, қонун-қоидаларини, амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг мақсади ва моҳиятини чуқурроқ билишларига боғлиқдир. Иқтисодиёт назарияси фани иқтисодиёт тушунчаларини, унинг қонун-қоидаларини, тежамли хўжалик юритиш сирларини, турли кишилар ва хўжаликларнинг бир-бирлари билан манфаатли иқтисодий алоқада бўлиб, унумли меҳнат қилиш йўллари ва шаклларини ўргатади. Иқтисодиёт назарияси фани мамлакатимизда яшайётган ҳамма кишиларнинг даромадлари, уларнинг турмуш даражаси фақат миллий иқтисодиёт тараққиётига боғлиқлигини, шу юртда меҳнат қилаётган кишиларнинг ижодий меҳнати билан вужудга келган миллий маҳсулотнинг кўпайиши, унинг тўғри тақсимланиши ва фойдаланилиши, миллий пул барқарорлиги билан боғлиқлигини ҳам ўргатади ва миллий истиқлол мафкурасининг одамлар онгида шаклланишида, уларнинг интеллектуал камолотга эришувида муҳим рол ўйнайди.

Лекин ўзбек тилида ҳозирги даврдаги бозор иқтисодиёти ички сир-асрорини, унинг ҳақиқий қиёфасини синчиклаб ўрганишга интилаётган ўқувчи ва талабаларимиз учун мўлжалланган иқтисодиётнинг муаммоли тугунларини ечишга ҳаракат қилаётган раҳбар ходимлар, иқтисодчи мутахассислар, бозор иқтисодиёти билан қизиқётган кенг китобхонлар омма-си талабларига жавоб берадиган адабиётлар, қўлланмалар, айниқса, дарсликлар етарли эмас. Юртбошимиз айтганидек: «...биринчи галда, тараққиётимизнинг ҳар бир йўналиши — жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожига ҳақида махсус дарсликлар, қўлланмалар, оммабоп адабиётлар яратиш зарур»<sup>1</sup>. Дарсликлар ва ўқув қўлланмалари етишмаслиги бўйича олий ўқув юртли ва коллежлардаги аҳволни, шунингдек, кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ҳамда Президентимиз И.А. Каримовнинг «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида қўйилган муҳим вазифаларни ҳисобга олиб, биз иқтисодиёт назарияси фани бўйича ушбу маърузалар матнини тайёрлашга жазм қилдик.

<sup>1</sup> Каримов И.А. «Дониниманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман». «Фидокор» газетаси. 2000й. 8 июн.

Биз бозор иқтисодиётига кириб келаётганлигимизни, бу шароитда яшашимиз, фаолият кўрсатишимиз, иқтисодий муносабатда бўлишимизни ҳисобга олиб, бозор иқтисодиёти муаммоларини, унинг сабаб-оқибатларини, қонун-қоидаларини, тушунчаларини, уларнинг бизнинг шароитимизда қай даражада, қандай шаклда амал қилаётганлигини батафсилроқ ёритишга ҳаракат қилдик. Ушбу тўпламда иқтисодий жараёнларнинг фақатгина юзаки, кўриниб турган томонларигагина эмас, балки уларнинг ички моҳияти, зиддиятлари ва боғланишларига, иқтисодий жараёнларнинг сабаб ва оқибатларига алоҳида эътибор берилди. Ушбу тўпламда Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида республика-миз иқтисодий тараққиётининг муаммолари, айниқса, Президентимиз китобларида, маъруза ва нутқларида, қабул қилинган қонун ва қарорларда баён этилган тамойиллар, хусусиятлар ҳам қамраб олинди ҳамда назарияни амалиётга яқинлаштириш мақсадида бозор иқтисодиётининг кўпгина умумий қонун-қоидалари бевосита Ўзбекистон ҳаёти мисолида ёритилди.

Асосий иқтисодий тушунчаларни соддароқ қилиб, оддий тилда, мисоллар, жадваллар, графиклар асосида тушунтиришга ҳаракат қилинди.

Ушбу маърузалар тўплами янги стандарт талаблари бўйича тузилган дастур асосида ёзилди. Тўпламда дастурдаги асосий ва зарурий мавзулар қамраб олинган. Лекин ҳажм чекланган бўлганлиги учун кўпгина материаллар иложи борича қисқартириб берилди. Шунинг учун тўпламда камчилик ва мунозарали жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин.

Тўпламда ўқитишнинг янги технологик хусусиятлари ҳисобга олиниб, ҳар бир мавзуда маъруза режаси, асосий таянч тушунчалар ва атамалар, такрорлаш ва мунозара учун саволлар, асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати келтирилди.

Иқтисодиёт назарияси бўйича мазкур маърузалар матни олий ўқув юртли талабалари учун мўлжалланган бўлиб, ундан ўрта-махсус ўқув юртли ва тингловчилари, лицей ўқувчилари, аспирантлар ва иқтисодиёт назарияси соҳасидаги билимларга қизиқувчи барча китобхонлар ҳам фойдаланиши мумкин.

Муаллифлар тўпламнинг тузилиши, мазмуни, муаммоларнинг баён қилиниш тартиби ва услуби бўйича билдирилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар ва кейинги ўқув қўлланма, дарсликлар тайёрлашда ҳисобга оладилар.



# I. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА БИЛИШ УСЛУБИ

## Маъруза режаси

1. *Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.*
2. *Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети.*
3. *Иқтисодий жараёнларни билишнинг услублари.*

### 1-§. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи

Иқтисодиёт назарияси фанини, унинг қонун-қоидаларини билиш учун, энг аввало, иқтисодиётнинг ўзи нима, унинг вазиёси нималардан иборат, деган саволга жавоб бериш лозимдир. Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жуда мураккаб, кўп қиррали ва гоят чигал муаммоларга бойдир. Бу муаммолар кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, фан, маданият, сиёсат, мафкура, ахлоқ, давлатни бошқариш соҳаларидаги ва ниҳоят, оиладаги ва бошқа фаолият турларининг борган сари кўпайиб, ривожланиб ҳамда уларнинг ўзгариб бориши натижасида вужудга келади. Узоқ даврлар давомида инсоният фикрини банд қилиб келган айрим масалалар бугунги кунда оддий ҳақиқат ва осон билиш мумкин бўлган нарсага ўхшаб кўринади.

Масалан, бугун ҳаммага маълумки, кишилар яшашлари, сиёсат, санъат, адабиёт, фан, маърифат, маданият, таълим билан шуғулланишлари учун ҳаётий неъматларни истеъмол қилишлари, кийинишлари керак. Бунинг учун эса озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва турли хизматлардан иборат ҳаётий воситалар зарур. Ҳар бир киши, ўзининг кундалик ҳаётига бир қанча муаммоларга, яъни ҳаётий эҳтиёжлари — кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-рўзгор буюмлари, билим олиш каби эҳтиёжлар учун зарур бўлган пул даромадларини қаредан, нима ҳисобига топиш керак деган муаммоларга дуч келади.

Шу муаммоларни ечиш ва ўз талабларини қондириш мақсадида кишилар турли йўналишларда, соҳаларда фаолият кўрсатадилар. Демак, инсоннинг турли фаолиятлари ичида энг асосийси, инсониятнинг яшashi ва унинг камол топишини таъминлайдигани моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган иқтисодий фаолиятдир.

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшashi, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий восит

ларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга яратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятларни яхлит қилиб, бир сўз билан, иқтисодий фаолият деб аталади.

Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги тарзида бўлган. Лекин, ҳозирги даврда иқтисодиёт фақат уй ёки индивидуал хўжалиқдан иборат эмас, балки йирик хусусий ужаллик, жамоа, ҳиссадорлик, жамиятлари давлат ужалликларидан, молия ва банк тизимларидан, хўжаликлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, концернлар, ўшима корхоналар, давлатлар ўртасидаги турли иқтисодий шўкалардан иборат бўлиб, жуда мураккаб соҳа ҳисобланади. Бунинг устига барча ресурсларимиз — пул маблағлари, табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари — ҳаммаси чексиз эмас. Мана шу чекланган ресурслардан оқилтона фойдаланиб, ҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш, шунга энг кам ресурс сарфлаб, кўп самарага эришиш, ресурсларни маҳсулотларни тўғри тақсимлаш йўллари топиш иқтисодиётнинг асосий мазмунидир.

Тарихий тараққиёт даражасига қараб, турли даврларда ва турли мамлакатларда иқтисодиёт турлича бўлиши мумкин. Ҳозиргача иқтисодиётнинг бир неча тури маълум:

1. Анъанавий иқтисодиёт;
2. Маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт;
3. Бозор иқтисодиёти.

Қамров даражасига қараб ҳам иқтисодиёт турлича бўлиши мумкин. Масалан, жаҳон иқтисодиёти, мамлакат иқтисодиёти, миллий иқтисодиёт, тармоқ иқтисодиёти, функционал иқтисодиёт, минтақа иқтисодиёти; корхона ёки фирма иқтисодиёти, оила иқтисодиёти.

**Баъзан уларни яхлитлаштириб, макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт деб аталади.** Иқтисодиётнинг бу турлари, даражалари, шакллари қандай бўлишидан қатъий назар уларнинг ҳаммаси бир мақсадга бўйсунган: у ҳам бўлса инсониятнинг яшashi, кўпайиши ва камол топиши учун шарт-шароит яратиш бериш, турли хил ҳаётий воситаларни яратиш, уларнинг эҳтиёжларини қондириб боришдан иборатдир. Шундай экан, **иқтисодиёт инсон ҳаётининг асосини, унинг пойдеворини** ташкил этиб, унинг ўзи ҳам инсонсиз, унинг фаолиятсиз мавжуд бўлмайди ва мазмунга ҳам эга эмас. Инсоннинг иқтисодиётдаги жуда катта ва кенг ролини қисқача қилиб қуйидагича кўрсатиш мумкин:



# 1. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА БИЛИШ УСЛУБИ

## Маъруза режаси

1. *Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.*
2. *Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети.*
3. *Иқтисодий жараёнларни билишнинг услублари.*

## 1-§. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи

Иқтисодиёт назарияси фанини, унинг қонун-қоидаларини билиш учун, энг аввало, иқтисодиётнинг ўзи нима, унинг вазифаси нималардан иборат, деган саволга жавоб бериш лозимдир. Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жуда мураккаб, кўп қиррали ва ғоят чигал муаммоларга бойдир. Бу муаммолар кишиларнинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш, фан, маданият, сиёсат, мафкура, ахлоқ, давлатни бошқариш соҳаларидаги ва ниҳоят, оиладаги ва бошқа фаолият турларининг борган сари кўпайиб, ривожланиб ҳамда уларнинг ўзгариб бориши натижасида вужудга келади. Узоқ даврлар давомида инсоният фикрини банд қилиб келган айрим масалалар бугунги кунда оддий ҳақиқат ва осон билиш мумкин бўлган нарсага ўхшаб кўринади.

Масалан, бугун ҳаммага маълумки, кишилар яшашлари, сиёсат, санъат, адабиёт, фан, маърифат, маданият, таълим билан шуғулланишлари учун ҳаётий неъматларни истасмол қилишлари, кийинишлари керак. Бунинг учун эса озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва турли хизматлардан иборат ҳаётий воситалар зарур. Ҳар бир киши, ўзининг кундалик ҳаётида бир қанча муаммоларга, яъни ҳаётий эҳтиёжлари — кийим-кечак, озиқ-овқат, уй-рўзгор буюмлари, билим олиш каби эҳтиёжлар учун зарур бўлган пул даромадларини қаердан, нима ҳисобига топиш керак деган муаммоларга дуч келади.

Шу муаммоларни ечиш ва ўз талабларини қондириш мақсадида кишилар турли йўналишларда, соҳаларда фаолият кўрсатадилар. Демак, инсоннинг турли фаолиятлари ичида энг асосийси, инсониятнинг яшashi ва унинг камол топишини таъминлайдигани моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган иқтисодий фаолиятдир.

**Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшashi, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истасмолчиларга етказиб беришга аратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятларни яхлит қилиб, бир сўз билан, иқтисодий фаолият деб аталади.**

Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги тарзида бўлган. Лекин, ҳозирги даврда иқтисодиёт фақат уй ёки индивидуал хўжалиқдан иборат эмас, балки йирик хусусий ўжалик, жамоа, ҳиссадорлик, жамиятлари давлат ўжаликларидан, молия ва банк тизимларидан, хўжаликлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, концернлар, ушма корхоналар, давлатлар ўртасидаги турли иқтисодий доқалардан иборат бўлиб, жуда мураккаб соҳа ҳисобланади. Бунинг устига барча ресурсларимиз — пул маблағлари, табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари — ҳаммаси чексиз эмас. Мана шу чекланган ресурслардан оқилона фойдаланиб, ҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш, унга энг кам ресурс сарфлаб, кўп самарага эришиш, ресурсларни маҳсулотларни тўғри тақсимлаш йўллари топиш иқтисодиётнинг асосий мазмунидир.

Тарихий тараққиёт даражасига қараб, турли даврларда ва турли мамлакатларда иқтисодиёт турлича бўлиши мумкин. Ҳозиргача иқтисодиётнинг бир неча тури маълум:

1. Анъанавий иқтисодиёт;
2. Маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт;
3. Бозор иқтисодиёти.

Қамров даражасига қараб ҳам иқтисодиёт турлича бўлиши мумкин. Масалан, жаҳон иқтисодиёти, мамлакат иқтисодиёти, минлий иқтисодиёт, тармоқ иқтисодиёти, функционал иқтисодиёт, минтақа иқтисодиёти; корхона ёки фирма иқтисодиёти, оила иқтисодиёти.

**Баъзан уларни яхлитлаштириб, макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт деб аталади.** Иқтисодиётнинг бу турлари, даражалари, шакллари қандай бўлишидан қатъий назар уларнинг **ҳаммаси бир мақсадга бўйсунган:** у ҳам бўлса инсониятнинг яшashi, кўпайиши ва камол топиши учун шарт-шароит яратиш бериш, турли хил ҳаётий воситаларни яратиш, уларнинг эҳтиёжларини қондириб боришдан иборатдир. Шундай экан, **иқтисодиёт инсон ҳаётининг асосини, унинг пойдеворини** ташкил этиб, унинг ўзи ҳам инсонсиз, унинг фаолиятсиз мавжуд бўлмайди ва мазмунга ҳам эга эмас. Инсоннинг иқтисодиётдаги жуда катта ва кенг ролини қисқача қилиб қуйидагича кўрсатиш мумкин:



1. Инсон табиатнинг бир бўлаги, унинг ажралмас қисми сифатида ҳаракат қилади, табиат ашёларининг шаклини ўзгартириб, истеъмолга яроқли ҳолга келтиради, бошқача қилиб айтганда, инсон иқтисодиётнинг ҳаракатга келтирувчи кучи, ҳамма товар ва хизматларининг истеъмолчиси, уларнинг ишлаб чиқарувчиси ва яратувчиси дир.

2. Инсон ҳамма товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчиларга етказиб берувчи, бозор иқтисодиёти шароитида эса сотувчиси ролини бажаради. Бунда у ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги алоқанинг бажарувчиси сифатида намоён бўлади.

3. Инсон товар ва хизматларнинг сотиб олувчиси ва бинобарин, уларнинг истеъмолчиси ҳамдир.

4. Инсон иқтисодиётнинг ҳамма даражаларида унинг ташкилотчиси, бошқарувчиси бўлиб, унинг турли омиллари, бўлаклари, соҳалари ўртасидаги уйғунликни, алоқаларни бир-бирига мосликни таъминловчи сифатида ҳаракат қилади. Инсоннинг иқтисодиётдаги роли унинг ҳаётининг турли даврларида ва босқичларида турлича намоён бўлади. У ёшлигида ва қариганида кўпроқ истеъмолчи бўлиб, яъни бошқалар яратган товарлар ва хизматлардан фойдаланувчи сифатида кўзга ташланса, ишлаб турган даврида ишлаб чиқарувчи, ташкилотчи, бошқарувчи сифатида иш кўради, ўзи учун, болаларга ва қарияларга ҳаётини таъминловчи яратади ва етказиб беради. Содда қилиб айтганда, инсон меҳнат қобилиятига эга бўлиб, ишлаб турган вақтида ёшлиқда олган қарзини узади, ўзини-ўзи таъминлайди, қариган чоғи учун замин тайёрлайди ва ёш авлодга қарз беради. Инсониятнинг иқтисодиётдаги роли унинг табиатдаги энг олий тирик мавжудот эканлиги билан, яъни, онгли равишда маълум мақсадга қарата ижодий меҳнат қила олиш қобилияти билан белгиланади. Инсоннинг бошқа тирик мавжудодлардан фарқи ҳам унинг онгли ва ижодий меҳнат қила олишида, ўз фаолияти учун зарурий меҳнат қуролларини яратиш қобилиятига эгаллигидадир.

Инсон томонидан яратилган товарлар ва хизматларнинг, ресурсларнинг ҳаракати бўйича иқтисодиёт турли фазалардан — ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларининг бирлигидан иборатдир. Буларнинг ичида энг асосийси ва бошланғичи **ишлаб чиқариш жараёни** дир. Чунки ҳамма товар ва хизматлар худди шу босқичда яратилади. Агар ишлаб чиқарилмаса, тақсимланадиган, айирбошланадиган ва

ниҳоят, истеъмол қилинадиган нарсалар бўлмайдилар (ишлаб чиқариш нима ва қандай содир бўлиши ҳақида кейинги мавзуда сўз боради).

**Иккинчи муҳим фаза эса тақсимот жараёни** дир. Бу босқичда, энг аввало, ишлаб чиқариш воситалари капитал ва ишчи кучи, товар ва хизматларнинг алоҳида турлари, ишлаб чиқарувчи тармоқлар, соҳалар, ҳудудлар ва ниҳоят, корхоналар ўртасида тақсимланади. Ундан ташқари, ишлаб чиқариш натижаси бўлган товар ва хизматлар, уларнинг пул ҳолидаги кўриниши бўлган даромадлар ҳам тақсимланади. Бунда ишлаб чиқариш қанчалик ривожланган бўлса тақсимланадиган товар ва хизматлар ҳамми, бинобарин даромадлар ҳамми ҳам шунча катта бўлади ҳамда даромадлар кишиларнинг қилган меҳнатининг миқдори ва сифатига ёки қўшган капиталнинг (пул, ишлаб чиқариш воситаларининг) миқдорига қараб улар ўртасида тақсимланади. Тақсимот қанча адолатли ва тўғри бўлса, ишлаб чиқаришнинг юксалишига шунча ижобий таъсир кўрсатади, уни рағбатлантиради ёки аксинча.

**Айирбошлаш жараёни — иқтисодиётнинг муҳим фазасидир.** Меҳнат тақсими оқибатида айрим гуруҳ кишилар товар ва хизматларнинг баъзи турларини ишлаб чиқаришга, етказиб беришга ихтисослашадилар, айрим гуруҳлари эса бошқа турдаги товарларни ишлаб чиқариш, етказиб бериш бўйича ихтисослашадилар. Ҳар бир товар турини ишлаб чиқарувчи ўз товарини сотиб, ўзига керакли бўлган бошқа товар ёки хизматларни сотиб олади. Натижада турли хил йўналишдаги ишлаб чиқарувчилар ёки хизмат кўрсатувчилар ўртасида иқтисодий алоқа — айирбошлаш, пул орқали олди-сотди содир бўлади.

**Иқтисодиётнинг охириги фазаси истеъмол жараёни** дир. Бу жараёнда товарлар ва хизматлар турли кишилар, гуруҳлар томонидан истеъмол қилиниб, уларнинг эҳтиёжларини қондирадилар. Истеъмол икки хил бўлади: ишлаб чиқариш истеъмоли ва шахсий истеъмол. Ишлаб чиқариш истеъмолида ишлаб чиқариш воситалари (капитал) ва ишчи кучидан фойдаланилиб, унумли истеъмол қилинади. Шахсий истеъмол жараёнида эса истеъмол буюмлари пировард фойдаланилиб, улар йўқотилади ва ўрнига яна янгисини ишлаб чиқариш зарурияти пайдо бўлади.

Шундай қилиб, товар ва хизматлар, ресурслар ҳаракати доимо тўхтовсиз такрорланиб турадиган жараён дир. Бу жараённи ушбу чизмада тушуниш осонроқ бўлади.





1-чизма баёни

Иқтисодиётнинг доимий ва бош муаммоси эҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир.

Бу муаммони тўғри тушуниш учун, энг аввало, эҳтиёж нималигини, унинг турларини билиш зарурдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, инсон яшамоғи учун, энг аввало, озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, уй-рўзгор буюмлари, транспорт ҳамда иситиш ва ёритиш воситалари зарурдир. Бундан ташқари, инсон камол топмоғи учун ўқиб, билим олиши, касб ўрганиши, малака эгаллаши ва даволаниши, дам олиши, томошалар кўриши, турли хизматлардан фойдаланиши ва бошқа жуда кўп ҳаётий нарсаларга эҳтиёжманддир. **Инсоннинг яшани ва камол толиши, умуман инсониятнинг ривожланиши учун керак бўлган ҳаётий воситаларга бўлган зарурияти иқтисодиёт назарияси фанида эҳтиёж деб аталади.**

Барча ҳаётий эҳтиёжлар (иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий, сиёсий эҳтиёжлар) ичида ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар алоҳида ўрин тутади. Бу эҳтиёжлар кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий неъматлардан ҳамда хизматлардан иборат бўлади. Шу жиҳатдан олганда ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар моддий ва маънавий эҳтиёжларни ўз ичига олади. Моддий эҳтиёжлар, бу аввало, кишиларнинг ўзларига фойдали бўлган неъматларни харид қилиш ва фойдаланишга бўлган хоҳишларидир. Булар истеъмол учун зарур бўлган кўплаб ҳаётий предметларни (озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой) ва зеб-зийнат буюмларини (тақинчоқ, атир-упа, енгил автомобил ва ҳ.к.) ўз ичига олади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, бир неча йил олдин зеб-зийнат буюми дабдаба бўлиб ҳисобланган нарса энди энг оддий ҳаётий зарур предметга айланиши мумкин. Хизматлар ҳам моддий неъматлар каби маълум

эҳтиёжларни қондиради. Масалан, шахсий автомашинани ремонт қилдириш, соч олдириш, ҳуқуқшунос маслаҳатидан фойдаланиш каби хизматлар моддий товарлар билан бир қаторда кишиларнинг эҳтиёжларини қондиради.

Жамиятнинг моддий эҳтиёжлари корхоналар ва давлат муассасалари эҳтиёжларини ҳам ўз ичига олади. Корхоналарга ишлаб чиқариш мақсадларини амалга ошириш, яъни товарлар ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи керак. Давлат жамоа ва хусусий корхоналар мамлакат аҳолисининг умумий эҳтиёжларини акс эттириб, автомобил ва темир йўллари, мактаблар, касалхоналар қурилишга ҳаракат қилади.

Маънавий эҳтиёжлар моддий кўринишга эга бўлмаган кишиларнинг билим ва дам олиш, маданий савиясини ошириш, малака-маҳоратга эга бўлиш, ҳар хил томошалар кўриш каби кўплаб эҳтиёжларни ўз ичига олади. Эҳтиёжлар яқка тарзда ва биргаликда қондирилиши мумкин. Бу эса эҳтиёжнинг характерига ва уни қондирувчи объектлар хусусиятига боғлиқ. Шундай буюм ва хизмат турлари борки, улардан фақат биргаликда фойдаланиш мумкин. Масалан, таълим олиш бинолари, касалхоналардан, дам олиш жойларидан баҳраманд бўлиш, спорт ўйинлари ва кўнгул очар томошаларни биргаликда кўриш кабилар шулар жумласидандир.

Жамият эҳтиёжларига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Булар қуйидагилар:

а) Жамиятнинг иқтисодий тараққиёт даражаси. Иқтисодиёти ривожланишдан орқада қолган мамлакатларда эҳтиёжлар доираси тор ва паст бўлади. Аксинча, иқтисодиёти гуркураб ривожланган мамлакатларда эҳтиёжлар доираси кенг ва хилма-хил бўлади.

б) Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий тузум. Агар жамиятдаги тузум бозор иқтисодиёти ёки капиталистик принциплар асосида қурилган бўлса, ундаги ижтимоий гуруҳлар бойлар ва камбағаллар, мулкдор ва мулксизларга бўлиниб, уларга мансуб кишилар эҳтиёжлари ўртасида катта фарқ мавжуд бўлади. Юқори даромад олувчилар жуда сифатли ноёб маҳсулотлар ва хизматларга эҳтиёж билдирса, камбағалларнинг эҳтиёжлари ўз ҳаётини сақлаш учун жуда зарур маҳсулотлар ва хизматлар билангина чекланади.

в) Табиий — географик шароитлар. Улар ҳам эҳтиёжларнинг миқдори ва турига таъсир қилувчи омиллардир. Нисбатан совуқ иқлим шароитида, иссиқ иқлим шароитига қараганда ҳаёт ке-



чириш учун оқсил ва ёгга бой озиқ-овқат, иссиқ кийим — кечак, уй ва транспорт воситаларига кўпроқ эҳтиёж бўлади.

г) Тарихий-миллий анъаналар ва урф-одатлар ҳам эҳтиёжларга таъсир кўрсатади. Масалан, тарихан шаклланган миллий ва диний маросимлар, урф-одатлар, Наврўз байрами, рўза ва ҳайитлар ўзига хос эҳтиёжларни юзага келтиради.

д) Аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркибидаги ўзгаришлар ҳам эҳтиёжларга таъсир этувчи асосий омиллардан ҳисобланади.

е) Ниҳоят, халқаро, давлатлар, миллатлар ва минтақалар ўртасидаги алоқалар, айниқса, улар ўртасидаги маҳсулот ва ахборот айирбошлаш янги эҳтиёжларнинг кенг тарқалишига олиб келади.

Алоҳида кишиларнинг эҳтиёжлари уларнинг ёши, жинси, оилавий аҳволи, касби, меҳнатнинг характери каби омилларга боғлиқ. Масалан, кекса кишилар ёшлардан фарқ қилиб, енгил ҳазм бўладиган овқатга, дори-дармонга, шовқин-суронсиз яшаш муҳитига кўпроқ эҳтиёж сезади. Кўп болали оилаларда болалар кийими, ўйинчоқларга эҳтиёж бўлса, фарзандсиз оилаларда бундай эҳтиёжлар бўлмайди. Алоҳида кишилар эҳтиёжларига кучли таъсир қилувчи омиллар шундан иборатки, мураккаб, оғир ва енгил меҳнат турлари билан шугулланувчи кишилар эҳтиёжлари бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Ижтимоий-иқтисодий, шу жумладан, моддий эҳтиёжларни тўлиқ қондириш мумкин эмас. Жамиятда ҳар бир маълум даврда кўп қондирилмаган эҳтиёжлар бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмларнинг пайдо бўлиши, кенг рекламанинг таъсири ва савдонинг рағбатлантириши натижасида эҳтиёжлар ўзгаради ва кўпайиб боради. Шундай экан, жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи шахслар, муассаса ва корхоналарнинг эҳтиёжлари чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб ва ўсиб бориши табиийдир. Бу эҳтиёжларнинг тўхтовсиз ўсиб бориши иқтисодий қонунда ўз ифодасини топади. Бундай қонун нафақат эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришини, балки уларнинг таркибан янгиланиб туришини, эскиларининг ўрнига янгиларининг келишини билдиради. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасидаги узвий тўғридан тўғри боғлиқликни акс эттиради. Ишлаб чиқариш эҳтиёжларни қондиришга қаратилади ва унинг ривожланиши янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Ишлаб чиқариш байналминал тус олиши билан ишлаб чиқариш ва эҳтиёж ўртасидаги боғлиқлик халқаро миқёсда акс этади. Маълум бир мамлакатда

пайдо бўлган эҳтиёж бошқаларига тарқалиб, халқаро характерга эга бўлади. Масалан, компьютер бир мамлакатда пайдо бўлиб, тез орада унга эҳтиёж дунё миқёсида тарқалди. Халқаро алоқалар ривожланиб боргани сари эҳтиёжларнинг миллий хусусиятлари билан бир қаторда унинг миллатлараро, байналминат белгилари ривож топиб боради.

Эҳтиёжларнинг ўзи ҳам бир-бирини тақозо қилади. Бир эҳтиёж ўз орқасидан бошқа бир эҳтиёжни келтириб чиқаради. Масалан, компьютер техникасига эҳтиёжнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида уни ишлатишни ўрганиш, унга хизмат кўрсатиш, шустур тузиш каби эҳтиёжларни келтириб чиқаради.

Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши бир текис, узлуксиз бўлмайди. Унинг ўсишига қарши таъсир қилувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Ишлаб чиқариш ҳолати, жамиятдаги ҳукмрон муносабатлар, фавқулодда юз берадиган ҳолатлар (урушлар, иқтисодий тинч алмашини) ва табиий офатлар: зилзила, сув тошқини, ёнғин кабилар эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қарши таъсир кўрсатувчи омиллардир. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг ўсиб бориши қонуни мавжуд эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришида, муглақо янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлишида, муайян эҳтиёжлар доирасида турли эҳтиёжлар нисбатининг ўзгаришида ва бир эҳтиёжнинг орқаси билан алмашинишида намоён бўлади. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши, уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланиди. Чунки эҳтиёжлар чексиз ўзгаргани ҳолда уни таъминлаш туш керак бўладиган иқтисодий ресурслар чекланган бўлади. **Иқтисодий ресурслар** деганда жамият, мамлакат, айрим корхона ва фирма, оила ихтиёрида тўланган ва айни вақтда мавжуд бўлган ва товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчига етказиб беришда ва истеъмол жараёнида фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар, **кўр-қутлар** ва манбалар тушунилади. Табиий ресурслар (ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари), ишчи кучи ресурслари, моддий ресурслар (бинолар, станоклар, машиналар, асбоб-қуналар, иншоотлар, қурилмалар, сотишга тайёр товарлар, уларнинг кўр-қутлари, пул маблағлари ва бошқалари) ана шулар умласидандир. Иқтисодий ресурсларнинг ишлаб чиқариш омилларида фарқи шундаки, бунда уларга ишлаб чиқаришда иштирок деганидан ишчи кучи, табиий ресурслар ва ишлаб чиқариш воситаларидан ташқари ҳамма моддий ресурслар, товар ва пул ресурслари киради. Иқтисодий ресурслар чекланганлиги туфайли ҳамма одамлар хоҳлаган истеъмол буюмларини, транспорт воси-



таларини ва бошқа нарсаларни дарҳол сотиб ололмайдилар, хоҳлаганча истеъмол қила олмайдилар. Ҳар бир киши, ҳатто энг кўзи кўринган давлат арбоби, саҳна ёки спорт юлдузи ҳам бу муаммолардан дуч келади. Ресурслар чекланганлиги фақатгина истеъмолни эмас, шу билан бирга ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ҳам чеклаб қўяди. Бунинг натижасида ҳар бир корхона, мамлакат ўз имкониятларини ҳисобга олиб, товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма турини бирданига эмас, унинг шу давр учун энг керакли бўлган соҳаларини танлаб кенгайтириш ва ривожлантиришга эътибор беради, ресурсларни биринчи навбатда уларга жалб қилади. Масалан, Ўзбекистон энди мустақилликка эришган дастлабки пайтда республикамизнинг энергия мустақиллигини таъминлаш учун нефть қазиб олиш ва газ конденсати ишлаб чиқаришга нисбатан кўпроқ маблағ ажратишга мажбур бўлди.

Ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида Давлат маъжуд пул ва валюта захираларини четдан истеъмол буюмларини сотиб олиб келишга эмас, уларни чеклаб, инвестиция товарларини, яъни янги техника ва технологияларни сотиб олиб келишга қаратади. Бундай айрим соҳаларга эътибор ва маблағ сарфлаш кучайтирилган шароитда бошқа соҳаларга ажратилмайдиган маблағларни объектив равишда нисбатан камайитиришга тўғри келади.

Шундай қилиб, ресурсларнинг чекланганлиги эҳтиёжни қондиришнинг муҳим йўли бўлган ишлаб чиқариш имкониятларини ҳам чеклаб қўяди. Бу имкониятлар даражаси доимо бир хил бўлиб турмайди, балки янги техникалар ва технологияларнинг яратилиши ва ишга солиниши ишлаб чиқариш имкониятларини, унинг чегараларини кенгайтириш имконини беради. Янги техникалар ва технологиялар, бир томондан, меҳнат унумдорлигини, экинлар ҳосилдорлигини ошириш, энергия, ёнилғи, меҳнат ва бошқа моддий ресурсларни тежаш имконини берса, иккинчи томондан, янги материал, хом ашё, энергия ва бошқа ресурслар манбаларини топиб, ҳаётга жалб этиш имконини беради: жумладан, ернинг чуқур қатламларидаги бойликларни топиш ва ишга тушириш, жаҳон океанининг узоқ ва чуқур жойларидаги ресурсларидан фойдаланиш, кўёш энергиясидан фойдаланиш ва ҳ.к. Иқтисодий ресурслар, ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларни қондириш даражаси ўртасидаги доимий ва мустаҳкам алоқадорликни куйидагича ифодалаш мумкин:



2-чизма баёни

Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш имкониятларини ва бинобарин эҳтиёжларни қондиришнинг даражасини ошириш зарурлиги иқтисодиёт олинган куйидаги муаммоларни қўяди.

1. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг оптимал вариантларини (энг зарур ва тежамли турларини) танлаб олиш ва ресурсларни кўпроқ ишлаб чиқаришга жалб қилиш;

2. Мавжуд ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан тежаб — териб, самарали фойдаланиш;

3. Фан — техника ютуқларини ва янги технологияларни жоний қилиб, янги энергия, материал, хом-ашё турлари, уларнинг манбаларини топиб, фойдаланишга жалб қилиш, ресурслар унумдорлигининг ошишига эришиш;

Бу муаммоларни ҳал қилиш зарурияти кишилардан чуқур иқтисодий билимларга эга бўлишни тақозо қилади.

## 2-§. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети

Иқтисодиёт назарияси фани ижтимоий фан бўлиб, фалсафа, социология, психология, ҳуқуқ, сиёсатшунослик, тарих каби ижтимоий фанлар билан ҳам чамбарчас боғлиқдир, улардан услубий ва илмий озуқа олади ва уларга ҳам манба бўлиб хизмат қилади. Лекин уларнинг ҳеч бири иқтисодиёт назарияси фанининг ўрнини босолмайди, бу фаннинг ўз вазифаси ва предмети бор.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предметини аниқлашни турли назарий қарашларни ўрганиб, синтез қилишдан бошлаб, маъқул бўлар деб ҳисоблаймиз.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети нима? Бу фан асосан нимани тадқиқ қилиб, одамларга нимани ўргатади? — деган саволнинг ечими жуда мураккаб бўлиб, бу ҳақда ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам турли олимлар ҳар хил фикрлар билдириб келмоқдалар.

Масалан, Аристотел бу фанни уй хўжалигини бошқариш қонунилари тўғрисидаги фан деб қараган бўлса, меркантилистлар, физиократлар ва инглиз классик иқтисодий мактаби вакиллари



унга бойлик тўғрисидаги, унинг манбалари ва кўпайтириш йўллари, бойликни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш тўғрисидаги фан деб қарадилар. Кейинги пайтда мазкур фанни халқ хўжалиги, ижтимоий хўжалик тўғрисидаги фан деб ҳам ҳисобламоқдалар. Айримлар иқтисодиёт назарияси фанини моддий ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг бошқариш қонунилари тўғрисидаги фан деб кўрсатадилар. А. Маршал эса иқтисодиёт назарияси (сиёсий иқтисод) фанининг предмети инсоният, жамиятнинг нормал ҳаётий фаолиятининг тадқиқ қилишдан иборат деб ёзади.

Иқтисодиёт назарияси фани сиёсий иқтисод номи билан юритилган даврда қатор дарсликларда ва айрим асарларда унинг предмети моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишдан иборат деб кўрсатилган эди.

АҚШдан, бошқа баъзи бир мамлакатлардан кириб келган «Экономикс» дарсликларида (иқтисодиёт назарияси «Экономикс» деб юритилган дарсликларда) бу фanning предмети кишиларнинг моддий талабларини тўлароқ қондириш мақсадида чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммоларини таҳлил қилиш, кишиларнинг иқтисодий хулқ-атворини ўрганишдан иборат деб кўрсатилган.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтилаётган даврда Россия Федерациясининг турли шаҳарларида чиқарилаётган иқтисодиёт назарияси дарсликларида бу фanning предмети бўйича бир-бирига яқин бўлган таърифлар берилмоқда.

Масалан, иқтисод фанлари докторлари, профессорлар Л.С. Тарасевич ва А.И. Добрининлар бошчилигида чиқарилган «Иқтисодиёт назарияси» дарслигида бу фан «Рационал хўжалик юритиш тизимининг таркибий эволюциясини, ҳақиқий бойликни ва жамиятнинг айрим аъзолари ва гуруҳларининг фаровонлиги, иқтисодий ўсишнинг омиллари ва қонуниятларини ўрганади», деб кўрсатилган.<sup>1</sup>

Академиклар Г.П. Журавлева ва В.И. Видяпинлар бошчилигида чиқарилган «Умумий иқтисодиёт назарияси» номли дарсликда профессор А.И. Добрининнинг фикрига асосланган ҳолда: «Умумий иқтисодиёт назарияси ижтимоий фан бўлиб, чекланган ресурслар шароитида эҳтиёжларни қондириш мақсадида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш

ва истеъмол қилиш жараёнларида кишилар ва гуруҳларнинг хулқ-атворини ўрганади», дейилган.<sup>1</sup>

Проф. В.Д. Камаев бошчилигидаги муаллифлар томонидан ёзилган «Иқтисодиёт назарияси асослари бўйича дарслик» деган китобда иқтисодиёт фанининг предмети — чекланган ресурслар дунёсида талабларни ишлаб чиқаришдаги кишиларнинг хулқ-атвори ва уни қондиришни ўрганишдан иборат деб таъкилланади.<sup>2</sup>

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети тўғрисида билдирилган бу барча фикрлардан кўриниб турибдики, сиёсий иқтисодга доир дарслик ва бошқа китобларда ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишга алоҳида эътибор берилган бўлса, «Экономикс»да ва Россияда бозор иқтисодиётига доир чиқарилган дарсликларнинг кўпчилигида асосан кишиларнинг ресурсларга, моддий ва буюмларга бўлган муносабатини, хатти — ҳаракатини ўрганишга, чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланишларига алоҳида эъбор берилган.

Бизнинг фикримизча, иқтисодиёт назарияси фани масаланинг у томонини ҳам, бу томонини ҳам четда қолдирмаслиги, масалага бир томонлама ёндошувга йўл қўймаслиги лозим. Чунки ҳар қандай меҳнат, ҳар қандай ишлаб чиқариш, хизмат ўрсатиш, энг аввало, табиат ашёлари, моддий воситалар, пул талаблари орқали амалга оширилади ва улардан фойдаланилади. Шунинг учун мавжуд ресурсларга, ишлаб чиқарилган товар ва хизматларга, улардан унумли фойдаланишга бўлган муносабат, ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсирида ўрганилиши лозим. Бошқа тарафдан, ҳеч қандай меҳнат ёки ишлаб чиқариш алоҳида олинган киши ёки уруҳ томонидан, бошқалар билан алоқаларсиз, муносабатларнинг амалга оширилмайди. Улар ишлаб чиқариш ва хизмат ўрсатиш жараёнида бир-бирлари билан албатта ўзаро муносабатда бўладилар ва шу муносабатга қараб ҳаракат қиладилар, ўз хулқ-атворларини, хатти-ҳаракатларини белгилайдилар. Демак, иқтисодиёт назарияси фани шу муносабатларнинг икки томонини қамраб олган бўлиши, уларни ўрганиши лозим. Бундан илҳами мазкур муносабатлар, хатти-ҳаракатлар ишлаб чиқариш жараёнининг ўзидагина эмас, балки такрор ишлаб

Общая экономическая теория (Политэкономия). Учебник. «Промо-Медиа». М.1995, с.28.  
Учебник по основам экономической теории. Гуманитарный издательский центр «Владос». М.1997, с.8.

<sup>1</sup> Экономическая теория. (Учебник для ВУЗов). Санкт-Петербург, 1997, с.18.



чиқаришнинг барча фазаларида ишлаб чиқариш, пул орқали айирбошлаш (сотиб олиш, сотиш), тақсимлаш ва фойдаланиш, яъни истеъмол қилиш жараёнларида ҳам содир бўлади. Иқтисодиёт назарияси фанининг предметини аниқлашда шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, иқтисодиётнинг кўпгина томонлари аниқ иқтисодий фанлар томонидан, яъни саноат иқтисодиёти, савдо иқтисодиёти, агроиқтисодиёт ва агробизнес, иқтисодий ахборот, микроиқтисодиёт, макроиқтисодиёт, менежмент каби фанлар томонидан ўрганилади.

Иқтисодиётнинг айрим томонлари эса молия, солиқ ва солиқдор тортиш, кредит, пул муомаласи, банк иши, божхона иши, статистика, эконометрия, ташқи иқтисодий алоқалар, бухгалтерия ҳисоби, хўжалик фаолияти таҳлили каби фанларда ўрганилади.

Иқтисодиёт назарияси бу фанлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амал қилади, улардан айрим аниқ томонларни олади, ўрганади. Лекин иқтисодиёт назарияси фани аниқ иқтисодий фанларнинг назарий асоси, яъни пойдевори ҳисобланади, уларга услубий, назарий йўналиш беради. Уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган илмий тушунчаларни, қонун-қоидаларни, иқтисодиётнинг турли тармоқлари, соҳалари, томонлари ўртасидаги алоқадорликни ва ўзаро таъсирни ўрганади ва аниқлаб беради.

Мана шуларни ҳисобга олиб, **иқтисодиёт назарияси фанининг предмети — иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида моддий неъматларни (ва хизматларни) ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни, ижтимоий хўжаликни самарали юриштиш қонун — қоидаларини ўрганишдан иборат, деб айтиш мумкин.**

Иқтисодиёт назарияси фани иқтисодий муносабатларнинг турли шарт-шароитларда, замон ва маконда шаклан ва мазмунан ўзгарувчанлигини, уларни ифода этувчи илмий тушунчалар, қонун-қоидаларнинг ҳам ўзгариб туришини, уларнинг доимо ҳаракатда, ривожланишда бўлишини ўрганади. Бундан ташқари, иқтисодиёт назарияси турли иқтисодий воқеа — ҳодисалар ва жараёнларнинг мазмуни ҳамда моҳиятини ўрганибгина қолмай, уларнинг ўзаро алоқадорлигини, бир-бирига таъсирини ҳам таҳлил қилади.

Иқтисодиёт назарияси ўрганиши лозим бўлган муҳим йўналишлардан бири чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиш, ижтимоий хўжаликни самарали юриштиш ва

чиқариш, миллий иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг омиллари, қонуниятлари ва йўлларини ўрганиш ва кўрсатиб беришдан иборатдир. Бу эса фаннинг предмети, унинг мақсади ва вазифаларида янада ойдинроқ кўринади.

Иқтисодиёт назарияси фанининг мақсади ва вазифасини аниқ томонлама, яъни ҳам амалий ва ҳам назарий томонларини тушунтириш мумкин.

Амалий иқтисодиётнинг асосий мақсади иқтисодий ўсишни таъминлаш ва шу асосда ўсиб боровчи эҳтиёжларни қондира беришдан иборат. Унинг вазифаси шу мақсаддан келиб чиқиб, чекланган турли хил ресурслардан самарали фойдаланиб, унинг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни таъминлаш, ҳар бир фаолият тури бўйича харажатлар миқдори билан эришилган самара, яъни товар ва хизматлар миқдорини таққослаш, ресурслардан унумлироқ фойдаланиш йўлларини топишдан иборатдир. Бундан ташқари, иқтисодиёт назарияси аҳолини иш билан таъминлаш, пулнинг қадрсизланиши олдини олиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш йўлларини кўрсатиб бериш лозим. Иқтисодиёт назарияси фани макроиқтисодиёт даражасида таҳлил қилиб, унинг соҳалари, кўрсаткичлари, омиллари ўртасидаги боғланишларни, иқтисодий ўсиш йўлларини аниқлаб кўрсатади ва давлатнинг ички ва ташқи иқтисодий ҳаётида илмий асос бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодиётнинг назарий мақсади эса, энг аввало, илмий билишдан иборатдир. Шундан келиб чиқадики, иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларни кузатиш, улардаги шакл ва мазмун ўзгаришларини, ички боғланиш ва алоқаларни, зиддиятларни, қонун-қоидаларни, тушунчаларни билиб, биринчи навбатда, талабаларга, иқтисодчи мутахассисларга ва иқтисодиёт билан боғлиқ бўлган буюк ходимларга ўргатишдан иборатдир.

Иқтисодиёт назариясининг биз қайд қилган амалий ва назарий томонлари бир — бири билан чамбарчас боғлиқдир. Амалий иқтисодиёт назарий билимга эга бўлишни, у билан куролланиш шаруриятини тақозо этади. Назарий билим эса олдиндан кўра билиш ва амалий ҳаракат йўлини тўғри белгилаш имконини беради.

Умуман олганда, иқтисодиёт назарияси фани иқтисодий жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар сирини билишда илмий қўлланмадир.

Иқтисодиёт назарияси фани «Кишиларда янгича иқтисодий фикрланиш шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш...»<sup>1</sup> вазифасини ҳам бажарадики, бу иқтисодиётни ислоҳ қилиш



соҳасидаги стратегик мақсадлардан бири ҳисобланади. Бу мақсад эришиш учун Иқтисодиёт назарияси фани Президентимиз И.А. Каримовнинг сўзлаган нуққа ва маърузаларида, асарлари кўрсатиб берилган бозор иқтисодиётига ўтиш даври принципларини ўтишнинг ўзига хос йўлини, ўзининг иқтисодий қонунларини, йўл йўриқларини, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қарорлар асосида мамлакатимиз олдида турган иқтисодий муаммолар ва вазифаларнинг чуқур таҳлилини, уни ечиш йўллари эришмоқчи бўлиш даври иқтисодиётининг хусусиятлари, кўп укладли иқтисоднинг, турли шаклдаги мулкчиликнинг вужудга келиши йўллари, усулларини кўрсатиб бермоғи лозим.

### 3-§. Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг усуллари

Ҳақиқий фаннинг амалда вужудга келиши фақатгина тадқиқот предметининг шаклланиши билан эмас, шу билан бирга унинг билиш усулининг қарор топиши билан ҳам боғлиқдир. Услубият бу илмий билишнинг принциплар тизими, йўллари, қонун қоидалари ва аниқ ҳадисларидир. Бу объектив реалликни билиш диалектикаси, мантиқи ва назариясини ўз ичига олувчи бир бутун таълимотдир. Услубият умумилмий характерга эга, лекин ҳар бир фан ўзининг предметидан келиб чиқиб, ўзининг илмий билиш усулларига эга бўлади. Шунинг учун услубият умумилмий ва айни вақтда хусусий бўлади.

Диалектик усул принциплари илмий билишнинг умумий усули бўлиб хизмат қилади. Иқтисодиёт назариясини қўлланиладиган бу принциплар куйидагилардир:

- Иқтисодиёт бир-бири билан алоқада, чамбарчас боғлиқликда, зиддиятда, ўзаро таъсир қилиб турадиган турли бўғинлардан, бўлақлардан иборат яхлит бир жараёнки, у доим ҳаракатда, ривожланишда, мазмун ва шакл жиҳатдан ўзгариш турадиган ички ва ташқи ҳодисалар билан алоқада бўлади.

- Иқтисодий жараённинг ҳар бир бўлагини алоҳида олиб унинг ўзига хос хусусиятларини, келиб чиқиш ва йўқ бўлиш сабаблари ва оқибатларини, унинг ижобий ва салбий жиҳатларини, ички ва ташқи алоқадорлик ва боғлиқлик томонларини замон ва маконда ўрганиш. Бу ерда шу нарсани ҳисобга олмоқ лозимки, бирон-бир иқтисодий ҳодиса ўзи бир жараённинг оқибати, натижаси бўлгани ҳолда, бошқа бир иқтисодий жараёнга сабаб ёки омил бўлиши мумкин. Масалан, машина, станок, асбоб-ускуналар бир ишлаб чиқариш жараёнининг оқибати, натижаси бўлгани ҳолда иккинчи ишлаб чиқариш жа

раёнининг омилли, сабаби бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар тақсимот ва истеъмол соҳаларида ўзгариш бўлишига, қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришлар эса саноатда ўзгариш бўлишига туртки бўлади, ва ҳ.к.

Иқтисодий жараёнларни оддийдан мураккабгача, пастдан юқоригача ривожланишида деб қараш. Бу ерда сон ҳисобидан ўзгаришлар тўплана бориб, сифат жиҳатидан ўзгаришга олиб келишини ҳисобга олиш зарур.

Ички қарама-қаршиликлар бирлигига ва уларнинг ўзаро таъсирини ривожланишнинг манбаи деб ёндашиш.

Иқтисодий фаолиятлар, ҳодиса ва жараёнлар табиий, моддий, маънавий омиллар ва пул маблағлари каби омилларга таянган ҳолда келиб, бу омиллар ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳамда зиддиятда бўлиши ва бир-бирига таъсир кўрсатади, улар доимо сифат ва шакл жиҳатдан ўзгариб туради, турли даврларда турлича ижтимоий шаклга эга бўлади, эски иқтисодий қонунлар, тушунчалар ва қонун қоидалари янгилари пайдо бўлади. Ана шулар ҳисобга олинса, бу фан учун диалектик принципларни қўллашнинг қанчалик зарурлиги ва аҳамияти дарҳол намоён бўлади.

Диалектик дунёқараш — бу қадимги юнон фалсафасидан бошлаб то ҳозиргача бутун кишилик жамияти маънавий таълиқоти тарихида инсон ақл-идроки эришган буюк ютуқдир. Диалектик услубиятнинг моҳияти ўрганилаётган жараённинг ички зиддиятлар туфайли ўз-ўзидан ҳаракатда бўлишини тушуниришдан иборат ва бу нарса ҳар қандай ҳақиқий фанга, умуман иқтисодиёт назарияси фанига ҳам тааллуқлидир.

Шу билан бирга, иқтисодиёт назарияси фанининг ўзига хос таълиқот усуллари ҳам мавжуддир, улардан энг муҳими илмий абстракция усулидир. Иқтисодий жараёнларнинг моҳияти ўзгаришини ўрганишда микроскоплардан, кимёвий лабораториялардан фойдаланиб бўлмайди, бунда абстракция кучи ишга солинади.

Илмий абстракция усули — таҳлил пайтида ҳалал бериши мумкин бўлган иккинчи даражали нарсалар, воқеа-ҳодисаларни ўзлардан четлаштириб, ўрганилаётган жараённинг асл моҳиятига эътиборни қаратишдир. Бу усул ёрдамида ўрганилаётган воқеа ва ҳодисанинг ички, кўзга кўринмайдиган моҳияти, унинг асл мазмуни билиб олинади.

Таҳлил ва синтез усули. Таҳлил — бу ўрганилаётган бир бутунни алоҳида қисмларга ажратиш ва уларни изчиллик билан таҳлил қилиш. Синтез — бу ўрганилган қисмлардан олинган хулоса ва натижаларни бир бутун яхлит жараён деб қараб умумий хулоса



чиқаришдир. Мураккаб иқтисодий тизимлар ана шу йўл билан ўрганилади, иқтисодий тизим бутунича тасвирлаб берилади.

**Мантиқийлик ва тарихийликнинг бирлиги усули.** Иқтисодий назариясида тарихийлик далили тарихий ривожланиш нуқтаи назаридан тадқиқот олиб бориш зарурлигини тақозо қилади. Чунки иқтисодий жараёнлар тарихий жараён сифатида ривожланади. Мантиқийлик усулида жараёнлар фақатгина тарихий нуқтаи-назардан эмас, шу билан бирга асосий ички зарур қонуний боғланишлар бўйича ҳам таҳлил қилинади.

Фойдаланилаётган усуллар ичида **эксперимент** маълум ўрин эгаллайди, иқтисодий ўсишнинг кескин ўзгариш босқичларида, жумладан иқтисодиётнинг инқироз ва беқарорлик босқичларида экспериментдан кенг фойдаланилади. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш пайтида эксперимент алоҳида ўринга эга. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш учун пухта тайёргарлик кўриш, яъни илмий тажриба, эксперимент ўтказиш ҳисоб-китоб воситасига асосланиш ва илмий йўналишларни ишлаб чиқиш талаб этилади.

Макроиқтисодий ва микроиқтисодий таҳлилни кўшиб олиб бориш. Микроиқтисодий таҳлилда иқтисодиётнинг бошланғич бўлини бўлимиш корхона ва фирмаларнинг ички жараёнларини алоҳида иқтисодий субъектларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-тадқиқ қилинади. Бу таҳлилда алоҳида олинган товарларнинг харажатлари, капитал ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг, баҳо ташкил топишининг, иш ҳақи тўлашининг, талабнинг, таклиф таркиб топишининг шакл ва механизмларини ўрганиш марказий ўрин тутади.

Макроиқтисодий таҳлил макромуганосибликни таъминлаш асосида миллий иқтисодиётнинг тўлалигича фаолият қилиш тадқиқоти билан шуғулланади. Миллий маҳсулот, баҳонинг умумий даражаси, инфляция, ишчи кучининг иш билан бандлиги масалалари бу таҳлил объекти бўлиб ҳисобланади. Микроиқтисодиёт ва макроиқтисодиёт ўзаро боғланган ва бир-бири билан ўзаро таъсирда бўлади.

Иқтисодий жараёнларни миқдорий жиҳатдан таҳлил қилишда таққослаш, статистик, математик ва график усулларидан кенг фойдаланилади. Айниқса, ҳозирги даврда график усулни кенг ўзлаштириш ва қўллаш зарурдир. Графиклар назария моделларини ифодалашда воситачи бўлиб хизмат қилади. Аниқроқ қилиб айтганда, график усул ўзгарувчи миқдорлар ўртасидаги боғлиқликни кўргазмалли қилиб тасвирлайди.

Бу усуллар ёрдамида иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг табиғини, улардаги ўзгаришларни, келиб чиқиш сабаб-шароитларини билиш мумкин бўлади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Иқтисодиёт** — чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, инсонлар учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва етказиб беришга қаратилган ва ҳамбарчас таъминликда амал қиладиган фаолиятлар бирлигидир.

**Эҳтиёж** — инсонларнинг яшashi ва камол топиши учун келажак ҳаётий воситаларга бўлган заруриятдир.

**Иқтисодий ресурслар** — маълум даврда маълум бир мамлакат иқтисодиётида тўпланган ва мавжуд бўлган ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва истеъмол жараёнларида қўлланилиши мумкин бўлган воситалар, кўр-кутилган, имкониятлар ва манбалардир.

**Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети** — иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида моддий неъматларни (ва хизматларни) ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни таъминли, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш қонун — қоидаларини ўрганишдан иборатдир.

**Усулбинг** — иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг принциплари, йўллари, қонун — қоидалари, аниқ ҳодислари тизимидир.

**Илмий абстракция** — иқтисодий жараёнларни илмий билишда қўлланиладиган усуллардан бири бўлиб, таҳлил пайтида маълум бир объект берувчи иккинчи даражали воқеа — ҳодисаларни эътибордан четлаштириб, асосий ўрганилаётган ҳодисанинг асл маъносига фикрни қаратишдир.

### Тақдорлар учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодиёт тушунчаси ва унинг бош масаласи нима?
2. Эҳтиёж нима? Унинг қандай турларини биласиз?
3. Иқтисодий ресурс тушунчасига ва унинг турларига таъриф беринг.
4. Нима учун ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш инсоннинг турли хил фаолиятлари ичида энг асосийлари ҳисобланади?



5. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети нимадан иборат? У бошқа иқтисодий фанлар ичида қандай ўрин тутаети?

6. Иқтисодиёт назариясини ўрганишда қандай усуллардан фойдаланилади?

7. Макроиқтисодий таҳлил билан микроиқтисодий таҳлил ўртасидаги фарқ нимадан иборат?

#### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.: «Ўзбекистон», 1999. 177—413 бетлар.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз; Т. «Ўзбекистон», 2000й.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин; Т. «Ўзбекистон», 1998й.
4. Макконелл К., Брю С. «Экономикс», т. I. —М.: Республика, 1992. ч. III. Предмет и метод.
5. Улмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). «Меҳнат», 1995, 7-15, 17-35, 416-425 бетлар.
6. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др./ — Т.: «Шарқ», 1999.
7. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА\*м, 1998. Гл.1.
8. Шипкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 — изд.: В 2 кн. М: «Владос» 1996 Гл.1,2,4.
9. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл.1,2.

#### Қўшимча адабиётлар

1. Хейнс П. Экономический образ мышления. М.»Новости», гл.1-3, 1991.
2. Шодмонов Ш; Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест-савол жавоблари. Т., ДИТАФ. 1998. 4-6 бетлар.
3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М.»Дело ЛТД», 1995.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.»Прспект», 1998. Гл.1.
5. И.П. Николаев Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл.1,2.

## II. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИ

### Маъруза режаси

1. Ишлаб чиқариш омиллари.
2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни.
3. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари.

### 1-§. Ишлаб чиқариш омиллари

Моддий ва маънавий неъматларни яратиш, хизматлар кўрсатиш инсон ҳаёти, унинг яшashi ва камол топиши учун асосий асосдир. Шунинг учун ишлаб чиқаришни тўхтовсиз давом бориш ва ривожлантириш ҳар доим энг муҳим иқтисодий муноқиша ва заруриятдир.

Ҳар қандай жамиятда ишлаб чиқаришнинг амалга ошириши учун энг аввало унинг рўй бериши учун зарур бўлган, унда ишлаб чиқариладиган омиллар мавжуд бўлмоғи лозим. Иқтисодиётнинг тарқалиши ва шаклидан қатъий назар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг ҳамма соҳалари учун умумий бўлган учта омил: ишчи кучи, меҳнат қуроли ва меҳнат предметлари бўлиши шарт.

Ишчи кучи деб инсоннинг меҳнат қилишга бўлган ақлий ва эмомий қобилиятларининг йиғиндисига айтилади. Ишчи кучи меҳнат қобилиятига эга бўлган кишилар учун хосдир. Лекин ишчи кучи инсоннинг ўзи эмас ёки унинг меҳнати ҳам эмас, инсон қобилиятидан иборатдир.

Меҳнат қуроллари деб, инсон унинг ёрдамида табиатга, меҳнат предметларига таъсир қиладиган воситаларга айтилади (машиналар, станоклар, тракторлар, қурилмалар, ускуналар ва бунга шакли). Меҳнат предметлари эса бевосита меҳнат таъсир қиладиган, яъни маҳсулот тайёрланадиган нарсалардир (ер-сув, хом ашё ва бошқа турли материаллар). Меҳнат предметлари табиатда тайёр ҳолда учраши мумкин ёки олдинги даврдаги меҳнат маҳсулоти, яъни хом ашё бўлиши мумкин. Меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари биргаликда ишлаб чиқариш воситалари деб юритилади. Бу эса меҳнат жараёнининг табиати билан келиб чиқади; шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш воситалари ҳамма ижтимоий-иқтисодий формациялар, инсоният таъриқинининг ҳамма босқичлари учун хосдир.

Меҳнат воситаларини меҳнат предметларига таъсир этиш тартибига кўра бир нечта катта гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга машиналар, механизмлар, станоклар, ускуналар, турли хил ашпаратлар ва бошқалардан иборат меҳнат



қуролларини киритиш мумкин. Уларнинг ёрдамида ишчи табиат ашёлари ва кучларига бевосита таъсир қилади ва бу ашёларнинг ўзининг истеъмоли учун зарур бўлган шаклга келтиради.

**Иккинчи гуруҳга** материалларни сақлаш учун мўлжалланган меҳнат воситалари /цистерналар, турли хил бочкалар, қувурлар, омборлар ва бошқалар/ киритилади.

**Учинчи гуруҳга** ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашмайдиган меҳнат воситалари киради. Лекин бу воситаларсиз ишлаб чиқариш жараёнининг амалга ошиши мумкин эмас ёки тўла ва самарали амалга ошмаслиги мумкин. Булар бинолар, йўллар ва бошқалар мисол бўла олади.

Ҳозирги фан-техника инқилоби даврида ишлаб чиқаришнинг ривожланишида меҳнат предметларининг аҳамияти ошиб бормоқда. Материалларнинг табиатда тайёр ҳолда учрамайдиган янги турлари яратилмоқда. Ишлаб чиқариш омиллари инсоният тараққиётининг ҳамма босқичлари учун умумий бўлса-да, бу омилларга турли адабиётларда турлича таъриф беришади ва уларни турлича тушунтиришади.

Жумладан «Сиёсий иқтисод» дарсликларида ишлаб чиқаришнинг икки омил: моддий ва шахсий омиллари мавжудлиги тан олинади. Бунда меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари (ер-сув, ер ости бойликлари каби табиий бойликлар ҳам) ишлаб чиқариш воситалари дейилади ва ишлаб чиқаришнинг моддий омилини ташкил этади, ишчи кучи эса унинг шахсий омилни ташкил этади. Ҳозирги бозор иқтисодига доир кўпчилик адабиётларида эса ишлаб чиқаришнинг тўрт омил: меҳнат, капитал, ер-сув ва тадбиркорлик қобилияти тан олинади.

Бу ерда ишчи кучи билан меҳнат ўртасидаги фарқни аниқла олиш жуда муҳимдир. Бизга маълумки, меҳнат турли омилларнинг ҳаракат жараёнидир. Ишчи кучи, юқорида айтганимиздек инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилияти унинг билим, малака даражаси билан биргаликда ишлаб чиқаришга қатнашишига тайёр турган омил бўлиб хизмат қилади, меҳнат эса ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг қўшилиши натижасида содир бўладиган ва маълум самарали олишга қаратилган фаолиятдир.

Шунинг учун биз меҳнат деган тушунчани эмас, балки ишчи кучи деган тушунчани ишлаб чиқаришнинг омил деб биллашамиз ва ишлаб чиқариш омиллари ишчи кучи, капитал, ер-сув ва тадбиркорлик қобилиятидан иборат деб таъкидлаймиз.

Ишчи кучи инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятларининг йиғиндиси бўлганлиги учун бозор иқтисодиёти

инсон эмас, меҳнат жараёни ҳам эмас, балки ишчи кучи табиати, унинг бозори бўлади. Шунинг учун ҳозирги кунда кенг тарқалган «ишлаб чиқаришнинг меҳнат бозори тушунчаси ўрнига ишчи кучи бозори» ва «меҳнат ресурслари ўрнига ишчи кучи ресурслари» дейилса тўғри бўлади. Ишчи кучи асосий ишлаб чиқарувчи кучдир. Чунки у меҳнат моддий воситаларни ва пул маблағларини ҳаракатга келтирилади, улардан унумли фойдаланади.

Капитал тушунчаси ҳам турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Кўпчилик капитал тушунчасини тарихий тушунча қараб, унинг капитализмга хослигини исботлайди ва капитализмнинг бу эгасига қўшимча қиймат келтирувчи қиймат, ўзининг кўпаювчи, ўсувчи қиймат деб ҳисоблайди. Ҳозирги даврда айрим-айрим ғарб иқтисодчилари ҳам, масалан, Дж. Кларк, В. Валтерс, И. Фишерлар капитални даромад келтирувчи, меҳнат келтирувчи, фоииз келтирувчи қиймат деб қарайдилар.

Айрим ғарб иқтисодчиларининг фикрини келтириб и. ф. д. профессор В. Д. Камасев ўзининг раҳбарлигида чиққан дарсликда ҳам «Ҳозирдан ҳам — капитал ўзидан ўзи кўпаювчи қиймат» деб айтилади. Лекин Америка ва Европада келган «Экономикс» дарсликлари ва бошқа айрим адабиётларда капитални ҳамма ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланиладиган моддий воситалардан, яъни ҳамма турдаги машиналар, асбоб-қуроллар, иншоотлар, завод-фабрикалар, омборлар, транспорт воситалари ва бошқалардан иборат деб кўрсатади, унга меҳнат ва товарни қўшмайди. Бундан кўриниб турибдики, айрим иқтисодчилар капиталистик иқтисодий тузумнинг социал табиатини очиш учун масалага бир томонлама қараб, ишлаб чиқаришнинг омилларининг қийматиغا эътиборни кучайтирган. Ҳаролати айрим касбдошларимиз ҳам капитални бир томонлама, яъни унинг қиймат тарафини эътиборга олган бўлса, бошқалари эса иқтисодий тушунчаларнинг тарихийлигини эътибордан четда қолдириб, унинг моддий объектини, нарса ва қобилиятларнинг ашёвий томонини кўрсатадилар, шунинг учун айрим капитални доимий ўзгармас тушунча деб, ишлаб чиқариш воситаларини капитал деб атайдилар. Биз бу икки хил тушунчани бир танганинг икки томони, бир тушунчанинг, яъни капитал тушунчасининг икки томони: унинг бир томони моддий ва ашёвий кўриниши, иккинчи томони эса унинг қиймат келтириши эканлигини эътиборга оламиз ва уни бозор иқтисодиёти шароитида капитал деб ишлатамиз. Биз капитал табиатида ушбу эгаларига даромад келтирадиган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма соҳаларида ишлатиладиган ишлаб



**чиқариш воситаларини, сотишга тайёр турган товарларни, янги воситалар ва ишчи кучини сотиб олишга мўлжалланган пул маблағларини, уларнинг ашёвий томони ва қийматининг бирлигини тушунамиз.**

Бу ерда капитал турли шаклда: пул, ишлаб чиқариш воситалари, товар ва бошқа моддий воситалар шаклида бўлиши мумкин.

Ерга ҳамма адабиётларда деярли бир хил тушунча берилди, яъни ер-сув деганда тупроқ унумдорлиги, ўлоқлар, яйловлар, сув, ҳаво, ўрмон, қазилма бойликлар, умуман табиий ресурслар тушунилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида катта эътибор бериладиган омиллардан бири тадбиркорлик қобилиятидир.

**Тадбиркор** деб, иқтисодий ресурслар: ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ресурсларининг, табиий ресурсларнинг бири-бирига қўшилишини таъминлайдиган ташкилотчи, янгиликка интилувчи ташаббускор, иқтисодий ва бошқа хавфдан, жавобгарликдан қўрқмайдиган доворак кишиларга айтилади; бу хислатлар эса **тадбиркорлик қобилияти** деб юритилади. Ҳозирги даврда айрим адабиётларда ахборот ва унинг воситаларини, экологияни ҳам алоҳида омил деб кўрсатадилар. Бизнинг фикримизча улар ер ва капиталда ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқариш жараёнида биюқорида санаб ўтган омилларнинг ҳаммаси қатнашади, улар бири-бирини тўлдиради, бир-бирига таъсир қилади. Улардан бири бўлмаса ишлаб чиқариш бўлмайди ёки самарасиз бўлади, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Икки ёки бир нечта ишлаб чиқариш омилларининг бири-бирига ўзаро таъсири натижасида вужудга келган маҳсулот (товар ёки хизмат) **ишлаб чиқариш функцияси** дейилади. Ишлаб чиқаришнинг омиллари доимо бир хил бўлиб турмайди, улар сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгаришда, ривожланишда бўлади. Ишлаб чиқариш воситалари ривожланиб, борган сари мураккаб машиналар, асбоб-ускуналар, станоклар вужудга келади. Шунингдек ишчи кучи ҳам онги, малакаси ошган, янги машиналарни яратадиган, улардан унумли фойдаланадиган бўлиб боради.

Ишлаб чиқариш омиллари бири-бирига боғлиқ ва ўзаро таъсирда бўлади, бирининг ўзгариши иккинчисига таъсир қилади. Ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро таъсир усули технологияда ўз ифодасини топади. Кишилар буюмларнинг илгари маълум бўлмаган хусусиятларини англаб, товар ва хизматларнинг янги турларини тайёрлаш сирларини билиб оладилар, илғор технологияни қўлайдилар, янги материаллардан, энергия турларидан фойдаланадилар. Ишлаб чиқариш омиллари

нинг ва технологиянинг ўзгариши ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мазмуни ва шаклининг ўзгаришига, унинг такомилланишувига сабаб бўлади.

## 2-§. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни

**Ишлаб чиқариш жараёни** — бу кишиларнинг истеъмоли учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятидир. Моддий ва маънавий неъматлар яратиш, турли хизматлар кўрсатиш жараёни кишилар фаолиятининг асосий томони, чунки бу жараёнда кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар бошқа ҳамма соҳаларда — айирбошлаш, тақсимот ва истеъмол соҳаларида мундир берадиган муносабатларнинг хусусиятларини ва муносилишини белгилаб беради.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, биринчи навбатда, меҳнат жараёнидир ёки бошқача қилиб айтганда, табиатдаги бор нарсаларнинг кўринишини ўзининг истеъмоли учун мувофиқ ҳолга келтириш учун қилинган фаолиятдан иборатдир. Ана шу меҳнат жараёнида кишилар, энг аввало, табиат билан, унинг кучлари ва ашёлари билан ҳамда бир-бирлари билан ўзаро маълум муносабатда бўладилар. Ишлаб чиқариш жараёнида бўладиган бу муносабатларнинг характерини, шаклларини ва хусусиятларини ўрганиш ва уларни билган ҳолда ишлаб чиқаришни онгли ташкил этиш олий мақсадга, яъни чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланилган ҳолда кишиларнинг ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш мақсадига эришишнинг бирдан-бир йўлидир. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишнинг ички қонуниятлари ва унинг ривожланиш хусусиятлари кўчгина иқтисодчи олимлар томонидан кўрсатиб берилган. Улар меҳнат кишилар яшашининг умумий асосидир деб таърифлайдилар. Демак, меҳнат истеъмол қийматларини яратувчи сифатида, фойдали меҳнат сифатида кишиларнинг яшаш учун ҳеч қандай ижтимоий шаклларга боғлиқ бўлмаган ҳолда абадий табиий заруриятдир, меҳнат бўлмаганда киши билан табиат ўртасида модда алмашинуви ҳам мумкин бўлмас эди.

Кишилар ўзининг онгли мақсадга мувофиқ унумли меҳнати билан табиат моддаларининг шаклларини ўзгартирадилар ва истеъмоли учун зарур бўлган маҳсулотни вужудга келтирадилар. Меҳнат жараёнида кишилар билан табиат ўртасида моддалар алмашинуви билан бирга инсоннинг ўзи ҳам ҳар томонлама



камол топиб боради, яъни кишилар ўзининг меҳнатга бўлган қобилиятини, билимини оширади ва уларни амалда қўллашни кенгайтириб боради.

Шундай қилиб, меҳнат жараёни истеъмол қийматларни бу жудга келтириш учун мақсадга мувофиқ қилинадиган ҳаракатдир, табиат яратган нарсаларни киши истеъмоли учун ўзлаштириб олишдир, киши билан табиат ўртасидаги модда алмашувининг умумий шартидир, киши ҳаётининг абадий таъбиий шароитидир.

Ишлаб чиқариш жараёни инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларига, ҳамма мамлакатларга, эл-юртларга ва халқларга хос бўлиб, умум инсоний категориядир (тушунчадир).

Шунинг учун бу жараён узоқ тарихга эга бўлиб, оддий тоғ ва ёғоч қуроллардан фойдаланиб, энг содда овчилик ва деҳқончилик қилишдан тортганда, энг ҳозирги замон мураккаб технологиясига асосланган роботсозлик, самолётсозлик, компьютер техникаларини, замонавий радио ва телевидение воситаларини ишлаб чиқаришгача бўлган йўлни босиб ўтди. Ҳозирги даврда мамлакатимиз ҳудудида бир неча юзлаб тармоқлар ва соҳаларда халқимизнинг истеъмоли ва ишлаб чиқаришнинг ўзгариш учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва асбоб ускуналар ишлаб чиқарилади.

Ишлаб чиқаришнинг энг йирик соҳалари саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш, савдо, тайёрлов ишлари, моддий – техник таъминот, коммунал ва уй – жой хўжаликлари, турли хил хизмат кўрсатиш соҳалари ва бошқалардан иборат. Ҳар бир мамлакат ўз тараққиётининг шундай даврдаги босқичи учун зарур ва қулай бўлган тармоқлар тарқиб бини вужудга келтиришга ҳаракат қилади. Бунда ресурслар чекланганлиги ҳисобга олиниб ишлаб чиқаришни ўстириш ва халқнинг талабини қондириш учун ўта зарур бўлган, мамлакат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашга, чет эллар билан бўладиган ҳамкорликни юксалтиришга имкон берадиган тармоқларга алоҳида эътибор берилади.

Турли мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги қарор топаётган ҳозирги ўтиш даврида аҳолига турли хизматлар кўрсатишнинг миқдори ҳам ўсмоқда. Бу эса Республикаимиз ҳукуматининг кейинги йилларда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш учун олиб бораётган комплекс тадбирлари /индивидуал меҳнат фаолияти, кооперация, ижара пудрати, ер, мулк, тадбиркорлик солиқлар тўғрисидаги қонунлар/ натижасидир.

Хўжалик юритишнинг янги шакли ва усуллариининг аҳолига хизмат кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, турли инқилбларни қайта ишлаш усуллариининг иқтисодийтимизга олиб келишининг объектив сабаби меҳнатқашларни товар ва қийматлар билан таъминлаш соҳаларини ривожлантиришдир.

Бозор иқтисодийтига ўтиш шароитида меҳнат фаолиятининг муҳим томони бўлган уй хўжалиги имкониятларидан фойдаланиш /қасаначилик, ҳунармандчилик, нонвойлик, уй боғча ва боғчалари очиш, репетиторлик, қўшимча дарс ўтиш/ ички имкониятлардан фойдаланишнинг муносиб йўлларида бири бири билан алоқаланади, чунки бу усул қўшимча буюмлар қурилишини талаб қилмайди ва маблағни тежашга имкон беради. Шу билан бирга хизматлар турини ва миқдорини қулайтиради.

Маълумки, бизда иш вақтининг анчагина қисми уй-рўзгор ишлари тўғри келмоқда. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, мамлакат аҳолиси уй-рўзгор ишларига йилига сарфлаган вақт ижтимоий ишлаб чиқаришга сарфланган иш вақтига қараганда кўпроқ экан. Бунинг устига уй-рўзгор ишлари қилишга қувватни талаб қилади. Ушбу ва шунга ўхшаш бошқа соҳаларда маиший хизматлар кўрсатиш соҳаларини янада ривожлантириш, уй-рўзгор ишларини механизациялаш имконини берадиган машина ва асбоб – ускуналарни қўллаб ишлаб чиқаришни талаб этади. Эҳтиёжлар тури қанча кўп бўлса шунга мувофиқ ишлаб чиқариш тармоқ ва соҳалари ҳам кенгайиб боради. Уларни ўрганиш осон бўлсин учун ишлаб чиқариш икки категорияга: моддий ва номоддий ишлаб чиқаришларга бўлинади.

**Моддий ишлаб чиқариш** соҳаларида зарурий моддий неъматлар яратилади, номоддий соҳаларда эса турли хил маънавий неъматлар яратилади ва хизматлар кўрсатилади. Бу икки соҳа бир-бири билан чамбарчас боғланган ҳолда ривожланади ва бир-бирига таъсир кўрсатади.

Моддий ишлаб чиқариш соҳаси ўз навбатида икки бўлинмадан – биринчи ва иккинчи бўлинмалардан иборат бўлади. Биринчи бўлимда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси ва ташкилотларининг ишлаб чиқариш истеъмоли учун зарур бўлган воситалар – станок, машина, асбоб-ускуна, хом шунинг ва турли материаллар ишлаб чиқарилади. Иккинчи бўлимда эса халқ истеъмоли учун зарур бўлган истеъмол товарлари ишлаб чиқарилади.

Биринчи бўлимда ишлаб чиқаришдан чиққан товарлар шунининг ўзида иккинчи бўлимда ва хизмат кўрсатиш



соҳаларида ишлаб чиқариш воситаси сифатида ишлатилиши мумкин, иккинчи бўлимда яратилган товарлар ва номоддий соҳа хизматлари ўз навбатида биринчи бўлимга учун зарурдир. Шунинг учун улар ўртасида доимо иқтисодий алоқалар ва муносабатлар содир бўлиб туради.

Аммо шунини таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш жараёни жамият тараққиётининг ҳамма босқичлари учун хос бўлган умумий ҳодиса бўлса-да, кишилар, соҳалар, корхоналар ўртасида маълум шаклдаги ўзаро муносабатсиз амалга ошириши мумкин эмас. Шунинг учун ишлаб чиқариш жараёни ҳаммаша маълум бир ижтимоий шаклда, яъни шу даврда амал қилаётган ишлаб чиқариш муносабатларига мос ҳолда амалга ошади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш, бир томондан истеъмол қиймати яратишдир, иккинчи томондан, моддий воситалар ва меҳнатнинг сарфланиши, яъни қийматнинг яратилиши, бошқача қилиб айтганда, қийматнинг ўсиш жараёнидир.

Ҳар қандай маҳсулот, шу жумладан бозор шароитидаги ёки унга ўтиш давридаги меҳнат маҳсули ҳам икки хил хусусиятга эга: **истеъмол қийматига**, яъни маълум бир **нафтлиликка ва қийматга** эга бўлиб, жонли ва буюмлашган меҳнат сарфининг маълум миқдорини ўзида мужассамлаштиради. Бу товарнинг ўзаро боғлиқ ва ҳаммаша бир-бирини тақозо қиладиган икки томонидир (бу ҳақда кейинги бобда батафсилроқ тўхталамиз). Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш жараёнига ҳаммаша унинг пировард мақсади билан биргаликда қаралади. Ишлаб чиқаришнинг мақсади чекланган ресурслардан унумли фойдаланиб, кишилар талабини қондириш экан, унинг самараси товар ва хизматларнинг натурал ва қиймат жиҳатдан ўсишида кўринади. Шу нуқтага назардан олганда ишлаб чиқариш жараёни ҳаммаша нафтлиликни, яъни истеъмол қийматини яратиш, кўпайтириш ва қийматларнинг ўсиш жараёни ҳисобланади, унинг асосий мақсади эса, истеъмол қийматни, яъни нафтли товарни яратишдан иборат бўлади.

Ишлаб чиқаришнинг чекланган ресурслардан фойдаланган ҳолда кишилар эҳтиёжини қондиришга қаратилиши ва шунга зарур бўлган сифат ва миқдорда истеъмол қиймати яратишни бош мақсад қилиб қўйиши унинг ижтимоий йўналишини ифода этади. Лекин бу умумий ижтимоий йўналиш аниқ кишиларнинг, тадбиркорларнинг қизиқиши билан боғлангандагина амалга ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида ёки унга ўтиш даврида ҳар бир мулк эгаси ёки тадбиркор маълум миқдорда

фойда олишни, сарфланган воситаларига, пул маблағларига нисбатан кўпроқ қийматга эга бўлишни мақсад қилиб қўяди. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёни бир томондан, истеъмол қийматларини яратиш жараёни бўлса, иккинчи томондан, қийматнинг ўсиш жараёни бўлиб ҳисобланади. Масалан, тадбиркор ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун ҳар бир тоннаси 1000 сўмдан 100 тонна, ҳаммаси бўлиб 100 минг сўмлик пахта толаси сотиб олди дейлик. У шу пахта толасидан ип йигиради, қўлланилган асосий воситалар амортизацияси, энергия ва бошқа харажатлар 20 минг сўмни, ип ҳақи 30 мингни ташкил этса, 30 минг сўмлик фойда олинган бўлса ҳаммаси бўлиб яратилган маҳсулотнинг суммаси 180 минг сўмни, қўшилган қиймат 80 минг сўмни ташкил этган бўлади.

Агар биз 80 минг сўмлик қўшилган қийматдан 20 минг сўмни амортизация, энергия ва бошқалардан иборат моддий харажатлар, яъни олдиндан яратилган қийматлар деб қарасак 60 минг сўмлик қиймат, яъни 30 минг сўмлик ип ҳақи ва 30 минг сўмлик фойда шу ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил қилинган янги қиймат ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш жараёнининг икки томонини қуйидагича ифода этишимиз мумкин.



Чизма 3



Ишлаб чиқариш жараёни икки томонлама таҳлил қилиб ўрганилганда уни тўғри тушуниш мумкин бўлади. Бу ерда шуни ҳисобга олиш лозимки, олдинги ишлаб чиқариш жараёнидан чиққан ишлаб чиқариш воситалари қиймати кўпаймаган ҳолда ўзи қанча бўлса шу миқдорда конкрет меҳнат билан ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар қийматига ўтказилади. Бу ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган айрим табиий кучлар қийматга эга эмас, шунинг учун улар истеъмол қийматини ҳосил қилишда омил сифатида қатнашса ҳам, лекин қийматнинг ташкил топишида қатнашмайди. Ишлаб чиқариш жараёнининг икки томонлама табиати унинг натижаларининг ҳам икки томони борлигини кўрсатади.

### 3-§. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари

Ҳар бир корхона ёки ишлаб чиқариш ўрнида турли омилларнинг биргаликда ишлатилиши натижасида маҳсулот, яъни товар ва хизматлар вужудга келади. Лекин бундай корхоналар сони жуда кўпдир. Масалан, 1999 йил бошида Ўзбекистонда рўйхатга олинган хўжаликлар сони 188 мингта эди. Юзаки қараганда ҳар бир корхонадаги индивидуал ишлаб чиқариш бир-биридан ажралган ҳолда мустақилга ўхшаб кўринади. Аммо хилма-хил товарлар ва ресурсларнинг узлуксиз оқимида индивидуал маблағларнинг ҳаракатлари бир-бири билан қўшилиб, ўралиб чатишиб кетади. Чунки айрим олинган индивидуал ишлаб чиқарувчиларнинг фаолияти ва айрим маблағлар, маҳсулотларнинг ҳаракати ўзаро боғлангандир. Шу сабабли, индивидуал меҳнатларнинг ҳаракати қўшилиб кетиши, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг, жами яратилган товар ва хизматларнинг ҳаракатини билдиради. Демак, **ижтимоий ишлаб чиқариш ўзаро боғланган ва алоқада бўлган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг йиғиндиси**дир. Ҳар бир индивидуал ишлаб чиқариш, унинг сармояси ва ресурслари эса ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ажралмас бир бўлагидир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни турли омилларнинг ҳаракати натижасида жуда кўп турдаги товарлар ва хизматлар массасидан иборат бўлган **миллий маҳсулот** вужудга келади.

Илгари мамлакат бўйича ишлаб чиқаришда вужудга келтирилган маҳсулотлар йиғиндиси ялпи ижтимоий маҳсулот деб аталар эди. Ялпи ижтимоий маҳсулотда йил мобайнида яратилган моддий неъматлар йиғиндиси ҳисобга олинар эди, унда хизмат кўрсатиш соҳаларида вужудга келтирилган маънавий

неъматлар ва хизматлар ҳисобга олинмас эди. Лекин бир ишлаб чиқариш соҳасидан чиққан хом ашё, материаллар, ёнилғи ва энергияларнинг қиймати бошқа соҳаларда ишлатилиб, бир неча бор такрор-такрор ҳисобга олиниб, маҳсулотнинг ҳажми суғлий равишда ошириб кўрсатилар эди, истеъмолга бориб тунадиган тайёр маҳсулот эса ундан бир неча баробар кам булар эди.

Мана шу такрор ҳисоблашларга барҳам бериш учун ҳозир миллий ҳисоб тизимига ўтирилиб, энди мамлакатда вужудга келтирилган маҳсулотлар, яъни товарлар ва хизматлар йиғиндиси ялпи миллий маҳсулот деб атала бошлади. **Ялпи миллий маҳсулот** деб маълум вақт давомида, масалан, бир йилда яратилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб етadиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор баҳосидаги қиймати тушунилади. Миллий маҳсулот моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг йиллик меҳнати фаолиятининг умумий самараси бўлиб ҳисобланади. Ички миллий маҳсулот кам худди шу мазмунда тушунилади.

Ялпи миллий маҳсулот билан ички миллий маҳсулотнинг фарқи шундаки, ялпи миллий маҳсулотга мамлакат ичидаги ва турли мамлакатлардаги корхоналаримизда вужудга келтирилган, кўшма корхоналарда ҳиссамизга (мамлакатимиз ҳиссасига) тўғри келадиган маҳсулотлар киради.

Бошқа мамлакатлар ёки фуқаролар томонидан бизнинг мамлакатимиз ҳудудидаги қурилган корхоналар маҳсулоти, кўшма корхоналардаги маҳсулотда уларнинг ҳиссаси ҳисобга олинмайди. Ички миллий маҳсулотда эса мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган ҳамма маҳсулот ва хизматлар (бошқа мамлакатлар корхоналари, кўшма корхоналарда яратилган ҳамма товар ва хизматлар қўшилиб) ҳисобга олинади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда кўпроқ ички миллий маҳсулот ҳисобга олинмоқда. Шунинг учун биз энди ички миллий маҳсулот тўғрисида гап юритамиз.

Мулкдорлар ҳамда ишчилар ўзларига керак бўлган истеъмол буюмларини қаердан оладилар? Иккинчидан, ишлаб чиқаришни такрор олиб бориш ва кенгайтириш учун улар ишлаб чиқариш воситаларини қаердан оладилар? Учунчидан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг қайси қисми мулкдор, тадбиркор ва давлатнинг эҳтиёжларини қайси қисми ишчи ва хизматчиларнинг эҳтиёжларини қондира оладилар?, деган саволлар туғилади. Бу масалани ҳал этиш учун ички миллий маҳсулотнинг таркибий қисмларини билиш ва таҳлил қилиш



лозимдир. Чунки ички миллий маҳсулотнинг ҳар бир таркибий қисми ишлаб чиқаришнинг муҳим самараси бўлиб ҳисобланади.

Жами ижтимоий маҳсулот билан ялпи ёки ички миллий маҳсулот ўртасидаги фарқни аниқ тушуниш учун қуйидаги мисолни келтираемиз.

Ишлаб чиқарилган миллий маҳсулотнинг тузилиши (рақамлар ихтиёрий олинган).

Жадвал 1

Сотиб олинган хом ашё, ёнилғи, материаллар	Қўшилган қиймат					Ички миллий маҳсулот	Жами ижтимоий маҳсулот
	Амортизация	Иш ҳақи	Тўланган солиқлар ва тўловлар (баҳога қўйилган қисми)	Фойда			
	Истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари (с)	Зарурий маҳсулот (V)	Қўшимча маҳсулот (m)				
Пахта и/ч	40	30	30	20	20	100	140
Пахтани қайта ишлаш	140	40	50	25	30	145	285
Тўқимачилик	285	50	60	30	40	180	465
Тихувчилик	465	45	50	35	30	160	625
Жами	930	165	190	110	120	585	1515
	c=1095	v=190	m=230			585	1515

Бундан кўриниб турибдики, жами ижтимоий маҳсулот 1515 бирликни ташкил этади, ички миллий маҳсулот эса 585 бирликни ташкил этади.

Лекин бу ерда шуни айтиш лозимки, мамлакат миқёсида такрор ҳисобга йўл қўймаслик учун ялпи ва ички миллий маҳсулотни ҳисоблашда сотиб олинган хом ашё, ёнилғи ва материаллар ҳисобга олинмайди, фақат қўшилган қиймат ҳисобга олинади, уларнинг йиғиндиси эса ялпи ёки ички миллий маҳсулот деб юритилади. Аммо ҳар бир корхона ва тармоқ учун сотилган товар маҳсулоти ички миллий маҳсулотдан эмас, балки жами яратилган ижтимоий маҳсулотдан иборатдир. Масалан, бизнинг мисолимизда пахтани қайта ишлаш корхонаси ишлаб чиқарган ва сотган маҳсулот 285 бирликни, ички миллий маҳсулот ҳисобига кирадиган қўшилган қиймат эса 145 бирликни ташкил этади. Сотилган маҳсулотнинг (285) 140 бирлиги хом ашё, ёнилғи ва материалларни сотиб олиш учун ишлатилади. Шунинг учун биз бу мавзуда корхоналар ва тармоқлар

ратган йиллик миллий маҳсулот ҳақида гапирганда кўпроқ жами ижтимоий маҳсулотни назарда тутамиз.

Ялпи ва ички миллий маҳсулотлар ҳақида эса ушбу тушунманинг кейинги бўлимида батафсил тушунтирилади.

Миллий маҳсулот турли корхоналарда ва тармоқларда яратилса-да, уларни умумлаштириб, асосан икки таркибда, яъни натурал буюмлашган ҳолда ва қиймат таркибида ҳисобга олинади. Уларнинг ўзгариши жамиятнинг иқтисодий ривожланиш динамикасини акс эттиради. Моддий буюмларнинг ишлатилиши, ишлаб чиқариш ёки шахсий истеъмол воситаси бўлиб хизмат қилишга мувофиқ миллий маҳсулот ўзининг натурал буюмлашган шакли бўйича икки қисмдан: ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарларидан ташкил топади. Кейингиси ўз навбатида истеъмол буюмларидан ва аҳолига кўрсатилган турли хизматлардан иборат бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнини давом эттириш учун, биринчидан, истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларини фақат қиймат ҳолидагина эмас, балки уни моддий натура шаклида ҳам қайта тиклаш зарур. Бунинг учун албатта ички миллий маҳсулот таркибида маълум миқдорда ишлаб чиқариш воситалари натурал шаклда мавжуд бўлиши керак. Иккинчидан, ишчи кучининг қайта тикланиши учун мулк эгалари ва тадбиркорларнинг шахсий истеъмоли учун миллий маҳсулот таркибида зарур истеъмол буюмлари мавжуд бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам миллий маҳсулот икки хил товар маҳсулот сифатида мавжуд бўлади, бу эса ўз навбатида, икки йирик бўлинмалар ўртасида товар айирбошлаш имконини беради.

Ички миллий маҳсулот фақатгина натурал жиҳатдан эмас, балки қиймат жиҳатдан ҳам ҳисобга олинади ва унинг қиймат таркиби таҳлил қилинади.

Миллий маҳсулот қиймат жиҳатдан уч қисмдан иборат бўлади, яъни:

1. Ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг, яъни улар қийматининг маҳсулотта ўтган қисми (С).

2. Янгидан вужудга келтирилган маҳсулотнинг зарурий меҳнат билан ишлаб чиқарилган зарурий маҳсулотнинг қиймати (У).

3. Янгидан вужудга келтирилган маҳсулотнинг мулкдорлар, тадбиркорлар ва жамият учун қилинган қўшимча меҳнат билан ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулот қиймати (М) дан иборат-



дир. Бошқача қилиб айтганда, олдинги ишлаб чиқариш жараёниларида яратилган ва ушбу жараёнда истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг қийматидан ҳамда шу ишлаб чиқариш жараёнида яратилган янги қиймат, яъни соф миллий маҳсулотдан иборатдир ( $MM=MC+CMM$ ). Чунки миллий маҳсулотнинг бир қисмидан ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини қоплаш учун фойдаланилади. Ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этиши ва ривожланиши учун истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари ҳар қандай асбоб-ускуналар, хом ашё, ёқилғи ва бошқа ёрдамчи материаллар ўрнини тўлдириб туриши талаб қилинади. Бунинг учун миллий маҳсулотнинг бир қисмидан фойдаланилади.

Демак, соф миллий маҳсулот бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган менежерлар, ишчилар, деҳқонлар ва муҳандислар, техника ходимларнинг янгидан сарф қилинган меҳнати, яъни зарурий меҳнат билан яратилган зарурий маҳсулотдан ва қўшимча меҳнат билан яратилган қўшимча маҳсулотдан иборатдир.

**Зарурий маҳсулот** деб ишчи ва хизматчилар иш вақтининг бир қисми бўлган зарурий иш вақтида яратилган ишчи кучининг нормал ҳолатда сақлаш ва қайта тиклаш учун зарур бўлган маҳсулотга айтилади.

Зарурий маҳсулот соф миллий маҳсулотнинг муҳим қисми бўлиб, бевосита ишчи ва хизматчиларга тегишлидир. Соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ортиқча қисми, яъни қўшимча иш вақтида яратилган қисми **қўшимча маҳсулот** дейилади.

Бу қўшимча маҳсулот тадбиркорларга ва мулкдорларга ҳамда давлатга тегишлидир.

Зарурий ва қўшимча маҳсулот жамият тараққиётининг деярли ҳамма босқичларига хосдир. Лекин улар ўртасидаги нисбат турли даврларда турлича бўлади. Ибтидоий жамоа тузумининг дастлабки даврида жамоадош ҳамма кишиларнинг вақти фақат зарурий маҳсулотни, яъни яшаш учун энг зарур маҳсулотни топиб ейиш билан банд бўлган. Кейинчалик, яъни бу тузумнинг охирига келиб, қисман меҳнат унумдорлиги ошиб, зарурий маҳсулотдан ортиқча, яъни қўшимча маҳсулот пайдо бўлган ва унинг айрим кишилар томонидан ўзлаштирилиши натижасида **хусусий мулк** пайдо бўлган.

Кишилик жамияти тараққиётининг қулдорлик, феодализм ва капитализм деб аталмиш босқичларида қўшимча маҳсулотнинг мавжудлиги ҳақида ҳеч ким мунозара қилмайдилар.

Собиқ Социалистик жамиятда қўшпина иқтисодчилар қўшимча маҳсулот фақат хусусий мулкчилик даврига хос деб тушуниб, ижтимоий мулк мавжуд бўлган даврда у бўлмайдиган деб қолдилар. Лекин улар корхоналар олаётган фойда маҳсулотнинг қайси қисми эканлигини, давлат бошқаруви, мудофаа, таълим, фан-маданият учун маблағлар қаердан олинишини тушунтириб бера олмас эдилар. 1965 йиллардан кейингина зарурий ва қўшимча маҳсулот иқтисодий адабиётларда тушунтирила бошланди. Ҳозир, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳам бу тушунчани рад қилувчи кишилар топилади.

Лекин бундай иқтисодчиларга мулкдорлар ва тадбиркорлар олаётган фойда, фоиз, дивиденд даромадлари, давлат солиқлари, ер рентаси каби пул кўринишидаги даромадларнинг туб манбаи нима, улар миллий маҳсулот қайси қисмининг тақсимотдаги ҳаракат кўриниши? — деб сўрасангиз жавоб бера олмайдилар. Фойда ва бошқа турли кўринишдаги даромадлар манбаини билмаслик нима учун товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналар зарар кўради-ю, уни сотувчилар фойда кўради дегани саволларга ҳам жавоб беришда ожизликка олиб келади. Улар иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг туб илдизига тушунмаганлар, балки унинг юзаки томонларини ўрганиш билангина чекланиб қолганлар.

Қўшимча маҳсулотни рад қилиш ўрнига унинг мазмунини, ҳаракат шакллариини пухта ўрганиб, янада кўнайтириш ва тақсимланишини такомиллаштириш йўлларини қидиришга куч сарфлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ҳар бир корхонада, тармоқда қўшимча маҳсулотни кўнайтириш асосан уч йўл билан — ишловчилар сонини кўнайтириш, иш кунини узайтириш ва иш кунини чегараси ўзгармаган ҳолда зарурий иш вақтини камайтириш эвазига қўшимча иш вақтини кўпайтириш йўли билан амалга оширилади.

**Иш кунини узайтириш йўли билан олинган қўшимча маҳсулот абсолют қўшимча маҳсулот** деб, иш кунини ўзгармаганда зарурий иш вақтини камайтириб, қўшимча иш вақтини кўпайтириш эвазига олинган қўшимча маҳсулот эса **нисбий қўшимча маҳсулот** деб аталади.

Иш давомида олинган қўшимча маҳсулотлар йиғиндиси қўшимча маҳсулот массаси, унинг зарурий маҳсулотга нисбати эса (фоизда ифодаланиши) қўшимча маҳсулот нормаси деб юритилади.

Агар қўшимча маҳсулот нормасини  $m^1$ , массасини  $m$ , зарурий маҳсулотни  $v$  билан белгиласак **қўшимча маҳсулот нормаси**  $m^1 = m/v$  100% кўринишдаги формула билан аниқланади.



Қўшимча маҳсулот бозор иқтисодиёти ва унга ўтиш шароитида қўшимча қиймат шаклида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўлган қўшимча қиймат сотилиш жараёнида фойдага айланади. Фойдадан давлат солиқ сифатида, ссуда капитал эгалари эса фоиз сифатида, ер эгалари рента сифатида ўз улушларини оладилар.

Қолган қисми эса талбиркорларнинг соф фойдаси бўлиб, унинг ҳисобидан ўзларининг истеъмолини қондиради, инвестицияни, турли социал йўналишдаги ишларни амалга оширадилар. Кўришиб турибдики, қўшимча маҳсулотни кўпайтириш ҳеч кимга зарар бермайди, аксинча жамият аъзоларининг ҳаммаси учун манфаатлидир.

Маълумки, қўшимча маҳсулот билан зарурий маҳсулот ўртасида ҳар доим зиддият ва алоқадорлик бўлади. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам бутун халқ хўжалигини ривожлантириш ва жамият аъзоларининг фаровонлигини ошириш мақсадлари йўлида фойдаланилади.

Лекин уларнинг соф миллий маҳсулотдаги ҳиссаси турли омиллар таъсирида, масалан, техника тараққиётининг ривожланиши, ижтимоий ишлаб чиқариш таркибининг ўзгариши, меҳнат унумдорлигининг ошиши натижасида ўзгариб туради. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши натижасида зарурий маҳсулотнинг абсолют миқдори ўсган ҳолда соф миллий маҳсулотдаги ҳиссаси камайиб, қўшимча маҳсулотнинг ҳиссаси ошиб боради.

Ҳозирги даврдаги бозор иқтисодиётига доир адабиётларда ишлаб чиқариш омиллари билан унинг самаралари ўртасидаги боғлиқликни **ишлаб чиқариш функцияси** деб аташади. Масалан, ишлаб чиқариш омиллари ер /Е/, капитал /К/ ва ишчи кучи /И/дан иборат деб фарз қилсак, олинган маҳсулотни /М/ деб олсак, ишлаб чиқариш функцияси  $M = \Phi / E, K, I /$  дан иборат бўлади.

Бу формула ишлаб чиқаришга жалб қилинган омилларининг, яъни сарфларнинг ҳар бирлиги эвазига олинган маҳсулотни билдиради ва эътиборни кам сарфлаб, кўпроқ маҳсулот олиш имкониятини қидиришга қаратади. Ундан ташқари, бу кўрсаткич ҳар бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга ва кўпайтириш мўлжалланган маҳсулот ҳажминини ишлаб чиқаришга қанча сарф талаб қилинишини аниқлаш имконини беради.

Ишлаб чиқаришда турли хил омиллар сарфини бирданига ёки айримларини кўпайтириш йўли билан маҳсулотни

кўпайтириш мумкин. Лекин бошқа омиллар ва шароитлар тенг бўлгани ҳолда айрим омиллар сарфини ошириш йўли билан маҳсулотни чексиз кўпайтириб бўлмайди. Масалан, фирма ёки корхонада ишлаб чиқариш бинолари, машина, станок ва бошқа асбоб – ускуналар сони ва сифати ўзгармаган ҳолда ишчилар сонини ва хом ашёни кўпайтириш йўли билан маҳсулотни маълум миқдорда ошириш мумкин. Бунда бино ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш даражаси оширилади, яъни тўхтовсиз ишлатилади, илгари бир сменада ишлаётган бўлса энди икки ёки уч сменада ишлатишга эришилади. Аммо маълум даражага боргандан кейин қўшимча жалб қилинган ишчи кучи ёки хом ашёлар самараси камаяди. Иккинчидан, ишлаб турган ишчилар сони ўзгармаган ҳолда уларни янги техника ва технологиялар билан қуроллантириш, яъни ҳар бир ишчига тўғри келадиган капитал миқдорини ошириш ҳисобига ҳам маҳсулотни кўпайтиришга эришиш мумкин. Лекин бу жараён ҳам чексиз эмас. Бунда омиллардан фойдаланиш ва уларнинг миқдорини ошириш эвазига олинган маҳсулотни уч хил ўлчамда ўлчайдилар: умумий маҳсулот, ўртача маҳсулот ва қўшилган маҳсулот.

**Умумий маҳсулот** жалб қилинган асосий капитал, ишчи кучи, хом ашё ва материаллардан фойдаланиш эвазига олинган маҳсулотнинг умумий ҳажмидир.

**Ўртача маҳсулот** эса жалб қилинган ҳар бир ишчи кучи ёки капиталнинг бир бирлигига тўғри келадиган маҳсулотта айтилади. Бу эса умумий маҳсулот миқдорини умумий омил (ишчи кучи ёки капитал) миқдorigа бўлиш йўли билан аниқланади.  $\bar{M} = M / I, K$ .

**Охириги қўшилган маҳсулот** деб энг сўнгги қўшилган омил капитал ёки ишчи кучи эвазига ўсган маҳсулотта айтилади.

Масалан, ўтган йили 100 нафар ишчи кучи ёрдамида 100 минг сўмлик маҳсулот олинган бўлса, бу йил 120 ишчи кучи ишлаб 130 минг маҳсулот олинса, 20 нафар қўшилган ишчи, 30 минг эса қўшилган маҳсулот бўлади.

Бу охириги қўшилган маҳсулот (ўсган) миқдорини сўнгги қўшилган (ўсган) ишчи кучи ёки капитал миқдорига бўлиш йўли билан қўшилган омил, яъни қўшилган капитал ёки қўшилган ишчи кучи унумдорлиги аниқланади.

Яъни  $\Delta M = \Delta M / \Delta K$  ёки  $KM = \Delta M / \Delta I$   
Бу тушунчаларни қуйидаги жадвалда янада аниқроқ ифодалаш мумкин.



## Кўшилган маҳсулот ва қўшилган омиллар унумдорлиги

Жадвал 2

	1-йил	2-йил	қўшилган миқдор	Қўшилган омиллар унумдорлиги $\Delta M/\Delta O$
Жалб қилинган капитал минг сўм ҳисобида	120	150	30	1
Ишчи кучи (ишчилар со- ни)	100	120	20	-
Олинган умумий маҳсулот	100	130	30	1,5
Уртача маҳсулот:	100	130	30	-
А) минг сўм капиталга	0,83	0,87	0,04	-
Б) 1 ишчига	1	1,08	0,08	-

Бу жадвалдан кўриниб турибдики, иккинчи йили биринчи йилга қараганда омиллар миқдори оширилган, улар охириги қўшилган омиллар деб юритилади. Шунингдек маҳсулот ҳам ўсган, ана шу 30 бирликдаги ўсган маҳсулот охириги қўшилган маҳсулот деб юритилади.

Ҳар бир қўшилган омил эвазига олинган қўшилган маҳсулот эса қўшилган омил унумдорлиги деб айтилади.

Ҳарб адабиётларида қўшилган маҳсулотни аниқлаш учун ҳамма омиллар олинмайди, балки алоҳида олинган бир омил олиб кўрсатилади. Масалан, бошқа шароитлар тенг бўлганда хом ашё ёки ишчи кучининг ўсганлиги назарга олиниб, унинг эвазига олинган, яъни қўшилган маҳсулот аниқланади.

Юқорида айтганимиздек, алоҳида олинган омил эвазига қўшилган маҳсулот маълум даражага боргандан кейин камай бошлайди. Бу камайиш айниқса унинг ҳар бирлиги эвазига қўшилган маҳсулотда аниқ сезилади. Мана шу қўшилган омил унумдорлигининг пасайишига қараб, маржиналистларнинг вакиллари унумдорликнинг камайиб бориш қонуни деган қонунни кашф қилишган.

Уларнинг гоёси бўйича ҳар бир кейинги қилинган харажат ёки омил олдингисига қараганда кам самара беради ва оқибатда умумий ўртача маҳсулот ҳам пасайиб кетади.

Бу қонунни улар иқтисодиётнинг универсал қонуни деб эълон қиладилар ва уни исботлаш учун кўпдан — кўп ер бирлигига (тектарга) сарфланган қўшимча капитал унумдорлигининг пасайиб боришини кўрсатадилар.

Бу қонун эълон қилинганга 100 йилдан кўпроқ вақт ўтди, у даврларда фан-техника етарли ривожланмаган эди. Бундай шароитда у тўғри бўлган.

Лекин ҳозирги фан-техника ва технология тез ривожланиб, инжиликлар ишлаб чиқаришга жорий қилиниб турган даврда бу қонуннинг амал қилмаслиги деярли ҳамма адабиётларда ва ҳамма иқтисодчи олимлар томонидан тан олинмоқда.

Шундай қилиб кейинги жалб қилинган омил ёки харажат унумдорлигининг пасайиб бориш қонуни қуйидагича тўрт ҳолатда амал қилиши мумкин.

1. Ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари ўзгармай фақат бир омил тўхтовсиз оширилганда;

2. Фан-техника тараққий этмаганда ёки ишлаб чиқаришга жалб қилинмаганда;

3. Омиллар ўртасидаги миқдорий ва сифатий нисбатлар бузилганда;

4. Шарт-шароитни ҳисобга олмасдан харажатлар кўр-кўрона амалга оширилганда;

Бошқа ҳолатларда у қонун амал қилмайди.

### Асосий таянч тушунчалар

**Ишчи кучи** — инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятлари йиғиндиси.

**Меҳнат қуроллари** — инсоннинг табиатта, меҳнат предметларига таъсир қилишда восита бўлиб хизмат қиладиган нарсалар: машиналар, станоклар, тракторлар, плутлар, қурулмалар, ускуналар ва бошқалар.

**Меҳнат предметлари** — бевосита меҳнат таъсир қиладиган, яъни маҳсулот тайёрланадиган нарсалар (ер — сув, хом ашё, материаллар ва бошқалар).

**Капитал** — ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда ишлатилиб, ўз эгаларига даромад келтирадиган ишлаб чиқариш воситалари, товарлар ва пул маблағларидир.

**Ер-сув** — тупроқ унумдорлиги, ўтлоқлар, сувлар, ўрмон, қўшилма бойликлардан иборат бўлган ва фойдаланишга тортилган табиий ресурслар.



**Тадбиркорлик қобилияти** — инсонда бўлган ташаббускорлик, ташкилотчилик, новаторлик, иқтисодий хавфдан, жавобгарликдан чўчимаслик ҳислатларининг бирлиги.

**Ишлаб чиқариш жараёни** — кишиларнинг мақсадни кўзлаб амалга ошириладиган фаолияти бўлиб, истеъмоли учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган жараён. Ишлаб чиқариш жараёни бир томондан истеъмолик қийматларини (нафтлиликни) яратиш жараёни бўлса, иккинчи томондан қийматнинг ўсиши жараёнидир.

**Ижтимоий ишлаб чиқариш** — ўзаро боғлиқликдан ва доимий алоқада бўлган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг бирлигидан иборатдир.

**Ишлаб чиқаришнинг умумий самараси** — турли товарлар ва хизматлар массасидан иборат бўлган миллий маҳсулот.

**Ялпи ижтимоий маҳсулот** — маълум бир даврда, масалан, бир йилда яратилган моддий неъматлар йиғиндиси.

**Ички миллий маҳсулот** — бир йил давомида мамлакат ҳудудида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмоличиларга етиб борадиган барча тайёр товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг бозор баҳосида қиймати.

**Соф миллий маҳсулот** — ишлаб чиқаришда ва хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг сарфланган меҳнати вужудга келтирган янги маҳсулот. У ички миллий маҳсулотдан ишлаб чиқариш жараёнида истеъмолик қилинган асосий воситалар амортизациясини чегириб ташлаш йўли билан аниқланади.

**Зарурий маҳсулот** — ишчи ва хизматчиларнинг зарурий иш вақтида яратилган ва ишчи кучини нормал ҳолатда сақлаш ва қайта тиклаш учун зарур бўлган маҳсулот.

**Кўшимча маҳсулот** — ишчи ва хизматчиларнинг кўшимча иш вақтида яратилган маҳсулот бўлиб, соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ошиқча қисмидир. Кўшимча маҳсулот тадбиркорларга, мулкдорларга ва давлатга тегишлидир.

**Ишлаб чиқариш функцияси** — ишлаб чиқариш омиллари билан унинг самаралари ўртасидаги боғлиқликни билдиради.

**Кўшилган капитал** — ишлаб чиқаришда мавжуд банд бўлган капитал миқдори устига янги кўшимча равишда сарфланган капитал, бошқача қилиб айтганда капитал миқдорининг ўсган қисми.

**Ўртача маҳсулот** — жалб қилинган ишчи кучи ва капиталнинг бир — бирлигига тўғри келадиган маҳсулот миқдори.

**Кўшилган маҳсулот** — сўнги кўшилган омил: капитал ёки ишчи кучи эвазига ўсган маҳсулот.

## Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат?
2. Капитал тушунчасига таъриф беринг ва унинг таркибига нималар киришини тушунтириб беринг.
3. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини ва унинг икки томонини тушунтиринг.
4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини тушунтириб беринг.
5. Йиллик миллий маҳсулотнинг таркиби нималардан иборат?
6. Зарурий ва кўшимча маҳсулот нима, кўшимча маҳсулот нормаси ва массаси формуласини ёзиб тушунтиринг.
7. Кўшилган меҳнат, кўшилган капитал ва кўшилган маҳсулот тушунчаларини изоҳлаб беринг.
8. Кўшилган меҳнат ва капитал унумдорлигининг пасайиб бориши қонунини тушунтиринг.

## Асосий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», гл.2, т. I. М., изд. «Республика», 1992.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., «Меҳнат», 1995, 2 боб, 17—35 бетлар.
4. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений / Колл. авт. К. Абдурахманов и др. — Т.: «Шарқ», 1999.
5. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА\*М, 1998. Гл. 5;
6. Шинкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 — е издание. В 2 кн. М: «Владос» 1996, Гл. 21;
7. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл. 11;

## Кўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т. «Меҳнат», 1997. I-боб.
2. Мамарасулов У. Иқтисодиёт ва бозор муносабатлари. Т., 1996.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест саволлари. Т.; ДИТАФ. 1998, 6-7 бетлар.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.: «Прспект», 1998. Гл. 7,8,9;
5. Николаев И.П. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл. 9,10,11.



### III. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЗМУНИ ВА АМАЛ ҚИЛИШИ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

#### Маъруза режаси

1. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва унинг асосий белгилари.
2. Бозор иқтисодиётининг афзаллиги ва заиф томонлари.
3. Бозор тушунчаси ва унинг вазифалари.
4. Бозорнинг тузилиши.

#### 1-§. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва унинг асосий белгилари

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари учун хос бўлиб, у турли мамлакатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан амал қилмоқда ва ривожланмоқда. Бу иқтисодиётнинг амал қилиш механизми кўплаб асрлар давомида таркиб топиб, шаклланиб, ҳозирги даврда маданийлашган шаклни касб этди ва кўпгина мамлакатларда ҳукмрон иқтисодий тизимга айланди. Мазкур иқтисодиётнинг барқарорлиги шу билан тушунтириладики, узоқ даврли иқтисодий эволюция давомида унинг амал қилишининг асосий классик принциплари сақланиб қолди.

✓ Олдинги бобда айтганимиздек, хусусий мулкчиликнинг келиб чиқиши ва ижтимоий меҳнат тақсими бозор иқтисодиётининг келиб чиқиши ва мавжуд бўлиши учун умумий шароити бўлиб ҳисобланади. Хусусий мулкчилик ва меҳнат тақсими ижтимоий ҳўжаликнинг товар шаклини тақозо қилади, товар ишлаб чиқаришнинг мавжуд бўлиши ўз-ўзида пул муомаласи, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмолнинг бозорли хусусиятини кўзда тутади. Товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бозор иқтисодиёти тараққиётининг асосини ташкил этади. ✓

**Бозор иқтисодиёти** — бу товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир. Бундай иқтисодиёт эркин товар — пул муносабатларига асосланади, унинг негизий товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади. Иқтисодий монополизмни инкор этади. Ҳозирги замонавий иқтисодий назарияларда бозор иқтисодиёти деганда бозор

ҳўжалиги субъектлари иқтисодий хатти-ҳаракатларининг эркин, муваққил равишда юз бериши ва уларнинг товар пул механизми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви тушунилади. Бозор иқтисодиётида бозор алоқалари бутун тизимни, унинг асосий воситаси бўлган босқичларини ишлаб чиқиш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини, ҳамда иқтисодий муносабатларнинг барча субъектларини қамраб олади. ✓

Бозор иқтисодиёти субъектлари таркибига тадбиркорлар ҳам, ўз меҳнатини сотувчи ишчилар ҳам, пировард истеъмолчилар, ссуда капитали эгалари ва қимматли қоғозлар эгалари ҳам киради. Одатда, бозор ҳўжалигининг барча асосий субъектлари учта гуруҳга бўлинади: уй ҳўжаликлари, корхоналар (тадбиркорлик сектори) ва давлат.

Уй ҳўжаликлари — иқтисодиётнинг истеъмолчилик соҳасида фаолият қилувчи асосий таркибий бирлик. Уй ҳўжаликлари доирасида моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида яратилган товар ва хизматлар истеъмол қилинади. Бозор иқтисодиётида уй ҳўжаликлари мулкдор ва ишлаб чиқариш омиллари етказиб берувчилар ҳисобланади. Иқтисодий ресурсларни сотишдан олинган пул даромадлари шахсий эҳтиёжни қондириш учун сарфланади.

Тадбиркорлик сектори — бу даромад (фойда) олиш мақсадида амал қилувчи иқтисодиётнинг бирламчи бўлиқларидир. У иш юритиш учун ўз капитални ёки қарз олинган капитални ишга солишни тақозо этади, бу капиталдан олинган даромад ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун сарфланади. Тадбиркорлар товар ҳўжалигида товар ва хизматларни етказиб беради.

Давлат — фойда олишни мақсади қилиб қўймаган, асосан иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини амалга оширадиган, ҳар хил бюджет ташкилотлари ва муассасалари сифатида намоён бўлади.

Ҳар қандай бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизми асосан тўртта таркибий қисмдан иборат бўлади: баҳо, талаб ва сўраш ҳамда рақобат.

Баҳолар нисбати ўзгариб туради, шунинг учун баҳо, ишлаб чиқарувчи учун ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши зарурлигини аниқлашда йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Талаб ва



таклиф ҳамда рақобатчилик муҳитидаги ўзгаришлар, ўз навбатида, баҳолардаги ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилар куйидагилардан иборат:

Турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва ун хусусий мулкчиликнинг устун туриши;

Тадбиркорлик ва танлов эркинлиги.

Рақобат курашнинг мавжудлиги.

Давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви.

Корхона ва фирмаларнинг ички ва ташқи шарт-шароитда ўзгаришларига мослашувчанлиги.

Бозор иқтисодиётининг бу белгилари унинг ҳам босқичлари учун умумийдир. Лекин бозор иқтисодиётининг мазмуни ва белгилари ҳақида гап борганда бу иқтисодиётнинг тарихда таркиб топган икки турини бир-биридан фарқ қила бўлиш зарурдир. Унинг биринчи кўриниши узоқ вақт давомида шаклланиб, ғарбдаги ривожланган мамлакатларда XIX асрнинг охириларигача давом этиб келди. У иқтисодий адабиётларда **классик** ёки соф бозор иқтисодиёти деб ном олди. Унинг асосий белгилари: а) хусусий мулкчиликка асосланган ҳолда иқтисодий фаолият юритиш; б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг корхона миқёсида умумлашганлиги; в) тадбиркорлар, ишчилар, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг шахсий эркинлиги; г) тадбиркорларнинг юқори фойда олиши учун курашлари; д) иқтисодиётнинг талаб ва таклиф, эркин бозор баҳоси ва рақобат курашлари асосида тартибланиши; е) аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинмаслиги, ишсизликнинг аҳоли ижтимоий табақалашувининг кучайиши.

Бозор иқтисодиётининг иккинчи кўриниши ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти деб аталиб, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларидан буён амал қилади. Унинг асосий белгилари:

а) мулкчиликнинг турли шаклларига яъни, хусусий, давлат ва жамоа, аралаш ва бошқа мулк шаклларига асосланган иқтисодий ва тадбиркорлик фаолияти юритилиши;

б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада умумлашганлиги, мулкнинг бир қисми йирик монополиялар ва давлат қўлида тулланиб, миллий ва халқаро миқёсда умумлашганлиги;

в) иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироки. Бунда давлат фан-техника тараққиёти ва бошқа омиллари ҳисобга олиб, турли иқтисодий тадбирларни, ривожланиш шарт-шароитини аниқлаш, турли соҳалар ва тармоқлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш чора-тадбирларини белгилаш ва амалдорларини бажаради;

г) ҳужаликларни юритишда режа усулидан фойдаланишнинг кучайиши (бизнес режаси, маркетинг тизими орқали бошқариш);

д) ижтимоий ҳимоянинг кучайиши. Бунда турли хил давлат, жамоалар ва хусусий кишиларга тегишли ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта фондларининг вужудга келиши.

Бу ҳар иккала турда бозор иқтисодиётининг асосий белгилари ва хусусиятлари сақланиб қолади, уларда товар ва пулнинг ҳаракати, уларнинг қонун-қоидалари ривожланиш учун негиз шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиётида юқорида тилга олинган белги ва тартиблар билан бирга, барча ҳозирги замон иқтисодий тизимларига хос бўлган бир қатор шарт-шароитлар бўлиши тақозо қилинади. Булар қуйидагилар: илғор технология ва янги техник воситалардан кенг миқёсда фойдаланиш; ишлаб чиқаришнинг иқтисослашиши.

## 2-§. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва заиф томонлари

Бозор тизимининг афзаллиги бизнинг қилган таҳлилларимиздан кўринади. Бу таҳлиллардан **иккитаси** айниқса таътиборга лойиқ.

1) **Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлиги.** Бозор тизими ресурсларни самарали тақсимлашга ёрдам беради. Бунинг мазмуни шуки, рақобатли бозор тизими ресурсларни жамиятга энг зарур бўлган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтиради. У ишлаб чиқариш учун ресурсларни уйғунлаштиришнинг анча самарали усулларини ва ишлаб чиқаришга янги, анча самарали технологияни қўллашни тақозо қилади. Қисқаси, бозор тизими шахсий манфаатни шундай тартибда бошқарадики, у жамиятга мавжуд ресурслардан зарур товарларни энг кўп миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлайди.



2) Эркинлик — бозор тизими фойдаси ҳисобига муҳим иқтисодий далил бўлиб шу ҳолат хизмат қиладики, у шахсий эркинлик ролига устиворлик беради. Кўплаб айрим шахслар ва корхоналар иқтисодий фаолиятини уйғунлаштириш жамиятнинг ташкил қилишнинг асосий муаммоларидан биридир. Бундай уйғунлаштиришни амалга оширишнинг икки усули мавжуд. Биринчи — марказдан бошқариш ва мажбур қилиш тадбирларини қўллаш; иккинчиси — бозор тизими воситаси орқали ихтиёрий ҳамкорлик. Фақат бозор тизимигина иқтисодий фаолиятни мажбур қилмасдан уйғунлаштиришга лаёқатлидир. Бозор тизими тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини намойиш қилади, ҳукудат сусан шу асосда у муваффақиятга эришади.

#### **Бозор иқтисодиётининг камчилиги.**

Бозор иқтисодиётини танқид қилувчиларнинг фикрига кўра бундай иқтисодиёт ўзининг бош назорат механизми — рақобатнинг туганишига йўл қўяди ва ҳатто буни рағбатлантирадими. Улар рақобат кучсизланишининг иккита асосий манбаи мавжуд бўлишини кўзда тутади.

1) Иқтисодий нуқтаи назардан рақобат мақбул бўлса-да, ҳаммадан кўпроқ алоҳида ишлаб чиқаришга ўзининг шафқатсиз таъсирини ўтказди. Бозор иқтисодиётидаги эркин муҳитда тадбиркорлар фойда кетидан қувиб ва ўз иқтисодий мавқеини яхшилашга интилиб, рақобатнинг чекланган йўлидан озод бўлишга ҳаракат қиладилар. Фирмаларнинг қўшилиб кетиши, компанияларнинг ҳуфёна келишуви, шафқатсиз рақобат — буларнинг ҳаммаси рақобатнинг кучсизланиши ва унинг тартибсиз солувчилик таъсирининг йўқолишини тақозо қилади.

2) Айрим иқтисодчиларнинг фикрича, бозор тизими рағбатлантирадиган техника тараққиётининг ўзи рақобатнинг заифлашишини тақозо қилади. Энг янги технология, одатда қуйидагиларни: а) жуда катта миқдордаги реал капиталдан фойдаланишни; б) йирик бозорлар бўлишини; в) комплекслиги марказлашган ва қатъиян бир бутун бўлиб бирлашган бозорнинг таркиб топиши; г) бой ва ишончли хом-ашё манбаларини талаб қилади. Бундай технология бозорнинг ҳажмига нисбатан кенг миқёсдаги ҳисобланувчи ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлиши зарурлигини билдиради. Бошқача айтганда, энг янги технологияни қўллаш асосида ишлаб чиқаришнинг энг юқор

сamaradorлигига эришиш, кўпинча кўп миқдордаги ҳали майда фирмалар эмас, унча кўп бўлмаган ҳали йирик ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу гуруҳ иқтисодчилар рақобатнинг сўниб бориши билан бозор тизими ҳам ресурсларни самарали тақсимлаш механизми сифатида кучсизланиб боради деб ҳисоблайдилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурс билан таъминловчилар истеъмолчининг хоҳиш иродалигига камроқ бўйсунди ва уларнинг мустақиллиги истеъмолчининг мустақиллигига путур етказди. Талаб билдириш ёрдамида шахсий ва ижтимоий манфаатларнинг уйғунлашуви жараёни ўз кучини йўқота бошлайди.

**Исрофли ва самарасиз ишлаб чиқариш.** Танқидчилар бозор тизими жамиятни эҳтиёжи юқори бўлган товарлар билан таъминлашга ҳам шубҳа билдирадилар. Улар рақобатнинг кучсизланиб бориши билан, истеъмолчининг мустақиллигига путур етказди, бозор тизими ўзининг истеъмолчининг хоҳишига нисбатан мос келувчи ресурсларни тақсимлаш лаёқатини ҳам йўқотади деб ҳисоблайдилар.

Бозор тизими фойдаси ҳисобига бош иқтисодий далил шуки, ресурсларнинг самарали тақсимланишини таъминлашга ёрдам беради — буни инкор этиш қийин.

### **3-§. Бозор тушунчаси ва бозорнинг вазифалари**

Бозор тушунчаси бозор иқтисодиётининг марказий категорияси бўлиб, иқтисодиёт назариясида ҳам, ҳўжалик юритиш амалиётида ҳам, барча мамлакатлар тажрибасида ҳам қўлланиладиган, илмий-амалий тушунчадир. Бу тушунча юзаки қараганда оддий тушунчага ўхшаб кўринади, айримлар бозорни товарлар сотиладиган ва харид қилинадиган жой деб ўйлашади. Лекин унинг ички мазмунига эътибор берилса, у кўп қиррали бўлиб, унинг мазмуни ўзгарувчан эканлигини, турли даврларда турли маънони англатишини билиб олиш мумкин. Бозор тушунчаси товар айирбошланнинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ибтидоий жамоа тузумининг охирларида келиб чиққан ва дастлаб товар алмашув, товар айирбошлан жойи ёки майдони деган мазмунни англатган.



Дастлаб бозор икки ёки бир неча қабилаларнинг аъзолари бир-бирлари билан товар алмашув жойи сифатида намоён бўлиб келинган бўлса, ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг келиши билан алоҳида майдонлар ажратилиб, «бозор жойи» деган аъён қилинган шу майдонда (жойда) кишилар олди-сотди қилишган. Лекин ҳали у даврларда товар айирбошлаш Т-Т кўринишида, яъни бир товарга бошқа товарни айирбошлаш шаклида бўлиб, ўз товарини бошқа товарга айирбошлашда вақт ва маблағ софа бўлмаган, бирданга бир вақтнинг ўзиде ўша жойда айирбош содир бўлган. Лекин товар айирбошлаш ривожланиб уни тизимлаштириш билан кучайиб бориши натижасида пулнинг келиб чиқиши билан сотиш ва сотиб олиш икки хил жараёнга бўлинган ва Т-Т кўринишида бўла бошлаган. Энди товарни сотиш Т-П ва сотиб олиш П-Т замон ва макон жиҳатдан бир бўлмаслиги мумкин. Чунки сотувчи ўз товарини бир жойда сотиб пул қилиб, бошқа вақт бошқа жойда керакли товарни сотиб олиши мумкин. Пулнинг келиб чиқиши билан савдогарлар, яъни товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб истеъмолчига бир жойдан олиб иккинчи жойга сотиш билан шуғулланадиган махсус гуруҳлар пайдо бўлди.

Меҳнат тақсимоти чуқурлашиб яна бир соҳа, савдо соҳаси шаклланиб жудга келди. Бу соҳа товар пул ҳаракатини тезлаштириш имконини бериб, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчини боғлайдиган муносабат ситага айланди. Бунда ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ҳам бир-бирлари билан учрашиши шарт бўлмай қолди. Улар савдогарлар-воситачилар орқали алоқа қилишлари мумкин бўлиб қолди. Энди бозор тушунчасининг мазмуни ўзгариб, янги маъно касб этади, яъни товар-пул муомаласининг янги шакли сифатида намоён бўла бошлади. Олди-сотди жараёнида янги ўзига хос муҳим товар – ишчи кучининг пайдо бўлиши билан бозор умумий тушунча олиб, унинг мазмуни янада кенгайди. Эндиликда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларгина эмас, балки ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ҳам бозор жараёни орқали ўтиб, ишлаб чиқаришга жалб этила борадиган бўлди, уларнинг бир-бири билан ўзаро таъсири тўғридан-тўғри эмас, балки билвосита, бозор орқали содир бўладиган бўлди.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда бозор ишлаб чиқарувчилари билан истеъмолчиларнинг кўп қиррали мураккаб алоқаларини уларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган таъсирини боғлайдиган

тушун, жамият тараққиётида модда алмашувини таъминлайдиган жараён сифатида шаклланди.

Бозорнинг асосий белгилари сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишуви, эквивалентлилик принципи асосида айирбош-лаш, сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши ва пул тўловига қодир бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва рақобатчиликдан иборатдир. Бозор иқтисодиётига ўтаётган ўзгаришда ҳамма мамлакатлардаги каби бизнинг мамлакатимизда ҳам ўтиш даври суронларида айрим адабиётларда бозор тушунчасига енгил-елпи қараб унинг алмисоқдан қолган эски, бир намуналама, ҳозир маъносини йўқотган таърифини кўрсатиш мумкинлиги учрамоқда. Турли кишилар томонидан ёзилган мақола ва китобларда бозорга турлича таъриф берилиб, у қизгин мунозараларга сабаб бўлмоқда. Айрим муаллифлар бозорни сотувчи ва харидорлар тартибсиз тўпланиб, жуфт-жуфт, тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ бўлиб олди-сотди қиладиган жой деб ҳисобласалар, айримлари уни кишиларга ризку рўз улашадиган файзу баракат-ли, сирли дастурхон деб атайдилар.<sup>1</sup>

Бошқа бир гуруҳ муаллифлар эса бозорни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларни, айниқса содда деҳқонларни алдаш эвазига яшайдиган ва бойийдиган, алдамаса тура олмайдиган мутасаддилар, тарозидан урадиган қаллоблар, бирга олиб ўнга сотадиган ноинсоф олиб-сотарлар, фирибгар воситачилар тушунладиган, кишиларни алдашнинг турли ҳийла-найранглари ишлатиладиган бир нопокиза макон сифатида таърифлайдилар.<sup>2</sup> Бу таърифлар маълум даражада бозорнинг ижобий ёки манфий томонларини ва унинг олди-сотди қилиш жойи эканлигини ифода этса-да, шу билан бирга унга тор доирада бир намуналама, юзаки қараш натижаси бўлиб, унинг ҳақиқий ички мазмунини, вазифасини, тутган ўрнини очиб бера олмайди.

Бозор товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш, пулнинг жудга келиши, уларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан тарихий тушунча бўлиб, ҳозирги даврда кенг тарқалган объектив иқтисодий жараёндир.

<sup>1</sup> Азиев Б., Шодиев М., Расулов Т., «Шарқона бозор фазилатлари». Университет, 1996 йил, 17 бет.

<sup>2</sup> Сулаймонов И. «Бозорда тартиб, сотувчида иймон бўлса». «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 26 февраль, 42 сон.



**Бозор ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар ўртасида пул орқали айирбошлаш (олди-сотди) жараёнида бўладиган муносабатлар йиғиндисидир.** Бунда бозорнинг моддий асосини жой эмас, балки товар ва пулнинг ҳаракати ташкил этади. Бозор тушунчаси иқтисодийнинг тўртта фазаси (ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари) дан **фақат айирбошлаш** жараёнидаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олади. **Бозорда ҳеч қандай бойлик яратилмайди, ишлаб чиқарилмайди, кишиларга бахт, ризқу рўз ҳаулашилмайди,** лекин унда турли мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда мавжуд бўлган минглаб корхоналарда ишлаётган миллионлаб қўли гул меҳнаткашлар томонидан яратилган товар ва хизматлар, кўчмас мулклар, иқтисодий ресурслар, ишчи кучи пулга сотилади ва сотиб олинади.

Унда олди-сотди жараёнидаги зарур бўлган хизматлар бажарилади. Ҳар бир жисмоний шахс ёки корхона ўзи ишлаб чиқарган товар ёки хизмат турини сотади ва ўзига керакли бўлган юзлаб товар турларини сотиб олади. Бу олди-сотди жараёнида бозор субъектлари, яъни олди-сотди қилаётган кишилар бир-бирини кўрмасликлари, танимасликлари ҳам мумкин. Улар турли ҳужжатлар, шартномалар, намуналарга биноан воқеачи ташкилотлар орқали савдо қилишлари мумкин. Республикада ишлаб чиқарилаётган пахта, пилла, олтин, машина, трактор, станок, самолёт, асбоб-ускуна, ўғит, уруғ ва бошқалар юзлаб товар ва хизматларнинг ўз яратилган жойидан шартномаларга биноан тўғридан-тўғри истеъмолчиларга жўнатилиши фикримизнинг далили бўлиб, бозор алоҳида савдо-сотди қиладиган жой деб тушуниш тўғри эмаслигини кўрсатади. Ундан ташқари товар ва хизматларни пул орқали олди-сотди қилиш жараёнида айрим шахслар ёки корхоналар сарфланган меҳнат ва моддий харажатларга нисбатан юқори даражада ортиқча фойда олади, тез бойийди, уларнинг айримлари эса фойда олиш у ёқда турсин, қилган сарф харажатларини ҳақ қолмай олмай, катта зарар кўрадилар, синиб хонавайрон бўладилар. 1997 йилда Республикада қишлоқ хўжалигида 6 та, бошқа соҳаларда 302 та корхона зарар кўриб, шундан 30 та қишлоқ хўжалиги корхоналари бу зарарни ўзининг моёмулки ҳисобидан қоплаши мумкинлиги, қолган 332 таси эса

ларини қоплай олмай хонавайрон бўлишга маҳкум эканлиги, саноат ва бошқа соҳалардаги 302 та зарар кўрган корхоналардан 145 таси банкрот деб эълон қилинганлиги, 1999 йилда эса 99 та қишлоқ хўжалик корхоналари ширкатларга айлантирилиб, уларнинг 12,3 фоизи, яъни 119 та ширкат хўжалиги йилни зарар билан якунлаганлиги,<sup>1</sup> бозорнинг ёшпасига бахт-саодат келтирувчи афсонавий жой эмаслигини яна бир бор исботлайди. Энди нима учун бу бозорда кимлардир меҳнат қиламасдан сарфлаган харажатларига нисбатан бошқалардан ортиқча даромад олади, бошқалари эса сарф харажатларини қоплай олмай, меҳнатига яраша даромад қила олмайдилар, хонавайрон бўладилар деган савол ҳаммани қизиқтиради. Шунини айтиш лозимки, бозорда ҳеч қанақа илоҳий ёки афсонавий куч йўқ. Айни ҳолатларнинг ҳаммаси бозор муносабатларининг ўзидан келиб чиқади. Бозорга сотишга чиқарилган товар ва хизматлар талабга нисбатан кам бўлса баҳолар ошиб кетади, айирбошлашнинг эквивалентлик мувозанати бузилади, натижада товарни сотувчи меҳнатидан ортиқча даромад олиб, тез бойийди ёки аксинча, бозорда товарлар миқдори талаб миқдоридан ошиб кетса, баҳолар пасайиб кетиб, сотувчилар зарар кўрадилар. Бунинг учун ишлаб чиқариш жараёнида сусткашлик, нўноқлик ва ҳужасизлик юз бериб, ортиқча харажатларга йўл қўйилган бўлса, зарар янада ошиб кетади, чунки бозор бундай ортиқча соҳуда сарфларни ҳисобга олмайди.

Шундай қилиб, бозорда катта фойда олиш ёки хонавайрон бўлиш сабабини товарларни пул орқали айирбошлаш жараёнида кишилар ўртасида юз берадиган муносабатлардан қидириб олиш лозим экан, савдо бўлаётган жойда, бозор майдонида ҳеч қанақа сир-асрор йўқ экан. Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари дўкони, автомобилга хизмат кўрсатиш станцияси, бензин сотадиган жой, саноат товарлари дўкони, тижоратчи-ларнинг савдо шаҳобчалари, турли хил супермаркетлар, йирик савдо марказлар (ГУМ, ЦУМ кабилар) ва савдо ярмаркалари, мажмурий, хусусий овқатланиш жойлари буларнинг ҳаммаси бозорнинг одатдаги кўринишлари бўлиб, у ерда ҳам юқорида айтилган муносабатлар содир бўлади. Фонд биржалари, чет эл

<sup>1</sup> Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифамиз. «Халқ сўзи» 2000йил, 15 феврал.



валюталари бозори, дон биржалари ва аукционлар (ким ошди савдоси) юқори даражада ривожланган бозорлар бўлиб, улар сотувчи ва харидорлар бир-бири билан акция, облигация, миллий валюта ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари орқали боғланади. Бозорнинг айрим турлари сотувчи ва харидорлар ўртасидаги шахсий алоқа билан фарқланса, бошқаларида улар ҳеч қачон бир-бирини кўрмайди ёки билмайди. Шунга мувофиқ бозор алоқалари бевосита ва билвосита алоқаларга бўлинади. Буларнинг ҳар қандай туридан қатъий назар унинг иштирокчилари (субъектлари) фуқаролар (уй хўжаликлари), турли хил корхоналар, фирмалар ва давлат ташкилотларидир. Бозор субъектлари икки гуруҳга — сотувчи ва харидорларга бўлиниб, улар бозор муносабатларининг турли вазифаларини бажаради. Сотувчилар бозорга товар ва хизматларни таклиф этади, харидорлар эса уларга талаб билдиради. Бозор ўз субъектлари манфатини бир-бирига боғлаб, уларни мувофиқлаштиради.

**Бозорнинг асосий вазифаси** ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилган товар ва хизматларни, иқтисодий ресурсларни истеъмолчиларга етказиб беришдан иборатдир. Бу ерда бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолни бир-бирига боғлайди, ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат ўз истеъмолчисини топади. Бундан бозор воситачи бўлиб хизмат қилади. Бозорда қиймат шакллари алмашади. У қийматни товар шаклидан пул шаклига айлантиради. Индивидуал меҳнат сарфлари сифатида чиққан товарлар бозор томонидан тан олинса, ижтимоий меҳнат сарфини намоён қилади ва товарнинг бозор қиймати ҳосил бўлади.

Бозор айирбошлаш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришни узлуксиз такрорланиб туришига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш янгидан бошланиши учун яратилган товарлар сотилиши ва уларнинг пулга айланиши, пулдан эса керакли иқтисодий ресурслар харид қилиниши зарур. Бозор воситасида товарни сотишдан тушган маблағлар ҳисобига, ишлаб чиқарувчилар ресурслар сотиб олиш йўли билан сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ўрнини қоплайдиган ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун керакли моддий ва меҳнат ресурсларига эриштирилади. Бозор орқали ресурсларнинг эркин ҳаракати таъминланади ва уларнинг тармоқлар ўртасида тақсимланиши рўй беради. Истеъмолчилар бозорда у ёки бу товарга бўлган та-

лобни билдиради. Бозор бу талабни ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларга узатади. Ресурслар талаб биланган тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланиб туради.

Бозор иқтисодиётни тартибга солиб туриш вазифасини талаб, таклиф, рақобат ва баҳолар ёрдамида бажаради. У ўзида талаб ва таклифни жамлаб, бу билан нимани, қанча миқдорда ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини аниқлаб беради. Бозор баҳо воситасида иқтисодий ресурсларни товарларга талаб қилинган тармоқлардан талаб ортган тармоқларга оқиб келишини таъминлайди.

Бозор турли хил вазифаларни бажарса-да, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Бозорнинг мазмунини тўлароқ тушундириш учун унинг турларини ва ички тузилишини билиш зарур.

#### 4-§. Бозорнинг тузилиши

Ҳозирги даврдаги бозор мураккаб тузилишга эгадир.

Бозорнинг ички тузилиши мураккаб бўлганлиги сабабли уни тўқумлашга ҳар хил мезонлар асос қилиб олинади. Булар соҳага доир ва сотиб олинган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар характери ва бошқалар. Бозорнинг **етуклик даражасига қараб** ривожланмаган бозор, классик (эркин) бозор, ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади. Ривожланмаган, шаклланаётган бозор кўпроқ, тасодифий характерга эга бўлиб, унда товарга — товар айирбошлаш усули (бартер) кўпроқ қўлланилади. Бозорнинг бу тури тарихан ҳали ҳақиқий пул келиб чиқмаган даврга тўғри келади. Лекин ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатларда пул инқирозга учраб, ижтимоий ишончни йўқотган, бозор иқтисодиётига ўтаётган даврларда ҳам бу бозор амал қилиши мумкин. Эркин (классик) бозор-товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, яъни сотувчилар ва сотиб олувчилардан иборат бўлиб, пул орқали айирбошлаш жараёнида улар ўртасида эркин рақобат келиб чиқади, баҳолар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланади, рақобатнинг турли усуллари қўлланилади, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин таъминланади. Ҳозирги замон ривожланган бозори — бунда давлат



ҳам бозор ишгирокчиси бўлиб, бозор анча тартиблаштирилади ва бошқарилади, турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи соҳалар ривожланган бўлади, рақобат курашлари аҳолининг табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари даражаси ўртасидаги фарқлар камаяди. Бозор ҳудудий жиҳатдан ҳам турлича бўлиши мумкин.

Булар Маҳаллий бозорлар (Тошкент бозори, Самарқанд бозори, Ургут бозори, Лондон бозори, Нью-Йорк бозори, Пекин бозори ва бошқалар); миллий бозорлар: (Ўзбекистон бозори, Россия бозори, Украина бозори, Англия бозори, Америка бозори, Хитой бозори ва бошқалар); ҳудудий бозорлар (Марказий Осиё ёки Осиё бозори, Фарбий Европа бозори) ва ниҳоят жаҳон бозори.

Сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулотларнинг тавсифи кўра бозорлар куйидаги турларга бўлинади: истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи (ресурслар) бозори, валюта бозори ва фонд биржалари, илмий техника кашфиёти ва ишланмалар бозори.

Муомалага чиқадиган субъектларнинг хусусиятига кўра улгуржи ва чакана савдо тўғрисида гап юритилади. Чакана савдо асосан сотиб олувчилар фуқаролар ҳисобланади. Ташкилот ва муассасалар эса сотувчи ҳисобланади. Улгуржи савдода давлат томонидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш алоҳида ўрин тутади. Бунда асосий харидор давлат, сотувчилар эса фермерлар, шахсий, кооператив ва давлат хўжалиқларидир.

Шунингдек, давлат ва кооператив савдо, деҳқон бозори ҳам фарқланади. Давлат савдосини давлат, кооператив савдонини маълумот кооперациялари амалга оширади. Деҳқон бозорида савдонини, алоҳида фуқаролар, жамоа ва фермер хўжалиқлари ҳам бошқа кооперативлар амалга оширади.

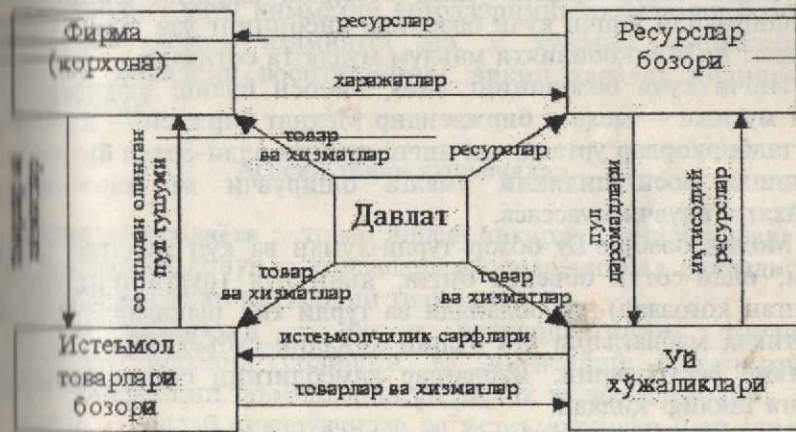
Товар ва хизматлар бозори бозорнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Бу бозорда хўжалик субъектларининг барча учта турли фуқаролар (уй хўжалиқлари) давлат ва корхоналар қатнашади.

Истеъмол товарлари ва хизматлари бозорининг махсус тури интеллектуал товарлар бозоридир. Бу бозорда ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар — илмий гоёлар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, ҳар хил ахборотлар олди-сотди қилинади. Интеллектуал бозор таркибида илмий техникавий ишланмаларни айирбошлаш катта ўрин тутади.

бу бозорда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат бўлиб, бу бозорда асосан инновация фирмалари иш кўради. Мазкур фирмалар янгиликларни топиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатади.

Ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар) бозорида товар сифатидаги меҳнат воситалари ва материаллар олди-сотди қилинади. Бу бозорда машина, асбоб-ускуна, хом ашё, ёқилғи ва материаллар каби ишлаб чиқариш воситалари йирик ҳажмда сотиласига (улгуржи) сотилади. Ресурслар бозоридаги товарларнинг истеъмолга эмас, ишлаб чиқариш истеъмолига хизмат қилади, яъни ишлаб чиқариш талабини қондиради.

Бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар истеъмол товарлари ва ресурслар бозори орқали анча чуқуқ ва ёрқин намоён бўлади. Шу сабабли бозорнинг икки турли ва уларнинг субъектлари ўртасида амалга ошириладиган олди-сотди битимларининг кўرғазмали тавсифини келтирамиз.



1-расм. Истеъмол товарлари бозори ва ресурслар бозори ҳамда бозор субъектлари ўртасида ресурслар, маҳсулот ва даромадлар ҳаракати

Расмдан кўриниб турибдики, уй хўжалиқлари ва давлат иқтисодий ресурсларга эгалик қилиб, уларни ресурслар бозорига стказиб беради. Корхоналар ресурсларга талаб билдиради. Корхоналар ресурсларни сотиб олишга қилган ҳаражатлари ре-



сурсларни етказиб берувчиларнинг даромадлари (иш ҳақи, рента, фоиз ва фойда) оқимини ташкил қилади.

Уй хўжаликлари ресурсларни сотишдан олинадиган пул даромадларини сарфлаш жараёнида сон-саноқсиз кўп товар ва хизматларга ўзларининг талабини билдиради. Бир вақтда корхоналар айнан шу бозорда товар ва хизматларни таклиф қилади. Товар ва хизматларга истеъмолчилик сарфлари оқими корхоналарнинг пул тушуми ёки даромадини ташкил қилади.

Иқтисодий ресурслар бозорининг таркибий қисмини ишчилар кучи бозори ташкил қилади. Ишчи кучи бозорида — ўзига хос хусусиятга эга бўлган иқтисодий ресурсларнинг олди-сотди битими амалга оширилади. Бу бозорда бизнес томонидан ишчи кучи бўлган талаб, уй хўжаликлари томонидан билдирилган ишчи кучи таклифи билан тўқнаш келади. Шундай экан, ишчи кучи бозорида иқтисодий субъектларнинг икки тури — тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар ҳаракат қилади. Ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, унинг қобилият бозор орқали унинг эгасидан ажратиб олинishi билдирмайди. Ишчи кучи бозорида инсоннинг ўзи эмас, унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади.

Ишчи кучи бозорининг аниқ намоён бўлиш шаклларида энг муҳими — меҳнат биржасидир. Меҳнат биржаси — ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Молия бозори. Бу бозор турли-туман ва кўп жиҳатли бўлади ҳам, олди-сотди объекти битта, яъни пул (пулга тенглаштирилган қоғозлар) ҳисобланади ва турли хил шаклларда бўлади. Ортиқча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари, бу молиявий ресурсларни, маблағлар камёблигини сезган субъектларга таклиф қилади.

Молиявий битимларнинг характериға қараб, молия бозорини туркумлаш мумкин. Бунда молиявий бозор иккита ажралар қарз мажбуриятлари (истеъмолчи қондирадиган пул) ва капитал (мулк) бозори. Қарз мажбуриятлари бозорида пул вақтинчалик қарз ҳисобланади ва олинган пул шахсий истеъмол учун ишлатилади. Мулк бозорида қўйилган пулдан даромад олиш ҳуқуқи сотилади ва сотиб олинади. Бу бозорда маблағлар капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шуни ҳисобга ол

ганда бозорини иккита бўғинга ажратиш мумкин: ссуда қилинадиган бозори ва қимматли қоғозлар бозори. Ссуда капитали бозори — пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шarti билан қарзга берилишидир. Бу бозорда қисқа муддатли мажбуриятлар муомалада бўлади. Булар асосан давлат ва банкларнинг мажбуриятлари ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозорида акция, облигация, вексель, депозит кабилар олди-сотди қилинади. Булар давлат томонидан чиқарилган узоқ муддатли мажбуриятлар ҳамда корпорацияларнинг акция ва облигацияларидан иборатдир. Бу бозорда брокер ва дилерлар воситачилик қилади. Мазкур бозор амалда биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади.

Қимматли қоғозларнинг ҳаракати хусусияти бўйича молия бозори бирламчи ва иккиламчи (ҳосила) бозорларга бўлинади. Бирламчи бозорда янги нусхадаги қоғозлар сотилади ва сотиб олинади, иккиламчи бозорда олдин чиқарилган қимматли қоғозлар ҳаракат қилади. Бирламчи бозорда қимматли қоғозлар сотилса, иккиламчи бозорда қайта сотилади.

Иқтисодиёт учун қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори маълум муддатда муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик субъектлари ўртасида молиявий воситаларнинг эркин ҳаракат қилишини таъминлайди.

### Асосий таянч тушунчалар

**Бозор иқтисодиёти** — товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва муомаласи қонун — қоидалари асосида ташкил этиладиган айирбошқариладиган иқтисодий тизимдир.

**Бозор механизми** — бозор иқтисодиётининг фаолият қилишини тартибга солишни ва иқтисодий жараёнларни танқитлаштиришни таъминлайдиган дастак ва воситалардир.

**Бозор** — ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида қилинадиган муносабатлар йиғиндисидир.

**Бозор объекти** — бозорга, айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолиятнинг натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлардир.

**Бозор субъекти** — бозорнинг, айирбошлаш муносабатларининг қатнашчиларидир.



**Бозор инфратузилмаси** — айирбошлаш муносабатларига хилмат қилувчи муассасавий тузилмалардир.

### Такорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгиларинималардан иборат?
2. Классик ва ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг умумитомонларини ва фарқларини тушунтириб беринг.
3. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва камчиликларинималардан иборат?
4. Бозор тушунчасининг таърифини беринг ва унинг асосивазифаларини кўрсатинг.
5. Бозорни туркумлашда қандай мезонлар асос қилиб олиннади? Уларни санаб кўрсатинг.
6. Етуклик даражасига қараб бозорнинг қандай турларга ажратилади?

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига йўли. Т., 1995.
3. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», Том 1 М.: Республика, 1992, раздел 4.
4. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). «Меҳнат», 1995, 150—170 бетлар.
5. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др./ — Т.: «Шарқ», 1999.
6. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА\*м, 1998. Гл.: 1, 2, 6, 7, 9.
7. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд.: В 2 кн. М.: «Владос» 1996 Гл.: 15.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл.: 6, 7.

### Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: Меҳнат, 1997. II боб.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савал жавоблари. Т. ДИТАФ. 1998, 8—13 бетлар.
3. Экономическая теория. Учебник под ред. И.П. Николаевой. — «Проспект», 1998. Гл.: 4, 10.
4. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл.: 4, 10.

## IV. ЎЗБЕКИСТОНДА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

### Маъруза режаси

1. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари.
2. Республикада бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг умумий йўналишлари.
3. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари.
4. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида турли мулк шаклларининг иқтисодий мазмуни.
5. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хушмуомалаштириш йўллари ва усуллари.

### 1-§. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари

Бозор иқтисодиётининг юқорида тилга олинган белгилари билан давр давомида шаклланиб, пировард натижада яхлит ижтимоий тизимни ташкил қилади.

Бунда бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари (моделлари) хилма-хил бўлиб, уларнинг умумий ва хусусий томонлари фарқланади.

Қаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча шакллари умумийлаштирилиб, қуйидаги учта асосий типга бўлинади:

1. Ривожланган мамлакатлар йўли;
  2. Ривожланаётган мамлакатлар йўли;
  3. Собиқ социалистик мамлакатлар йўли.
- Бу йўللарнинг умумийлиги шундаки, улар ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишни мақсад қилиб қўяди ва мазкур иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, амал қилиш механизми кўп қадардан умумий бўлади. Шу билан бирга ҳар бир йўлнинг ўзига хил хусусиятлари ҳам бор, бу эса бозор муносабатларини шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий, тарихий, миллий шароитлари ҳар хил бўлишидан келиб чиқади.

Масалан, бозор муносабатларига ўтишнинг фарбча модели (ри-вожланган мамлакатлар йўли)да оддий товар хўжалигидан эркин муносабатта асосланган классик ёки эркин бозор иқтисодиётига ва оддий маданийлашган бозор иқтисодиётига ўтилади.



Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил ривожланаётган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг хусусияти бу қолоқ, анъанавий иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтишдир. Ниҳоят, собиқ социалистик мамлакатлар йўлининг муҳим белгиси марказлаштирилган, маъмурий — буйруқбозлик асосланган иқтисодиётдан ҳозирги замон ривожланган бозор тизимига ўтишдан иборатдир. Бу йўлнинг бошқа йўллардан фарқи шундаки, тоталитар иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти билан умумийлиги йўқ, улар батамом бир-бирига зид. Шу билан бир ўзини учинчи йўлда бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларнинг ўзи ўтиш шароитлари, иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчилик ва ҳўжалик юригиш шакллари билан бир-бирларини фарқланади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишни мазкур йўлининг ўзига хос хусусиятларидир.

Марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда мақсад бир хил бўлганда, турли мамлакатлар турли йўллари танлашлари мумкин. Ҳаммага маълумки, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишда иккинчи йўл, яъни революцион ва эволюцион йўллар мавжуд. Польша, Чехословакия, Россия ва бошқа айрим мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтишнинг революцион йўлини, бирданга қатъий тўнтаришлар қилиш йўлини танладилар. Бошқача айтганда улар «караҳт қилиб даволаш» деган усулни қўладилар. Бу йўлни амалга ошириш учун Россияда «300-кун», «500-кун» деган ўтиш дастурлари ишлаб чиқилди. Бу дастурларни тезкорлик билан амалга ошириш бошладилар. Бунда улар бир тизимдан иккинчи тизимга ўтиш учун анча узоқ муддатли ўтиш даври бўлишини унутдилар. Натижада мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳажми кескин тушиб кетди, кўп қисми корхоналар ёпилиб, ишсизлар сони кўпайди, пулни қадри кескин пасайиб кетди, иқтисодиёт эса ҳамон караҳтликка чиққани йўқ, одамларнинг аҳволи оғирлашди.

Шунинг учун Ўзбекистон бу йўлдан бормаё бошқа йўл танлади. Бу йўл Ўзбекистоннинг ўзига хос маданий, тарихий ва табиий иқтисодий ва табиий хусусиятларини ҳамда бу йўлдаги жамият тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнтаришлар ва ижтимоий тўқнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтириш ҳолда аста-секинлик, лекин қатъиятлиликл билан босқич-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтишдан иборатдир.

«Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъанавий

шароитлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, «...қандаги иқтисодиётни бир ёқлама, бесўнақай ривожлантиришни мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»<sup>1</sup>, деган мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли ижтимоий-иқтисодий бозор иқтисодиётини шакллантиришга бағъатланган. Бу йўлни амалга оширишга, иқтисодиётни тубдан янгилаш қилишга Президентимиз И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган бешта муҳим принцип асос қилиб олинган.<sup>2</sup>

Биринчидан, иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устуворлигини таъминлаш.

Иккинчидан, ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши. Учинчидан, бутун янгилашни ва тараққиёт жараёни муносабатларига асосланмоғи, қонунларнинг устуворлиги таъминлангани лозим.

Тўртинчидан, бозор муносабатларига ўтиш билан бир вақторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чоралар билан бирларни амалга ошириш.

Ниҳоят, бешинчидан, бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш. Бозор муносабатларига ўтишда бу принципларнинг ҳаммаси ҳам муҳим аҳамиятга эгадир, лекин уларнинг ичида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш принципи алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тегишли ҳуқуқий шартларни, бозорнинг инфратузилмаларини яратиб, одамларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитларда ишлаб чиқариладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

Бундан ташқари, бозор муносабатларига ўтиш фақатгина иқтисодиёт соҳаларини ўзгартириш билан чекланмайди. У ижтимоий ҳаётнинг бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган барча соҳаларини, шу жумладан сиёсий, маънавий-ахлоқий, маиший ва бошқа соҳаларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион йўл билан ўтиш ҳақидаги ғоя жуда муҳим ва афзал натижани кўрсатади.

Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш принципини амалга ошириш иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997. 188 бет.

<sup>2</sup> Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ислоҳотининг асосий принциплари. Т. «Ўзбекистон», 1995. 10-11 бет.



босқичларини аниқ фарқлаш, бу босқичларнинг ҳар бири учун аниқ мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаш олишни талаб қилади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг асарларида бозор иқтисодиёти ўтишининг биринчи босқичида қуйидаги иккита вазифани бирдан ҳал қилиш мақсад қилиб қўйилганлиги таъкидланади:

- тоталитар тизимнинг оғир оқибатларини енгиш, танглик барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

- Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисоб олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш.<sup>1</sup>

Шу вазифаларни ҳал қилиш учун биринчи босқичда ислох қилишнинг муҳим йўналишлари аниқлаб олинди ва бажарилди.

Биринчидан, ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислохотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш.

Иккинчидан, маҳаллий sanoat, savdo, maishiy хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириш.

Учинчидан, ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Республика иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш бўйича биринчи босқичда қўйилган вазифаларни амалга ошириш жараёнида иқтисодиёт соҳасига тегишли бўлган, иқтисодий муносабатларни шакллантиришнинг ҳуқуқий негизини барпо эрдиган 100 га яқин асосий қонун – ҳужжатлар қабул қилинди.

Биринчи босқичда кичик хусусийлаштириш амалда тугалланди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шакллари билан айлантириш учун зарур бўлган муассасалар тизими тузилди.

Қишлоқ хўжалигида аграр ислохот жараёнида бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган янги хўжалик тизими шаклланди ва иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган қисми кенг ривожланди.

Халқ хўжалигини, тармоқлар ва ҳудудларни бошқаришнинг энг мақбул ва мавжуд шароитларга мос бўлган тизимлари ишлаб чиқилди. Нархлар тўлиқ эркинлаштирилди, бозор инфратузилмасининг асосий қирралари шакллантирилди, аҳолини и

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995, 19 бет.

иқтисодий ҳимоялаш тизими амалга оширилади, молиявий барқарорликка эришилди.

Республикада бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодиётда ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар унинг ўз тараққиётида кейинги сифат жиҳатдан янги босқичга ўта бошлаш учун мустаҳкам шарт-шароит яратди. Шу билан бирга ислох қилишнинг биринчи босқичи натижалари кейинги босқичнинг стратегик мақсадлари ва устун йўналишларини аниқ белгилаб олиш имконини берди.

Иккинчи босқичда инвестиция фаолиятини кучайтириш, ишлар таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва шунинг негизини иқтисодий ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий қилиш мақсад қилиб қўйилади. Шу мақсаддан кейин чиқиб И.А. Каримов асарида бу босқич учун бир қатор вазифалар ажратиб кўрсатилади<sup>1</sup>.

**Биринчи вазифа** — давлат мулкларини хусусийлаштириш жараёнида бошланган ишни охирига етказиш. Бунда давлат мулкни хусусийлаштириш, тadbirkorлик фаолиятини кенг қўллаб-қувватлаш, кичик хусусий корхоналар ташкил қилишни рағбатлантириш ҳисобига ишлаб чиқаришда давлатга қарашли бўлмаган қисмнинг улушини ошириш кўзда тутилади.

**Иккинчи вазифа** — ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш. Бу ҳам корхоналар ва тармоқларнинг, умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш имконини беради.

**Учинчи вазифа** — миллий валюта-сўмни яна ҳам мустаҳкамлашдан иборат.

Бу эса сўмнинг конвертацияси, қатъий валюталарга эркин сўратда алмаштириш лаёқати демакдир, унга пулнинг қарсизланишига қарши таъсирчан чораларни қўллаш, истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳамда ички бозорни шундай моллар билан тўлдириш, корхоналарнинг четга мол чиқаришини кенгайтириш ҳисобига валюта захираларини мустаҳкамлаш йўли билан эришилади.

**Тўртинчи вазифа** — иқтисодиётнинг таркибий тузилишини янадан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 175-178 бетлар.



Бунда таркибий ўзгаришларда Республика учун энг асосан ҳисобланган тармоқларни, жумладан ёқилғи, энергетика ва қалда комплексларини ривожлантириш назарда тутилди.

Ўтиш даврининг иккинчи босқичида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш уларга тегишли ёрдам кўрсатиш борасида биринчи босқичда тутилган йўл давом эттирилади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказишда икки босқичли тараққиёт юзага келади. Биринчи босқичда давлат сектори ва бозор хўжалигидан иборат эркинлашган иқтисодий тизим юзага келади. Иккинчи босқичда иқтисодиёт тўлиқ эркинлаштирилади, хусусийлаштириш туталанади, нархлар эркин қўйиб юборилади, давлат корхоналарининг монопол мавқеи тутатилади.

Лекин бундан Республикада иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мақсадига тўлиқ эришилди ва бу соҳада қўйилган вазифалар тўлиқ бажарилди деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки бозор иқтисодиётга асосланган эркин демократик давлат барқарор этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантириш ҳар бир даврда кун тартибига янги вазифаларни қўяди.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек, ҳозирги босқичда «...эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш, нафақат иқтисодий, балки ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир»<sup>1</sup>. Бу эса иқтисодиёт соҳасида қуйидаги аниқ вазифаларни амалга оширишни кўзда тутди.

– Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш;

– Хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш;

– Мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;

– Кичик ва ўрта бизнес иқтисодий тараққиётда устивор ўрин олишига эришиш;

<sup>1</sup> Қаранг: И.А. Каримов «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т.: Ўзбекистон, 2000.

Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустақкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимига янги кўламда интеграциялашувини таъминлаш;

Иқтисодиётдан мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини таъминлашда мустақкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

## 2-§. Республикада бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари

Иқтисодий муносабатлар ва ташкилий – бошқарув тузилмаларининг бир туридан бутунлай бошқа янги турига ўтиш, иқтисодий ислохотлар стратегиясини ишлаб чиқиш ва унинг асосий йўналишларини аниқлаб олишни тақозо қилади. Иқтисодий ислохотлар – бу бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Иқтисодий ислохотлардан кўзда тутилган мақсад мамлакат иқтисодиёти учун яшаш ва фаолият қилишнинг энг яхши шароитларини яратиш, уларнинг маънавий-ахлоқий етуклигига эришиш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат.

Ислохотларни амалга оширишдан олдин бозор иқтисодиётига ўтишнинг назарий модели яратилди. /Шу бобнинг 1-§ да қараб чиқилди.

Бу моделда янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий томонлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислохотларнинг асосий йўналишлари белгиланади.

Республикада иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- мулкий муносабатларни ислох қилиш;
- аграр ислохотлар;
- молия-кредит ва нарх-наво ислохоти;
- бошқариш тизимини ислох қилиш ва бозор инфратузилмаларини яратиш;
- ташқи иқтисодий алоқалар ислохоти;
- ижтимоий ислохотлар.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг бу асосий йўналишлари И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида баён қилиб берилган.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг бошланғич нуқтаси бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизини яратишдан иборат бўлади.



Республикада иқтисодий ислоҳотларнинг ҳуқуқий негизин яратиш бўйича амалга оширилган ишларнинг бир нечта йўналишини ажратиш мумкин.

Биринчи йўналиш — давлат ва иқтисодий мустақилликни ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қоидаларини тартибга солувчи қонунларни қабул қилиш.<sup>1</sup>

Бошқарув тизимининг юқори ва қуйи даражадаги вазифаларни аниқ чегаралаб қўйилди. Ваколатли ҳокимиятнинг ягона ташкилот ҳуқуқли органи бўлган ҳокимлик институти яратилди. Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш соҳасида фуқаролар йиғини жорий қилинди.

Иккинчи йўналиш — тизимдаги ўзгаришларга, яъни иқтисодий муносабатларга ва шу жумладан мулкчилик муносабатларига асос бўладиган қонунлар тизимини яратиш.<sup>2</sup> Республикада бу йўналиш бўйича қабул қилинган қонунларда мулкдорнинг ҳуқуқи тан олинди, хусусий мулкчилик ҳуқуқи эриш-роф қилинди, мулкчиликнинг барча шакллари учун тенг шарт яратилди. Давлат мулкчини хусусийлаштиришнинг самарали механизми ишлаб чиқилди. Қисқача айтганда бозор муносабатларининг негизи бўлган кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришнинг барча ҳуқуқий асослари яратилди.

Учинчи йўналиш — хўжалик юритишнинг ва институцион ўзгаришларнинг бозор шароитларига мос келадиган янги механизмни яратишга қаратадиган қонунлар.<sup>3</sup> Бозор инфратузилишини яратиш ва унинг фаолиятига хос жараёнларни тартибга солишни таъминлайдиган қонунларни қабул қилишдан олдин иқтисодиётнинг турли соҳаларида хўжалик юритаётган субъектларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги қонун, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжали-

<sup>1</sup> Шу йўналиш бўйича республикада қуйидаги қонунлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисидаги қонун, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар маҳкамаси тўғрисидаги қонун, Ҳокимият ҳақ-ҳокимияти тўғрисида; Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида.

<sup>2</sup> Бундай қонунлар жумласига мулкчилик тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, шу каби қонунлар кирди.

<sup>3</sup> Бу гуруҳ қонунларга банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, пул тизими тўғрисидаги, талбиркорлик тўғрисидаги, суғурта тўғрисидаги, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги, аудиторлик фаолияти тўғрисидаги, қимматли қоғозларнинг фонд биржаси тўғрисидаги қонунлар кирди.

қилингандаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Тўртинчи йўналиш — Республикада халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида, таърифловчи ҳуқуқий негизларини яратиш.<sup>1</sup> Бу йўналишдаги қонунларни қабул қилиш соҳасида мамлакатимизнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг тартибга солиниши тарихида сифат жиҳатдан янги босқич бопланди.

Биринчи йўналиш — кишиларнинг конституцион ва юридик ҳақларини, ижтимоий кафолатларини ва аҳолини ижтимоий таъминлайдиган қонунларни ишлаб чиқиш.<sup>2</sup> Бу йўналиш бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолининг муҳтож табақалари манфаатларини қонун кучи билан ҳимоя қилишга эмас, балки уларнинг маънавий имкониятларини таъмин қилиш, ислоҳотлар учун мустақкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон беради.

Иккинчи йўналишда қараб чиқилган барча қонунларда бозор муносабатларининг ҳуқуқий асосларини яратиш ҳам амалий, ҳам иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асосини яратиш қилди.

Бозор ислоҳотларининг бош бўғини мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартиришдир, чунки шу орқали кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатлашиш муҳити шакллантирилади ҳамда бозор иқтисодиётига ўтишнинг шарт-шароитлари вужудга келтирилади. Шу сабабли Республикада мулккий муносабатларни яратиш қилишдан кўзда тутилган мақсад давлат мулки монополиясини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантиришдан иборат.<sup>3</sup>

Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг натижаси босқичидаёқ қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга устуновлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди. Биринчидан, Республикада иқтисодиётда аграр соҳа устунликка эга,

Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги, Ўзбекистон республикасининг етакчи қисмидаги ташкилотларга аъзолиги тўғрисидаги, валютани тартибга солиш тўғрисидаги қонунлар.

Ушбу билан бандлик тўғрисида, ногиронларнинг ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида, фуқароларнинг давлат нафақаси таъминоти тўғрисида, таълим тўғрисида, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида қабул қилинган қонунлар.

Мулккий ислоҳотларнинг негизи бўлган давлат мулкчини хусусийлаштиришнинг республикадаги хусусиятлари, уни амалга оширилиш шакллари, усуллари ва шартлари билан биз кейинги бандда танишишимиз мумкин бўлганлиги сабабли, бу йўналишдаги иқтисодий ислоҳотларнинг бошқа йўналишларига кенгроқ ўрин берамиз.



аҳолининг кўпчилиги қишлоқ хўжалигида банд, иқтисодиётда ўсиш кўп жиҳатдан шу тармоқ аҳолига боғлиқ. Ҳозирги кунда аграр сектор ҳиссасига ялпи ички миллий маҳсулотнинг 1/3 қисмидан кўпроғи тўғри келади, халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 37 фоизга яқини қишлоқ хўжалигида ишлайди ва барча аҳолининг ярмидан кўпроғи қишлоқда яшайди.

Иккинчидан, Республика бугун саноат потенциалининг ярми яқинини ташкил қиладиган саноатнинг кўпгина тармоқлари (пахта тозалаш, тўқимачилик, енгил, озиқ-овқат, кимё саноати қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқалар) ривожлантириш истиқболлари бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқ.

Учинчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (асосан пахта) ҳозирги вақтда валюта ресурслари, Республика учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, техника ва технология ускуналарини четдан сотиб олишни таъминлаётган асосий манбадир.

Тўртинчидан, мустақиллик шароитида қишлоқ хўжалигини озиқ-овқат муаммосини ҳал этишдаги роли ортиб боради.

Ўзбекистонда аграр ислоҳотнинг негизи ерга бўлган мулкчилик масаласидир. Республика Конституциясида ер хусусий мулкчилик қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатга ижара шартлари билан топшириш мумкинлиги таъкидланган.

Шундай экан, қишлоқда бозор муносабатларини шакллантиришга ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун ижарага бериб қўйиш орқали эришиш кўзда тутилган.

Республикада ерга бўлган мулкчилик муносабатларини ислоҳ қилишнинг бошқа хусусияти шундан иборатки, мелиорация, ирригация, ерларнинг унумдорлигини ошириш дастурларини бажаришни давлат ўз зиммасига олади. Буни бизда деҳқончиликнинг хусусияти тақозо қилади. Бу хусусият фақат суғориладиган ерларга хосдир. Республикада барча ҳайдаладиغان ерларнинг 3/4 қисмидан кўпроғи (4,2 млн.га) суғориладиган ерлар бўлиб, унинг ярмидан кўпроғи яхши мелиоратив ҳолатда қолган ерлар эса мелиорация ишлари (қайта ўзлаштириш, коллектор-дренаж тармоқларини реконструкция қилиш)ни олиб боришни талаб қилади. Ҳозирги вақтда суғориб келинган ҳар гектар ерни қайта ўзлаштириш учун 1990 йилги даражадан 1-1,5 баравар кўп харажат талаб қилинади. Бундан хулоса шунки, бирорта ҳам фермер ирригация ва мелиорация ишларини умумтақчил амалга ошира олмайди. Фақат давлатгина мелиорация

ишларини реконструкциялашга, қуришга ва ирригация таъминларини амалга оширишга қодирдир.

Республикада аграр ислоҳотларнинг навбатдаги йўналиши барча тармоқ қишлоқ хўжалик корхоналарини (биринчи навбатда зарарланган ишлаётганларини) жамоа хўжаликларига ва мулкчиликнинг шакллари (кооперативлар, акциядорлик хўжаликлари ва ҳар хил хусусий корхоналар) га айлантиришдан иборатдир.

Бунда бирламчи қишлоқ хўжалик бўғини фермер хўжаликларини бирлаштирадиган ва уларга моддий-техникавий ёрдам, инновация, техника, агрокимё хизмати кўрсатадиган кооператив шакли лозим. Уларнинг таркибида фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асоси шаклида фаолият кўрсатади (Республикада фермер хўжаликларининг ривожланиши 2-жадвалда келтирилган).

## 2-Жадвал

Республикада фермер хўжаликларининг ривожланиши  
(ҳар йилнинг январ ойида)

Кўрсаткичлар	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Ер майдони (минг га)	1,9	5,9	7,5	14,2	18,1	21,4	23,0
Умумий майдони (минг га)	14	45	71	193	265	413	447
Фермер майдонларининг улуши, %	0,3	1,1	1,7	4,6	6,6	9,7	11,3

Республикада аграр ислоҳотларни амалга ошириш дастурларини асосланиб, 1992 йилдан бошлаб ўтган давр мобайнида мавжуд 1137 давлат хўжалигидан 1066 таси мулкчиликнинг акциядорлик, жамоа ва ижарадаги корхона шаклларига айлантирилди. Натижада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг таркибида мулкчилик шакллари бўйича анча ўзгарди.

1994 йилда қишлоқ хўжалигида давлатга қарашли бўлмаган сектор бугун маҳсулотнинг деярли 95%<sup>1</sup> (1991 йил 63%) ни, 1998 йилда эса 98,7% ни ишлаб чиқарди<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Қаринг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 64-65 бетлар.

<sup>2</sup> Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент-1999, 7 бет.



Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг кейинги йўналиши бу шахсий томорқаларни кенгайтириш, янги суғориладиган ерларни шахсий хўжаликлар ва боғ-дала ҳовли участкаларига қайтариб бериш йўли билан аҳолини ер билан таъминлашдан иборатдир. Шу қўрилган чора-тадбирлар ҳисобига, биринчиликда қишлоқ жойларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфини барҳам топтиришга, иккинчидан, аҳолининг реал даромадларини оширишга, учинчидан, аҳолини ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги кескинликка барҳам қилишга ва тўртинчидан, яқка тартибда уй-жой қуриш кўламини анча кенгайтиришга муваффақ бўлинди.

Ислоҳотлар амалга оширилган дастлабки йилларда аҳоли фойдаланиш учун қўшимча 550 минг гектар суғориладиган ер қайтариб берилди, шахсий томорқа учун берилган ернинг умумий майдони 700 минг гектарга етди. Натижада деҳқон хўжаликларининг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши 1998 йилдаги 33% дан 1998 йилда 60,3%га кўтарилди<sup>1</sup>.

Республикада аграр ислоҳотларнинг навбатдаги йўналиши бу қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг таркибий тузилишини такомиллаштиришдир. Бунда хўжаликларга экин майдонлар таркибини ва ишлаб чиқариш ҳажмини мустақил белгилаш ҳуқуқи берилади.

Дон мустақиллигига эришиш ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашни тиклаш йўли изчил амалга оширилиши натижасида донли экинлар майдони анча кенгайди, пахта экиладиган майдонлар эса тегишли равишда қисқарди. Дон етиштиришни кўпайтириб бориш (1994 йил 2,5; 1996 йил 3,5; 1998 йил 4,1 млн т.) уни четдан келтиришни қисқартириш ва қишлоқ даврда тўлиқ дон мустақиллигига эришиш имконини берди.

Республикада аграр ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичида хўжалик юритиш механизмини такомиллаштиришга ҳам қатъият берилди.

Бунга дастлаб умумдавлат эҳтиёжлари учун етказиб берилган маҳсулотларга оқилона харид нархларини белгилаш, кейинчалик маҳсулотларнинг кўпчилиги турларига давлат буюртмаси аста-секин бекор қилиш (1995 йилдан фақат пахта ва донга давлат буюртмаси сақланиб қолди) ҳамда қишлоқ хўжалик корхон

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент – 1999. 35 бет.

қуллаб-қувватлаш (солиқлардан озод қилиш, кредитлар қайтариш муддатини чўзиш ва бошқалар) орқали эришилди.

Қишлоқ даврда аграр ислоҳотни тубдан ҳал этишни тақозо қиладиган гоят муҳим йўналиш – қишлоқ хўжалигида банд аҳолининг ортиқча ишчи кучини бўшатиб оляш ва уларни қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларига (саноат, хизмат кўрсатиш тармоқларига) жалб этишдан иборатдир. Бунда қишлоқ жойларда аҳолининг шаклини тез ўзгартира олувчи, замонавий технологияга эга бўлган, қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган, ишсизлик ва халқ хунармандчилигига асосланган кичик корхоналарни очиш устувор вазифа ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш – аграр ислоҳотнинг ҳозирги йўналиши устувор йўналишидир.

Бу йўналишда коммунал ва инженерлик тизимларининг кенг қамровини яратиш, сервис ва маиший хизмат тармоғини шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Шу вазифани бажариш йўлида кейинги йилларда ҳам қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш дастурини амалга ошириш ишлари давом эттирилди. Қишлоқларда 1965 км сув қувурлари тармоғи ишга туширилди, 144 км газ тармоқлари қурилди. Маблағ билан таъминланадиган қишлоқ манбалар ҳисобидан 1998 йилда умумий майдони 6,83 млн кв м уй-жой бинолари фойдаланишга топширилди.

Қишлоқда тилга олинган аграр ислоҳотларни амалга оширишнинг барча йўналишлари республиканинг хусусиятлари ва бозор иқтисодиётига ўтиш талабларидан келиб чиқади.

Мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор муносабатларига ўсиб ўтишида молия-кредит соҳасини ислоҳ қилиш асосий йўналишлардан бири бўлади. Молиявий муносабатларда давлат бюджети қишлоқ хўжалигини камайтириб бориш, бюджетдан бериладиган донорлик ва субсидияларни босқичма-босқич қисқартириш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш, халқ хўжалигини ривожлантиришга инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш ислоҳотларнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Кредит соҳасидаги ислоҳотлар банк тизимини такомиллаштириш, банкларнинг мустақиллигини ва пул муомаласи учун мавжубгарлигини оширишга қаратилади. Шу мақсадда Республи-



када марказий банк ҳамда кенг тармоқли тижорат ва ҳуқуқ банклардан иборат икки босқичли банк тизими вужудга келтирилди. Марказий банк зиммасига федерал резерв тизимига бўлган вазифалар юклатилди. Ихтисослашган акциядорлик тижорат банклари («Ғалла банки», «Тадбиркор банк», «Сағар банк», «Пахта банк» ва бошқа банklar) шакллантирилди.

Иқтисодий ислоҳ қилишнинг энг асосий муаммолари бири нархларни эркинлаштиришдир. Нархларнинг эркин шаклланиши учун нархлар тизимини ислоҳ қилиш ҳам зарурдир. Давлат томонидан нархларнинг амал қилиш доирасини қисқартирилади ва кейин ички нархлар жаҳон нархларига мувофиқлаштириб борилади. Шунингдек, нархларни эркинлаштиришда хом ашё ва маҳсулот айрим турларининг, нарх-наво билан аҳоли ва корхоналар даромадлари ўртасидаги тенгликни эришишга ҳаракат қилинади.

Республикада ислоҳотларни аста-секин ва босқичма-босқич амалга ошириш принципи, нархларни эркинлаштиришда ёнбоқаришга айниқса эркин намоён бўлади.

Ислоҳотлар бошланишдан олдинги даврда республикада ички наводнинг номутаносиб тизими таркиб тошган эди. Хом ашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи пасайтирилиб, ишловчи нарх ва қайта ишловчи тармоқлар товарларининг нархи суғуришда ошириб бориладиган эди. Бундан кўрилган катта зарар республикани дотация олувчи минтақага айлантириб қўйди.

Нарх белгилашдаги номутаносибликлар туфайли бугунги кунда нархлар, шу жумладан қишлоқ хўжалигидаги кўшлаб корхоналар зарар кўриб ишлади. Халқ хўжалик тармоқлари кўрган зарар айрим маҳсулот турлари (дон, ун ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари) етиштиришга қилинган харажатлар ва турли шарт шартимой имтиёзлар беришдан кўрилган зарар бюджет маблағлар ҳисобидан қопланар эди. 1991 йил шу мақсадда сарфланган маблағ республика бюджети жами харажатларининг 12% дан ортиқ тифини ташкил қилган.

Буларнинг ҳаммаси нархлар ислоҳотини амалга оширишга ришват ва вазиятни ва аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолдан ишлаб чиқилган дастур асосида ёндашишни талаб қилади.

Нархлар ислоҳоти бошлангандан 1994 йилгача ҳамма турдаги хом ашё ва маҳсулотлар бўйича эркин нархларга ўтишди, барча истеъмол моллари нархи устидан давлат назорати бекор қилин

ди. Нарх қилишнинг дастлабки даврида (1992 йил) кенг доирада ишлаб чиқариш-техник воситаси бўлган маҳсулотлар, айниқса қишлоқ халқ истеъмол моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг келишилган нархлари ва тарифларга ўтишди. Нархларни ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва хизмат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди.

Нархлар ислоҳотининг навбатдаги босқичида (1993 йил) кенг доирадаги улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш талаб қўйилди. Нархларни эркинлаштиришнинг охириги босқичида (1994 йил октябрь-ноябрь) халқ истеъмол моллари ва хизмат турларининг нархи эркин қўйиб юборилди.

Шундай қилиб, иқтисодий ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни тўлиқ эркинлаштириш билан тугади.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш бошқаришнинг биринчи тизимини яратишни талаб қилади. Шунга асосан республикада бугун халқ хўжалигини, тармоқлар ва ҳудудларни бошқаришнинг энг мақбул ва ҳозирги даврга мос бўлган тузилмани ишлаб чиқилди.

Кўшлаб марказий иқтисодий органлар ва вазирликлар тугатилди (Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот қўмитаси, Давлат нархлар қўмитаси, Давлат агро-саноат қўмитаси ва бошқа органлар ҳамда вазирликлар) ёки уларнинг фаолияти тубдан ўзгартирилди. Фаолияти тугатилган маъмурий аппаратларнинг қолган янги бошқариш бўғинлари тузилди.

Маълуман, Макроиқтисодий ва статистика вазирлиги, Республика улгуржи ва биржа савдоси акциядорлик уюшмаси, антиянопол ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш бошқармаси каби органлар жумласидандир.

Республика Молия вазирлиги ва Марказий банкининг вазирликлари ҳамда таркибий тузилиши анча ўзгартирилди.

Маълуман, Молия вазирлиги зиммасига Республика бюджетини вужудга келтириш билан бир қаторда, давлат солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари ва қоидаларини ишлаб чиқиш, валюта курсларини бошқариш вазифаси юклатилди.

Назорат органлари фаолиятини тартибга солиш, давлатнинг ҳисоб-китоби солиқ ва божхона сиёсатини ўтказиш мақсадида Давлат ҳисоб-китоби қўмитаси ва Божхона қўмитаси тузилди. Ўтказиладиган иқтисодий ислоҳот ишларини мувофиқлаштириб туриш учун Президент ҳузурида иқтисодий ислоҳот, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари бўйича идоралараро кенгаш тузилди.



Кўп укладли иқтисодий шаклантириш, тадбиркорлик қўллаб-қувватлаш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва муассасаларни шакллантириш дастурларини ишлаб чиқиш каби вазифаларни бажариш учун Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорлик қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси тузилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни бошқариш ва шу соҳа корхоналари фаолиятини мувофиқлаштириб туриш учун Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тузилди.

Республика иқтисодий тармоқлари ва айричи соҳаларини бошқариш тизимида ҳам чуқур таркибий ўзгаришлар рўй берди. Тармоқ вазирликлари уюшмаларга, кооперацияларга, корпорациялар, уюшмалар ва бошқа хўжалик билан шўғулланган ташкилотларга айланган билан батамом тугатилди. Транспорт, туризм, маданият, кинолаштириш каби фаолият соҳаларида миллий компаниялар тузилди.

Бошқаришнинг маҳаллий даражасида (вилоят, туман, шаҳар, кўп қишлоқ) — бошқарув вазифаларини бажариш учун ҳокимлик жўра қилинди. Қуйи бўғин бошқарувида корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий эркинлик берилиб, улар янги иш услубига ўтди.

Ислоҳ қилиш натижасида таркиб топган бошқарув тизими бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан янада такомиллашиб ривожланиб боради.

Бозор ислоҳотлари бозор инфратузилмасини яратиш чора-тадбирларини ҳам қамраб олади. Бунда молия, банк-кредит тизими муассасалари, суғурта, аудиторлик, юридик ва консалтинг фирмалари ҳамда компанияларини, биржа тизимини яратиш тақозо қилинади.

Республикада бозор инфратузилмасини яратиш бир қанча йўналишлар бўйича борди. Биринчи йўналиш бўйича товар-хизмат биржаси тизими ривожланди. Бу, ўз навбатида, брокерлик ва дилерлик идоралари, савдо уйлари, воситачи фирмалар шакллантиришга олиб келди.

Иккинчи йўналишда капитал бозорининг ишини таъминлаш мақсадида қўллаб-қувватлаш бўлими шакллантирилган тузилмалар вужудга келтирилди. Кредит ресурслари бозор иқтисодиётига олиб келиниши ва валюта бозори вужудга келтирилди ҳамда давлат қарашли бўлмаган суғурта компаниялари тузилди.

Учинчи йўналиш меҳнат бозорини шакллантиришдан иборат бўлиб, бу соҳада 240 дан ортиқ меҳнат биржасини ўз ичига олувчи катта тармоқ тузилди.

Бозор ислоҳотлари ташқи иқтисодий алоқаларга ҳам тегишли бўлиб, бу соҳада ислоҳотларни амалга ошириш борасида республиканинг маънавий ташқи иқтисодий комплекси мутлақо янгидан шакллантирилди, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг янги эътибори билан янги механизми вужудга келтирилди. Ташқи иқтисодий фаолият билан шўғулланиши зарур бўлган муассасалар (Ташқи иқтисодий алоқа вазирлиги, Ташқи иқтисодий фаолиятнинг миллий банки, божхоналар хизмати) барпо этилди. Республиканинг барча вазирликлари ва идоралари, корхоналарида ташқи иқтисодий фаолият билан шўғулланувчи махсус бўлимлар, ташкилотлар ва фирмалар тузилди.

Тўб иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш ва бозор муносабатларига асосланган иқтисодий барпо этиш асосий мақсад бўлиб, барча ислоҳотларнинг асл мақсади инсонга муносиб янаша фаолият кўрсатиш шароитларини вужудга келтиришдан иборат. Шу сабабли иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг янги даври давомида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича чора-тадбирлар кўриш объектив заруриятдир.

Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари қўйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилди.

Биринчи йўналиш — нархлар эркинлаштирилиши ва пулнинг таъминланиши даражаси ортиб бориши муносабати билан даромаднинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш.

Иккинчи йўналиш — Республиканинг ички истеъмол бозорини янада қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат моллари бозор турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туриш.

Учинчи йўналиш — ислоҳотларнинг дастлабки босқичида аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлаш.

Республика учун ижтимоий ҳимоялаш тизимини танлаб олишда халқнинг узок йиллар давомида қарор топган маънавий қадриятлари, турмуш тарзи ва дунёқараш хусусиятлари ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, ислоҳотларнинг барча йўналишлари мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор иқтисодиётига олиб ўтишига қаратилди. Бу ислоҳотлар Ўзбекистоннинг муассасаларини иқтисодий жиҳатдан таъминлаш, уни иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва халқаро миқёсда обрў-эътиборли мамлакатга айлантиришга хизмат қилади.



### 3-§. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари

Республикада бозор иқтисодиётига ўтиш даври иқтисодиётни ривожлантириш борасида бир қатор вазифалар туради. Булар хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳити шакллантириш жараёнларини чуқурлаштириш; макроиқтисодий барқарорликка эришиш; миллий валютани мустақамлаштириш; иқтисодиёт таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш; ижтимоий кафолатлари кучли бўлган демократик давлатни шакллантириш вазифаларидир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг шартли ва амалий асослари ҳамда устивор йўналишлари Президентимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотлар чуқурлаштириш йўлида» китобида ифодалаб берилган.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат мулкни хусусийлаштириш натижасида иккита асосий вазифа ҳал қилинади.

Биринчидан, давлат ихтиёрида бўлган мулк ўзининг ҳақиқий хўжайинлари қўлига топширилади.

Иккинчидан, кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатлантириш рақобатчилик муҳити вужудга келтирилади.

Мулкни ҳақиқий хўжайинлари қўлига топшириш тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун кенг имкониятлар яратилишини билдиради. Рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш эса, энг аввало, мулкнинг давлат монополияси эканлигини барҳам бериш ва бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи), аммо мулкчиликнинг турли шаклларида давлат жамоа, хусусий ва бошқа шаклларида асосланган кўпдан-кўп корхоналар ташкил қилишдан иборат.

Хусусийлаштириш жараёнида мулкчилик шакллари ўзгариши билан бирга, ягона халқ хўжалик комплекси шароитида тарқатилган тор ихтисослашган тармоқ монополия тузилмаларни барҳам бериш имконияти ҳам туғилади. Монополиялаштириш тузилмаларни хусусийлаштиришда ишлаб чиқаришнинг ўз-ўзинанисбатан ихчамлаштириш, корхоналарни техникавий, технологик ва ташкилий-иқтисодий жиҳатдан қайта ўзгартириш лойиҳаларини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Ташаббускорликка асосланган, шунингдек турли хил кооперативлар, ширкатлар, маъсулияти чекланган жамиятларни кўринишидаги янги кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш

иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган қисмини шакллантиришнинг иккинчи қудратли жараёнидир.

Ушундан аниқки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам давлат корхоналари сақланиб қолиб, иқтисодиётда сезиларли роль ўйнайверади. Шу сабабли, бундай корхоналар учун уларнинг бозор муносабатларига мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинади, улар тижоратлаштиришнинг янги фойда учун ишлайдиган корхоналарга айлантирилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш бозор муносабатларини шакллантириш йўлидаги муқаррар жараён дур. У энг аввало мулк ҳолатларига барҳам беришга қаратилади. Танглик ҳолати шароитида учрашнинг олдини олиш учун ишлаб чиқариш ва хизматлаётган товар ва хизматларнинг сифати ва турини таъминлаштириш юзасидан чора-тадбирлар кўришга ундайди, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга, маҳсулотнинг сифати ва истеъмол хоссаларини яхшилашга, унинг рақобатга бардошлилигини оширишга мажбур қилади. Буларнинг барчаси пировард натижада бозорда талаб ва таклиф ўртасида қулай мувозанатни таъминлашга олиб келади. Кенгроқ маънода барқарорлаштириш — бу энг аввало макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин пасайишига ва омивчи ишсизликка йўл қўймасликдир. Шунингдек у пул муносивланишининг олдини олиш, тўлов балансини бир меъёрида сақлаш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб олиб бориладиган давлат сиёсатидир.

Жаҳон тажрибасида барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишда бир неча хил ёндошувлар таркиб топган. Булардан биринчиси **монетар ёндошув** деб аталади. У пулнинг муносивланиш даражасини пасайтириб туришга, пул массасини қанчалик тўловга қодир бўлган жами талабни кескин камайтириш натижасида пул муомаласини барқарорлаштиришга асосланади. Бу ёндошувнинг камчилиги шуки, у ишлаб чиқаришнинг жисмоний ҳажми камайтишига ва инвестиция фаолиятининг тўхтаб қолушига олиб келади.

Иккинчиси — ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини рақобатлантиришга, таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга ёрдамлаштириш, иқтисодиётда номутаносибликларга барҳам беришга асосланган ёндошув. Бунда бир меъёрдаги қаттиқ монетарий ва пул кредит сиёсати товар билан қоплашнинг иложи



бўлмаган ортиқча талабларни чеклаш бўйича тадбирлар би-  
узвий боғлаб олиб борилади.

Республикада ўтиш даврида макроиқтисодий барқарорлик  
эришишда иккинчи ёндошувга устунлик берилади. Бу иш  
чиқаришнинг илғор тузилмасига эришиш учун устунликка,  
тиқболга эга бўлган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни ҳар  
монлама рағбатлантириш, энг муҳим бўғинларни аниқлаш (нефть  
энергетика, дон, пахта қайта ишлаш саноати ва ҳ.к.) ва  
орқали иқтисодиётни таркибан қайта ташкил қилиш бўйича  
амалга ошириладиган ёндошувдир. Бошқалардан устун ҳисобланган  
етақчи тармоқлар белгилаб олинishi билан бирга, уларнинг иш  
тузилишини қайта ўзгартириш ҳам ҳисобга олинади.

Барқарорлаштириш дастурини ишлаб чиқишда, мувозанат  
келтирилган монетар сиёсат асосий тармоқлар ва иш  
чиқаришларни таркибан қайта ташкил қилишни кўри  
қувватлаш сиёсати билан бирга қўшиб олиб борилиши зарур.

Ана шу ёндошувлар негизда иқтисодий барқарорликка эри-  
шишнинг асосий мезонлари куйидагилардан иборат бўлади:

- ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқаришига йўл қўймаслик;
- бошқалардан устун бўлган тармоқларда ишлаб чиқаришни юкс  
тириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш ва рағбатлантириш;
- давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволини  
барқарорлигини таъминлаш;
- пулнинг қадрсизланишини тўхтатиш;
- тўлов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхши  
лаш;
- мувозанатлантирилган ижтимоий сиёсат асосида аҳоли  
турмуш даражасини яхшилаш.

Бюджет интизомига риоя қилиш ва унинг, камомадини че  
лаш барқарорлаштиришнинг ҳал қилувчи омилларидан бири  
дир. Бунда солиқ тизимини такомиллаштириш муҳим аҳам  
касб этади. Ҳозирги босқичда иқтисодиёт  
барқарорлаштиришда кредит-банк тизимини, пул муомаласини  
мустаҳкамлаш, валюта муносабатларини тартибга солиш ҳ  
алоҳида ўрин тутаяди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида миллий валютани му  
таҳкамлаш умуммиллий вазифа ҳисобланади. Шу сабабли мил  
лий валютанинг барқарорлиги, унинг ички бозорда эркин  
машинувини таъминлаш учун республикада бир қатор дасту  
рларни амалга ошириш кўзда тутилади.

биринчидан, миллий валютанинг товар (хизмат) лар билан  
барқарор таъминланишига эришиш. Бунда бозорни истемол  
лари билан тўлдириш ва уларнинг умумий ҳажмида респуб  
ликада ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳиссасини ошириб  
кўриш ҳал қилувчи ўринга эга бўлади.

Иккинчидан, етарли барқарор валюта заҳираларига эга  
лиш. Бунга республика экспорт имкониятини кенгайтириш,  
корхоналарни экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхо  
наларга айлантириш ва уларнинг жаҳон бозоридagi мавқеини  
кўриш орқали эришилади.

Учинчидан, ишлаб топилган ҳар бир сўмни қадрлаш ва халқ  
иқтисодига сарфланган ҳар бир сўмнинг фойда билан  
қилишига эришиш. Бунинг учун қатъий молия-кредит сиёсати-  
чилик билан ўтказиш зарур.

Тўртинчидан, пул қадрсизланишига, инфляцияга қарши  
қилишга уйланган сиёсат ўтказиш. Бунда ички бозорни моллар би  
лини тўлдириш, нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига,  
қўлида пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига йўл  
қўймаслик биринчи даражали аҳамиятга эга.

Республиканинг бозор иқтисодиётига ўтишида иқтисодиёт  
иқтисодий тузилишини ўзгартириш вазифаси бутунлай янги халқ  
иқтисодиётининг комплексини бунёд этишга қаратилади. Бу эса  
иқтисодиётнинг тармоқ ва ҳудудий тузилишини, ишлаб  
чиқарилаётган маҳсулот, экспорт ва импорт таркибини қайта  
қилиш, шунингдек, энг муҳим макроиқтисодий ва такрор иш  
чиқариш нисбатларини тартибга солишни талаб қилади.

Республикада бозор муносабатларига ўтиш жараёнида амалга  
чиқарилаётган туб иқтисодий ислохотлар демократик, адолатли  
фуқаролик жамиятини барпо этиш вазифасига  
қилиндирилади. Давлатчиликдаги демократизм қонунларнинг  
қилиш даражада яхшилиги, ҳуқуқ ва эркинликлар қанчалик кенг  
қилиниши, ижтимоий кафолатлар кучи билан белгиланади. Адо  
латчилик эса аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва киши  
ларнинг ижтимоий ҳимоялаш механизмида ўз аксини топади.

Шундай қилиб, Республикада иқтисодий ислохотларни  
қилишда ошириш иқтисодиётда янги бозор муносабатларига асос  
қилиниши, иқтисодий фаолият эркинлиги ва тадбиркорликни на  
қилиш этиш учун шароит яратиб беради, ижтимоий-маънавий  
қилиниши ижтимоий кафолатларни мустаҳкамлайди.



#### 4-§. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида турли мулк шакллариининг иқтисодий мазмуни

Мулкчилик муносабатлари ҳар қандай жамият иқтисодий тизимининг асосий муносабатларидан бири ўлароқ, инсоният иқтисодий тараққиётининг маҳсули ҳисобланади.

Мулкчилик муносабатлари моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда жамият бойликларини ўзлаштириш жараёнида вужудга келади.

Шундай экан, мулкчилик муносабатлари — бу мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир.

Мулкка эгаллик қилиш мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришини билдиради ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг ижтимоий шаклини ифодалайди. Айрим ҳолларда мулкка эгаллик қилиш унинг эгаси ихтиёрида сақланган ҳолда, ундан амалда фойдаланиш эса бошқалар қўлида бўлади. Бунга ижарага берилган мол-мулкни мисол қилиб келтириш мумкин. **Мулкдан фойдаланиш** — бу мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилишидир. Мол-мулкдан фойдаланиш юз берганда у даромад олиш учун ёки шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилишини билдиради. **Мулкни тасарруф этиш** — бу мол-мулк тақдирининг мустақил ҳал қилинишидир. У мол-мулкни сотиш, мерос қолдириш, ҳадя қилиш, ижарага бериш каби ҳоллар орқали рўй беради.

Мулкчилик жамияттаги ҳам ҳуқуқий, ҳам иқтисодий муносабатлар мазмунини ўзида ифодалайди. Мулкчиликнинг ҳуқуқий ва иқтисодий мазмуни ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади, шу сабабли мулкчилик бир вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ҳуқуқий категория ҳисобланади. Бу бирликда, юқорида кўрсатилганидек, ҳал қилувчи ролни мулкчиликнинг иқтисодий томони эгаллайди. Агар мулк иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқарилмаса, яъни ишлаб чиқаришда фойдаланилмаса ёки мулк эгасига даромад келгирмаса, бунда у «ҳуқуқий» категория сифатида қолади.

Мулкчилик муносабатлари, унинг объектлари ва субъектлари бўлишини шарт қилиб қўяди. Мулкка айланган барча бойлик турлари мулкчилик объектларидир. Инсон яратган моддий ва

маънавий бойликлар, табиий бойликлар, ақлий меҳнат маҳсули, инсоннинг меҳнат қилиши қобилияти — ишчи кучи ва бошқалар мулк объекти ҳисобланади. Мулк объектида асосий бўлин — бу ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилишдир. Ишлаб чиқариш воситалари кимники бўлса, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам унга тегишли бўлади.

Шунга мос равишда мулк субъектлари вужудга келади. **Мулк субъекти жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавқега эга бўлган, мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатлар иштирокчиларидир, улар жамоа, синф, табақа ёки бошқа ижтимоий гуруҳларга бирлашган бўлади.** Айрим кишилар, оилалар ва давлат ҳам мулкчилик субъектлари бўлиб чиқади.

Бозор иқтисодиёти мулкчилик шакллариининг хилма-хил бўлишини талаб қилади, чунки товар муайян мулк объекти бўлгандагина олди-сотди қилинади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам: «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади», деб таъкидланади.

Жамият ривожининг ҳозирги босқичида мулк давлат мулкидан ташқари, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва матлубот соҳаларидаги жамоа мулкининг хилма-хил турларини, ижтимоий ташкилотлар мулкини, меҳнаткашларнинг уй хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги ҳамда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган шахсий мулкини, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасидаги аралаш мулк ва хусусий мулк шакллариини ўз ичига олади.

Шу сабабли «Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисида»ги қонунида мулкнинг турли-туман шакллари санаб ўтилган: давлат мулки, жамоа мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, аралаш мулк.

**Давлат мулки** — Мулк давлатга тегишли бўлганда мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш давлат ихтиёрида бўлади.

Давлат мулки асосан икки йўл билан ҳосил бўлади:

1. Хусусий мол-мулкни миллийлаштириб, давлат қўлига олиш;
2. Давлат маблағлари ҳисобидан корхоналар қуриш, давлатга қарашли корхона ва ташкилотларда инвестицияни амалга ошириш йўли билан.

Ўзбекистонда Фуқаролик кодексига мувофиқ давлат мулки Республика мулкидан ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулкидан (муниципал мулкидан) иборатдир. Ер-сув, ер ости бойлик-



лари, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, республика ҳокимияти ва бошқаруви тузилмалари мол-мулки, давлатга қарашли маданий ва тарихий бойликлар, бюджет маблағлари, олтин заҳираси, валюта фонди ва бошқа давлат фондлари республика мулки ҳисобланади.

Матъурий-хулудий тузилмалар мулкида (муниципал мулк) давлат ҳокимияти маҳаллий органлари мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари ва бошқа мулкӣ мажмуалар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари кабиларнинг мол-мулки бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда иқтисодиётни эркинлаштириш вазифаси давлат мулки монополиясини қисқартиришни тақозо қилади. Чунки соғлом бозор иқтисодиёти давлат монополияси билан чиқишмайди, монополия рақобатга тўсқинлик қилади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш оқибатида иқтисодиётда давлат мулкининг улуши камайиб у асосан жамоа мулкига, айрим ҳолларда фуқаролар мулкига ва хусусий мулкка айланади.

**Жамоа мулки** — муайян мақсад йўлида жамоага бирлашган кишилар томонидан моддий ва маънавий бойликларни ҳамжиҳатлик билан ўзлаштиришдан иборат.

Жамоа мулки давлат мулкини корхона жамоаси сотиб олиши, бадал тўлаб корхоналар қуриши, акция чиқариб, уларни сотиш каби йўллар орқали пайдо бўлади. Жамоа мулкининг муҳим хусусияти шундаки, ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат маҳсулига айрим шахслар эмас, балки маълум гуруҳ, кишилар жамоаси эгаллик қилади.

Жамоа мулки — кооперативларнинг, ижара ва жамоа корхоналарининг, акционерлар жамиятлари, хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, жамоа ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг мулкидир.

**Кооперативлар мулкининг асосий белгиси** ишлаб чиқариш воситалари ва унинг натижалари ўзлаштиришнинг жамоа-гуруҳ хусусиятидир.

Мулкчиликнинг бу турида ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиши муайян меҳнат жамоаси доирасида рўй беради. Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ва уларни ўзлаштириш мулк эгаси бўлмиш меҳнат жамоаси доирасида амалга оширилади, ҳамда жамоа ва шахсий иқтисодий манфаатларнинг муштараклиги вужудга келади.

Кооперативлар қишлоқ хўжалигида, сансаг, қурилиш, транспортда, савдо ва умумий овқатланиш, пулли хизматлар соҳасида ҳамда ишлаб чиқариш ва ижтимоий-маданий ҳаётнинг бошқа тирмоқларида, илмий ва илмий-техникавий хизмат кўрсатиш соҳаларида барпо этилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин.

Кооператив фаолият учта асосий турга ажралади: ишлаб чиқариш, матлубот кооперативлари ва аралаш кооперативлар.

**Шахсий мулк.** Мулк шакллари ичида кишиларнинг шахсий мулки муҳим ўрин тутади. **Шахсий мулк бу фуқаролар мулки бўлиб, уларнинг шахсий ёки оилавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади.** Бу мулк шакли асосан шахснинг ёки унинг оила аъзоларининг меҳнати асосида кўпаяди ва ривож топади.

Фуқароларнинг шахсий мулки асосан уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирокидан, ўз хўжалигини юритишдан тушган меҳнат даромадлари ҳисобига вужудга келади ва кўпаяди. Бозор иқтисодиёти шароитида шахсий мулк акциядан келадиган дивиденд, банк фоизлари, хусусий соҳибкорлик даромади каби янги манбаларга асосланади.

Шахсий мулк объектлари — бу турар жойлар, бог-ҳовли ва уйлар, транспорт воситалари, пул жамғармалари, уй-рўзгор ва шахсий истеъмол буюмлари, якка тартибда ва бошқа хўжалик фаолияти учун керакли ишлаб чиқариш воситалари, уларда ҳосил қилинган маҳсулот ва бошқалар бўлиши мумкин. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонунда кўрсатилганидек, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат соҳаларидаги, халқ хўжалик фаолиятининг бошқа тармоқларидаги майдароқ корхоналар фуқаролар ва уларнинг оила аъзоларининг мулки бўлиши мумкин.

**Хусусий мулк** — айрим соҳибкорларга қарашли ёлланма меҳнатга асосланган ва ўз эгасига фойда келтирувчи мулкдир.

«Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тўғрисида»ги қонунда (7-модда), хусусий мулк ўз мол-мулкига хусусий эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир деб кўрсатилган. Шу билан бирга хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмаслиги таъкидланади.

Хусусий мулк ҳам, бошқа ҳар қандай мулк шакллари каби, ўзининг ижобий ва салбий томонларига эга. У, сўзсиз, ташаббускорлик ва ғайратчанликни, меҳнатга маъсулиятлилик муносабатларини рағбатлантиради. Шу билан бирга, товар ишлаб



чиқариш шароитида у текин даромад орттиришга интилиш хиссини туғдиради.

Турли шакллардаги мулкларнинг бирикиб кетиши натижасида аралаш мулк пайдо бўлади. Бу мулк алоҳида олинган объектнинг турли мулкдорлар иштирокида ўзлаштирилишини билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг Қонун ҳужжатларида хусусий мулкни шакллантириш манбалари ҳам кўрсатилган. Тадбиркорлик билан шуғулланиш, ёлланаиб ишлаш, кредит муассасаларига қўйилган маблағлар, қимматли қоғозлардан олинаниган даромадлар, мерос тартибда мол-мулкни қўлга киритиш кабилар ана шундай манбалар бўлиши мумкин. Республика Қонун ҳужжатларига (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги Фармонининг 3-банди) мувофиқ савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси объектларини улар жойлашган ер участкалари билан бирга танлов асосида сотилишига рухсат берилади. Бундай ер участкаларига хусусий мулк ҳуқуқининг ҳамма меъёрлари тааллуқли бўлиб, улар сотилиши, васият қилиб қолдирилиши, ижарага берилиши мумкин. Бироқ ернинг бошқа тоифалари, жумладан, умумий фойдаланишдаги ерлар, экинзорлар ва давлат захирасига киритилган ерлар давлатнинг алоҳида мулк объектларидир ва шу сабабли улар фуқароларга фақат мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгаликка берилиши мумкин.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мулкчиликнинг турли хил шаклларини вужудга келтириш асосий мақсад эмас. Бу фақат ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини оширишнинг барча имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш, ташаббускорлик ва соғлом рақобатни вужудга келтириш учун қулай муҳит яратишга қаратилгандир.

#### 5-§. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўллари ва усуллари

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шартини кўп укладли иқтисодиётни ва рақобатлашувчи муҳитни шакллантириш учун шарт-шароит вужудга келтиришдан иборат. Бунда асосий мақсад мулкчилик масаласини ҳал қилишдир. Шу сабабли республикамиз Президенти И.А. Каримов мулкчилик масаласини ҳал қилишни «...бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тад-

бирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»<sup>1</sup>, деб алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Узоқ йиллар мобайнида республикамиз иқтисодиётида умумхалқ мулки деб аталган, аслида эса давлатлаштирилган мулк тўлиқ ҳукмронлик қилиб келди. Назария ва амалиётда умумхалқ мулки деб ҳисобланган мулк субъекти сифатида аслида давлат чиқиши натижасида жамият аъзолари ўртасида бу мулкни «ҳеч кимники», «давлатники», «бировнинг мулки» деб аташ расм бўлган эди.

Бозор иқтисодиётига вужудга келтириш вазифаси ўтиш даврида мулкчиликда давлат секторининг салмоғи анча юқори бўлган мамлакатларда бу мулкнинг маълум қисмини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни тақозо қилади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш хусусийлаштиришга қараганда анча кенг тушунча. Хусусийлаштириш давлат мулкига эгалик ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтишидир. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш эса хусусийлаштиришдан ташқари, бу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шаклларини вужудга келтиришни ҳам кўзда тутати.

У бир қатор йўллари билан амалга оширилади: давлат корхоналарини ҳиссадорлик жамиятига айлантириш, давлат корхонасини сотиб, уни жамоа мулкига айлантириш; мулкни қиймагига қараб чиқарилган чеклар (ваучер) бўйича фуқароларга бепул бериш; мулкни айрим тadbиркор ва иш бошқарувчиларга сотиш; айрим давлат корхоналарини чет эл фирма ва фуқароларига сотиш ёки қарз ҳисобига бериш; давлат мол-мулкни аукционларда ким ошди савдоси орқали сотиш ва ҳ.к.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш шароитга қараб пулли, пулсиз ёки имтиёзли тарзда ўтказилади. Ўз шакли ва усулидан қатъий назар бу тadbир хилма-хил мулкчиликни вужудга келтиришни таъминлайди, чунки давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулкнинг барча шакллари ва турлари ривожланади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мулкчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган давлатнинг монопол ҳукмронлигига чек қўйиб, жамиятда фаоллик кўрсатаётган эркин тadbиркорлик ташаббусига кенг йўл ва имкониятлар очиб беришдан иборат.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3-Т: «Ўзбекистон», 1996. 202 бет.



Аслида хусусийлаштириш иқтисодийнинг давлатлаштиришдан қайтиш йўлидандир. Хусусийлаштириш давлат мулкни маълум даражада ҳақиқий эгалари — фуқароларга бериш демакдир.

Давлат мулкни хусусийлаштириш сиёсати мамлакатнинг ўзини хос хусусиятларини, маҳаллий ва миллий шароитларни, урф одатларни ҳисобга олган ҳолда олиб борилишини кўзда тутди.

Ижара муносабатларини ривожлантириш ва акционерлик мулкни шакллантириш давлатлаштиришдан қайтишни муҳим йўналишларидир. Бу жараён маълум тадбирларга риё қилинган ҳолда олиб борилиши лозим, бу аввало, ихтиёрийлик асосида, ошкоралик ҳамда жамоатчиликнинг умум ишгиросида амалга оширилиб, меҳнат жамоаларининг иқтисодий манфаатига, давлат манфаатларига путур етказмаслиги, шу билан бир истеъмолчилар манфаатларига ҳам зид бўлмаслиги зарур. Бу ҳолда маҳсулот ҳажми, сифати ва меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришни бошқаришни яхши ташкил этиш, мавжуд моддий-техник, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фан ва техника ютуқлари, янги технологиядан самарали фойдаланиш, товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳисобига бозор нархларнинг пасайишига эришиш йўли билан аҳолининг моддий фаровонлигининг ошишига эришиш талаб этилади.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ мулкчиликнинг ҳамма шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги конституцион тарзда эътироф этилди ва давлат мулкни монополизмини тугатиш ҳамда бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодийни реал шакллантириш вазифаси қўйилди. Аввало мулкчиликнинг турли хил шакллари қарор топиши учун тенг ҳуқуқий нормалар ва амал қилиш механизмлари яратилди.<sup>1</sup>

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга ёндошувнинг муҳим хусусияти — уни дастурлик асосида босқичма-босқич амалга оширишдан иборат. 1992-1994 йиллар хусусийлаштиришнинг биринчи босқичи даври бўлди. Бу босқичда хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондини, савдо, маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналарини ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш тизимини

<sup>1</sup> Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида (1994 йил 21 январ) ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисидаги (1994 йил 1 март) фармонлар.

қамраб олди. Енгил, маҳаллий саноатга, транспорт ва турилишга, бошқа тармоқларга қарашли айрим ўрта ва йирик корхоналар кейинчалик сотиб олиниш ҳуқуқи билан кўпроқ ижара корхоналарига, жамоа корхоналарига, ёпиқ турдаги ҳисадорлик жамиятларига айлантирилди. Акцияларнинг назорат пакети давлат ихтиёрида сақлаб қолинди.

Хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида давлат халқ хўжалигининг иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлган, бироқ бутун мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнайдиган айрим секторларини, айрим корхоналарни сақлаб туришни ва маб-на билан таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олди.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг биринчи босқичи натижасида кичик хусусийлаштириш амалда тугаллан-ди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шаклларига айлантириш учун керак бўлган муассасалар тизими таркиб топтирилди.

Савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусий ва жамоа мулки қилиб берилди. Натижада 1998 йилда савдо-сотиқ ҳажми ва умумий овқатланиш ялпи маҳсулотининг 95 фоиздан ортиқроғи давлатга қарашли бўлмаган секторга тўғри келди. Уй-жойларни хусусийлаштириш жараёнида илгари давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ор-тиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95 фоиздан ор-тиқроғи фуқароларнинг хусусий мулки бўлиб қолди.

Давлат ижтимоий дастурида белгилаб берилган **иккинчи босқич** 1994-1995 йилларга тўғри келди. Бу босқичда кўплаб ўрта ва йирик корхоналар ҳисадорлик жамиятларига айлантирилди ҳамда уларнинг акциялари республика қимматбаҳо қоғозлар бо-зорининг асосини ташкил этди. Давлат мулкнинг ҳисадорликка айлантирилиши билан бир қаторда кичик хусу-сий бизнес корхоналари қизғин ташкил қилинди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг ва хусусийлашти-ришнинг бу босқичда очиқ турдаги ҳисадорлик жамиятларини иш-жудга келтириш, давлат мулкни танлов асосида ҳамда «ким қанда» савдосида сотиш амалиётга жорий қилинди. Кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозорининг янги муассасалари барпо этилди.

Давлат мулкни хусусийлаштириш бошланган даврдан 1994 йил охиригача 54 мингга яқин корхона ва объект давлат тасар-руфидан чиқарилди. Шулардан 18.4 мингтаси хусусий, 26.1



мингтаси ҳиссадорлик, 8.7 мингтаси жамоа мулкига ўтди, 661 таси ижара корхоналарига айланди<sup>1</sup>.

Кейинги йилларда, Республикада корхоналарнинг мулкчилиги шакллари бўйича таркибининг ўзгариши қуйидаги маълумотлар билан характерланади.

### 3-жадвал

Республикада корхоналарнинг мулкчилик шакллари бўйича таркиби (Умумий сонига нисбатан % ҳисобида), йил бошида

	1997	1998	1999
Давлат корхоналари	15,6	12,1	11,2
Хусусий корхоналар	44,1	46,2	45,1
Жамоа корхоналари	37,0	38,8	40,3
Қўшма корхоналар	2,0	2,0	1,9
Бошқа корхоналар	1,3	0,9	1,5
Жами нодавлат корхоналар	84,4	87,9	88,8
Жами корхоналар	100,0	100,0	100,0

1999 йил бошида 188,1 мингта корхоналарнинг 11,2 фоизини (241 минг) давлат корхоналари, 88,8 фоизини (167 минг) нодавлат, шундан 45,1 фоизини (75,3 минг) хусусий корхоналар ташкил қилган.

1998 йил натижаларига кўра Республика ялпи ички маҳсулотининг 64,5%, саноат маҳсулотининг 64,1%, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 98,7%, қурилиш ишлари ҳажмининг 77,1%, чакана товар айланмасининг 95,3%, аҳолининг пулли хизмат кўрсатишнинг 51,6% ва иқтисодиётда банд бўлганлар сонининг 74,2% нодавлат корхоналар улушига тўғри келган.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келадиган самара икки ёқлама характерга эга. Бир томондан, у аҳолининг бўш турган маблағларини ўзига жалб қилиб, уларнинг бозорга тазқийини пасайтиради. Иккинчи томондан, янги маблағларни ишлаб чиқаришга жалб этиш ва товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобатни юзага келтириш учун шароит яратлади. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, хусусийлаштириш иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган секторини шакл

<sup>1</sup> Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995й., 56-бет.

лаштиришнинг ягона йўли эмас. Ташаббускорлик асосида якка тартибдаги хусусий мулкчиликка асосланган, шунингдек, турли хил кооперативлар, ширкатлар, маъсулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш – иккинчи кудратли жараён ҳисобланади.

Қиёсан йирик корхоналарни хусусийлаштиришни кўзда тутиб, навбатдаги босқич 1998 йилда бошланди. Бу босқичда хусусийлаштириш якка тартибда ва кўпроқ хорижий сармояларни жалб этиш асосида амалга ошириш мўлжалланган. Бунда ўрта ва катта корхоналарни хусусийлаштириш жараёнининг асосий шартлари Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат мулкни хусусийлаштиришида хорижий сармояларни жалб қилиш чоралари тўғрисида» (1998 йил 18 ноябр 477 сонли) фармойишида қайд қилинган.

Фармойишда, биринчидан, 1999-2000 йиллар давомида хорижий сармояларга якка тартибда хусусийлаштириш учун тақдир этилган (30 та), иккинчидан, 100% хорижий сармоядор мулкчилигига ўтказиладиган (69 та) ва учинчидан, 25% дан 75 фоизгача акциялари хорижий инвестрларга сотиладиган (159 та) корхоналар рўйхати кўрсатилган.

Республика иқтисодиёти 1996 йилдан бошлаб мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг учинчи босқичига кирди. Бу босқич якунловчи характерга эга бўлиб, бу йилда хусусийлаштирилмайдиган объектлар рўйхатига кирмаган барча объект ва корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди.

Республикада хусусийлаштиришнинг адресли йўналтирилганлиги унинг навбатдаги хусусиятидир. Бу эса аҳолининг барча қатламларига мазкур жараёнда аниқроқ ва натижалироқ қатнашиш имконини беради. Хусусийлаштиришнинг адресли йўналтирилганлиги уй-жойларнинг ўз эгаларига импиезли ёки бепул берилишида, аҳолининг кўпроқ муҳтож ва заиф қатламларини қўллаб-қувватлашнинг турли хил дастурлари бюджет маблағлари ҳисобига қопланишида, қишлоқ аҳолиси ўз ёрдамчи хўжалиги учун тек ерлар олиши кабиларда ўз ифодасини топади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг тўловлиги унинг навбатдаги муҳим хусусиятидир. Пулни тўлаш орқали давлат тасарруфидаги корхона ва объектларни хусусийлаштиришда мулкни бепул тақсимлаш билан боғлиқ салбий ҳолатлар бартараф этилиши билан бирга қатор муаммоларни ҳал қилиш имконияти яратилади. Булардан асосийси аввало тадбиркорликни, хусусий-



лаштирилган корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг молиявий манбалари пайдо бўлади, бозор инфратузилмасини барпо этиш учун ресурслар вужудга келади ва аҳолини ижтимоий муҳофазалаш дастурини рўёбга чиқариш учун маблағлар жамланади.

Давлат мол-мулкни янги мулкдорларга сотиш йўли орқали уларнинг мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантирилиши билан бирга хусусийлаштиришдан олинadиган маблағлар шу корхонанинг ўзини қўллаб-қувватлашга, янги рақобатлашувчи корхоналар барпо этишга ҳам сарфланади.

Навбатдаги муҳим хусусият — республикада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий кафолатлар яратилди ва таъминланди<sup>1</sup>. Ижтимоий кафолатлар бир бутун имтиёзлар тизими орқали яратилди. Булар хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоасига акцияларни имтиёзли шартлар билан сотиш, янги мулкдорга эскирган асосий фондлар ҳамда ижтимоий инфратузилма объектларини бепул топшириш, давлат корхоналарининг мол-мулки, фермалар, боғлар ва шу кабиларни имтиёзли шартлар асосида хусусийлаштириш ҳамда солиқ тўлашда айрим имтиёзлар бериш кабилардир.

Ижтимоий кафолатлар истъмом саватининг энг кам миқдорини кузатиб бориш, энг кам иш ҳақини, даромад солигини тартибга солиш кабиларни ҳам ўз ичига олади.

Ижтимоий муҳофазалаш давлатнинг барча мулкдорлар ҳиссадорлар, хусусийлаштирилган уй-жойларнинг, сотиб олинган техника ва автотранспорт воситаларининг, ер майдонлари, хусусийлаштирилган фермалар ва бошқа воситаларнинг эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ўз ифодасини топади.

Республикада давлат мулкни хусусийлаштиришнинг ўзини хос бошқа жиҳатлари Президентимиз И.А. Каримов томонидан баён қилинган иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий қоидаларидан келиб чиқади. Булар куйидагилар:

а) давлат мулкни хусусийлаштириш республикада амалга оширилаётган ислохотларнинг ички мантиқига бўйсундирилади ва уларнинг асосини ташкил қилади;

б) мулкни хусусийлаштириш жараёни давлат томонидан бошқарилади;

в) хусусийлаштиришни ҳуқуқий — норматив жиҳатдан таъминлашда қонунарга риоя этилади.

Республикада хусусийлаштириш бўйича қўйилган вазифа давлат секторининг бозор шароитида ҳам сезиларли роль ўйнашини инкор қилмайди. Чунки иқтисодиётда давлат корхоналарининг сақланиб қолиши керак бўлган соҳалар ҳам мавжуд. Бундай корхоналар учун уларнинг бозор шароитларига таркибан мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Ўтиш даври** — бир иқтисодий тизимдан бошқасига, мавжуд иқтисодий муносабатлардан бутунлай бошқа, янги иқтисодий муносабатларга ўтиш тақозо қилинадиган даврдир.

**Бозор ислохотлари** — бозор иқтисодиётини ва бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

**Иқтисодий ислохотлар** — иқтисодиётда туб (ёки қисман) ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган тадбирлардир.

**Иқтисодий уклад** — турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритишнинг шакллари ва турлари.

**Иқтисодиётни эркинлаштириш** — иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларини эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва мустақиллигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш демакдир.

**Ислохотлар концепцияси** — ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга оширишнинг вазифалари ва стратегик йўллари умумий ғоясидир.

**Иқтисодиётни барқарорлаштириш** — танглик ҳолатларига барҳам бериш асосида макроиқтисодий мувозанатликни сақлаш ва ишлаб чиқаришни юксалтириш учун шарт-шароитларни вужудга келтиришдир.

**Мулкчилик муносабатлари** — мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш, жамият бойликларини ўзлаштириш ва уларни тасарруф қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир.

**Мулкка эгаллик қилиш** — мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси ҳолида сақланиб туриши ва яратилган бойликлардан фойдаланишнинг ижтимоий шаклидир.

<sup>1</sup> Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995 51 бет.



**Мулдан фойдаланиш** — мол—мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши, ижтимоий ҳаётда қўлланилишидир.

**Мулкни тасарруф этиш** — мол—мулк тақдирининг мустақил ҳал қилинишидир.

**Мулк объектлари** — мулкка айланган барча бойлик турларидир.

**Мулк субъектлари** — жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавқеига эга бўлган, мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулккий муносабатлар иштирокчиларидир.

**Хусусийлаштириш** — мулкка эгалик қилиш ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахслар ихтиёрига ўтишидир.

**Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш** — шу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллари вужудга келтиришидир.

### Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон тажрибасида синалган асосий йўллари (моделлари) ни таърифлаб беринг. Уларнинг умумий ва ўзига хос томонларини кўрсатинг.

2. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш йўли қандай хусусиятларга эга? Республика иқтисодиётини ислоҳ қилишда қандай тамойиллар асос қилиб олинади?

3. Бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топгириш принципининг мазмунини батафсил тушунтиринг. Ҳар бир босқичнинг мақсад ва вазифаларини тўлароқ баён қилинг.

4. Республикада иқтисодиётни ислоҳ қилиш қандай йўналишлар бўйича амалга оширилади. Ҳар бир йўналиш бўйича ўзингизнинг фикр-мулоҳазаларингизни билдиринг.

5. Бозор муносабатларига ўтишда иқтисодий ислохотлар олдида қандай вазифаларни қўяди? Бу вазифаларнинг тўлароқ тавсифини беринг.

6. Бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида давлатнинг етафчилик фаолияти нимадан иборат эканлигини тушунтириб беринг.

7. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини қарор топгиришнинг қандай давлат дастурларини биласиз? Улар бир-бири билан қандай боғланганлигини таҳлил қилинг.

8. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг мазмунини тушунтиринг. Республикада иқтисодиётни эркинлаштириш ўз олдида қандай вазифаларни қўяди?

9. Мулкчилик муносабатларининг иқтисодий мазмунини баён қилинг. Мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва мулкни тасарруф қилиш тушунчаларини изоҳланг.

10. Мулкчиликнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мазмуни нимадан иборат? Мулкчилик қачон «ҳуқуқий» категория сифатида қолади.

11. Мулк объектларига тушунча беринг ва уларнинг асосий турларини санаб кўрсатинг. Мулк субъектларини таърифланг. Кимлар мулк субъектлари бўлиб чиқиши мумкин?

12. Хусусийлаштириш тушунчасининг мазмунини таърифланг. Хусусийлаштириш қандай усулларда амалга оширилади?

13. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш асосида қандай нодавлат мулк шакллари вужудга келтирилади?

14. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қандай босқичларда амалга оширилади? Бу жараёнларнинг ҳозирги босқичдаги хусусиятлари нималардан иборат?

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т., «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т. «Ўзбекистон», 1992.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т. «Ўзбекистон», 2000й.
5. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон», 1998й.
6. Каримов И.А. Кучли адолатли жамият сари. Т. «Шарқ», 1998й.
7. Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т. «Ўзбекистон», 1999й.
8. Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2 феврал 2000й.
9. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз. ЎзР. Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 15 феврал 2000й.
10. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. М.: Юрист, 1997. Гл. 3.
11. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., «Меҳнат», 1995.
12. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», т.1,2. М., изд. «Республика», 1992.
13. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К.Абдурахманов и др. — Т.: «Шарқ», 1999.
14. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 — е изд.: В 2 кн. М.: «Владос», 1996. Гл. 4.

### Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: «Меҳнат», 1997. II-III боблар.
2. Қодиров А. ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. Т., 1996.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998, 8-13 бетлар.



## V. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ НАЗАРИЯСИ. БОЗОР МУВОЗАНАТИ

### Маъруза режаси

1. Талаб тушунчаси ва унинг миқдорига таъсир қилувчи омиллар. Талаб қонуни.
2. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни. Таклифга таъсир қилувчи омиллар.
3. Талаб миқдори ва таклиф миқдори ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши.

### 1- §. Талаб тушунчаси ва унинг миқдорига таъсир қилувчи омиллар. Талаб қонуни

Биз эҳтиёж тушунчаси ҳақида дастлабки мавзуда гапирган эдик. Эҳтиёж тушунчаси кишиларнинг ҳаётий воситаларини бўлган заруриятини ифодаловчи илмий категория сифатида тараққиётнинг ҳамма босқичлари учун умумий ва доимийдир. Унинг бозор иқтисодиёти шароитидаги тарихий кўриниши талаб тушунчасидир. Талаб эҳтиёждан фарқ қилиб, мустақил иқтисодий категория (илмий тушунча) сифатида амал қилади.

Эҳтиёжнинг фақат пул билан таъминланган қисми талабга айланади. Демак, **талаб — бу пул билан таъминланган эҳтиёждир.** Эҳтиёж зарур миқдордаги пул билан таъминланмаса, у «хоҳиш», «истак» бўлиб қолаверади. Талабнинг бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади, чунки нарх ўзгариши билан товарнинг сотиб олинадиган миқдори ҳам ўзгаради. Шу боғлиқликдан келиб чиқиб, талабга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

**Истеъмолчи маълум вақтда нархларнинг ҳар бир даражасида сотиб олишга қодир бўлган товарлар ва хизматлар миқдори талаб дейилади.**

Талаблар ҳар хил бўлиб, бир хил товар ёки хизматларга бўлган талабнинг икки тури фарқ қилинади: **якка талаб ва бозор талаби.** Ҳар бир истеъмолчининг, яъни алоҳида шахс, оила, корхона, фирманинг товарнинг шу турига бўлган талаби **якка талаб** дейилади. Бир қанча (кўпчилик) истеъмолчиларнинг шу турдаги товар ёки хизматга бўлган талаблари йиғиндиси **бозор талаби** дейилади.

Индивидуал, яъни якка талаб ҳам, бозор талаби ҳам миқдор жиҳатдан аниқланади. Лекин бу миқдор ҳар доим ҳам бир хил бўлиб турмайди, балки ўзгарувчан бўлади. Талаб миқдорининг ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир қилади. Уларнинг ичида энг кўп таъсир қиладиган омил нарх омилidir.

Нарх ва сотиб олинадиган товарлар миқдори ўртасидаги буладиган боғлиқликни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида қараб чиқамиз.

4 жадвал

### Нарх ва сотиб олинадиган товар миқдори ўртасидаги боғлиқлик

Бир кг ун нархи (сўм)	Талаб қилинадиган ун миқдори (кг)
50	10
40	13
30	17
20	25
10	50

Жадвал маълумотлари товарга нархнинг пасайиши сотиб олинадиган товар миқдорининг ўсишига ва аксинча, нархнинг ўсиши унинг миқдорининг камайишига олиб келишини кўрсатади. **Маҳсулот нархи ва сотиб олинадиган товар миқдори ўртасида бўладиган тесқари ёки қарама-қарши боғлиқлик талаб қонуни дейилади.**

Талаб миқдорига таъсир қилувчи баҳодан бошқа омиллар. Талаб ҳажмининг ўзгариши фақат товар нархига эмас, балки бошқа бир қатор омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Бу омиллар талабнинг нархдан ташқари омиллари дейилади.

Талабга нархдан ташқари қуйидаги асосий омиллар таъсир кўрсатади: 1) Истеъмолчининг диди; 2) Бозордаги истеъмолчилар сони; 3) Истеъмолчининг даромадлари; 4) Бир —бирига боғлиқ товарларнинг нархи; 5) Келажакда нарх ва даромадларнинг ўзгариши эҳтимоли.



**2-§. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни.**  
**Таклифга таъсир қилувчи омиллар**

Таклиф ишлаб чиқарувчи маълум вақт ичида ишлаб чиқаришга қодир бўлган нархнинг ҳар бир даражасида бозорда сотишга чиқарадиган маҳсулотлар миқдорини кўрсатади. Нарх ўзгариши билан сотишга чиқариладиган маҳсулот миқдори ҳам ўзгариши сабабли талаб каби таклифнинг ҳам бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади. Бу алоҳида ишлаб чиқарувчи учун 5 — жадвалда кўрсатилган.

5-жадвал

Алоҳида ишлаб чиқарувчининг маҳсулот таклифи

1 кг ун нархи (сўм)	Ҳафталик таклиф қилинадиган ун миқдори (кг)
50	60
40	50
30	35
20	20
10	5

Таклиф ҳар хил нархларда сотишга қанча миқдорда маҳсулот чиқарилишини кўрсатади.

Нархнинг ошиши билан шунга мос равишда сотишга чиқариладиган товар (таклиф) миқдори ҳам ортади, нархнинг тушиши билан таклиф ҳажми қисқаради. Бу ўзаро тўғридан-тўғри боғлиқлик таклиф қонуни дейилади.

Истеъмолчи учун нархнинг ошиши тўсиқ ролини ўйнаса, ишлаб чиқарувчи учун рағбатлантирувчи вазифасини бажаради.

Бозорда таклиф қилинадиган товар ҳажмига нархдан ташқари бир қатор омиллар таъсир қилади. Бу омилларнинг асосийлари қуйидагилар:

- 1) Ресурсларнинг нархи; 2) Ишлаб чиқариш технологияси;
  - 3) Солиқ ва дотациялар; 4) Бошқа товарларнинг нархи;
  - 5) Нарх ўзгаришининг кутилиши; 6) Бозордаги сотувчилар сони.
- Таклифнинг шу омиллардан бир ёки бир нечтасининг ўзгариши таклиф ҳажмининг ўзгаришини тақозо қилади.

Таклифга таъсир қилувчи омилларни алоҳида-алоҳида қараб чиқамиз.

1. Ресурсларнинг нархи. Ишлаб чиқариш харажатлари ва таклиф ўртасида мустақкам ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ресурс нархларининг пасайиши ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради ва таклифни оширади. Аксинча, ресурсларга нархнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, минерал ўғитлар нархининг пасайиши бугдой таклифини оширади, ёмғирлатиб суғориш харажатларининг ошиши маккажўхори дони таклифини қисқартиради.

2. Ишлаб чиқариш технологияси. Технологияларнинг такомиллашуви маҳсулот бирлигини анча самарали ишлаб чиқаришга имкон беради. Ресурсларнинг мавжуд нархида ишлаб чиқариш харажатлари камайтирилади ва таклиф кўпаяди. Масалан, пахта зараркунандаларига қарши анча самарали биологик усулларнинг яратилиши пахта толасининг миқдорини ва сифатини, бинобарин таклифини оширади.

3. Солиқлар ва дотациялар даражаси. Кўпчилик солиқлар ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради. Шу сабабли солиқларнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, импорт товарларга бож тўловларининг ошиши унинг таклифини қисқартиради. Аксинча, давлат қандайдир товар ишлаб чиқариш ёки бирор соҳага субсидия берса, бу амалда харажатларни камайтиради ва унинг таклифини оширади.

4. Бошқа товар нархи. Бошқа товарлар нархининг ўзгариши ҳам мазкур товар таклифини ўзгартиради. Масалан, қўй гўшти нархининг пасайиши мол гўшти таклифини оширади. Аксинча, мол гўшти нархининг тушиши қўй гўшти таклифини оширади.

5. Нарх ўзгаришини кутилиши. Келгусида маҳсулот нархининг ўзгаришининг кутилиши ҳам ишлаб чиқарувчининг бугунги кундаги бозорга маҳсулот етказиб бериш хоҳишига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, келажакда нархнинг кескин пасайишининг кутилиши нефтнинг таклифини пасайтиради.

6. Ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) сони. Товар ишлаб чиқарувчилар қанчалик кўп бўлса, таклиф қилинадиган маҳсулот миқдори шунчалик кўп бўлади. Тармоқдаги ишлаб чиқарувчилар сони ортиб бориши таклифни кўпайтиради, чунки товар ишлаб чиқариш кўпаяди.



Таклиф ҳажмининг ўзгаришига товарнинг сақланиш хусусияти, сақлаш харажатлари ва транспорт-ташиш имкониятлари ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, узоқ вақт сақлаб бўлмайдиган қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари учун таклиф камдан-кам ўзгарувчан бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг хусусияти, табиий ресурсларнинг мавжуд даражаси ҳам таклифга таъсир кўрсатади. Масалан, нархнинг ўзгаришига жавобан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки бошқа хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш имконияти мавжуд бўлса таклиф ўзгаради. Қишлоқ хўжалигини яроқли бўлган ерлар чекланган бўлса, унинг нархи (рента) қанчалик ошмасин, ер таклифини ошириб бўлмайди.

Ижодий касб соҳа ходимларининг (масалан, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, мусаввирлар ва бошқалар) меҳнат маҳсули ва ноёб санъат асарларининг таклифи ҳам ноўзгарувчан бўлади.

### 3-§. Талаб миқдори ва таклиф миқдори ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши

Биз юқорида турли омиллар таъсирида талаб ва таклиф миқдорининг ўзгариб туришини кўрдик. Лекин талаб билан таклиф миқдорлари бир-бирлари билан доимо маълум нисбатда бўлади, бу нисбатлар ўзгариб туради. Баъзан талаб миқдори таклиф миқдоридан ошиб кетиб, нарх кўтирилса, айрим пайтда таклиф миқдори талаб миқдоридан ошиб кетиб, баҳо пасайиб қолади. Талаб миқдори билан таклиф миқдори ўртасидаги нисбат бир-бирига тенг бўлган ҳолат бозор мувозанати дейилади. Бозор мувозанатида вужудга келган ҳолда шаклланган баҳо бозор баҳоси дейилади. Баъзан уни мувозанатлашган нарх ҳам деб юритилади. Бозор мувозанати ва мувозанатли нарх ҳар доим мавжуд бўлиб турмайди, уларга таъсир қилувчи кўплаб омиллар мувозанатликнинг бузилишига сабаб бўлади. Аммо иқтисодиётда ушбу мувозанатта доимиянтилиш мавжуд бўлади.

#### Асосий таянч тушунчалар

**Талаб** — истеъмолчи маълум вақтда нархларнинг ҳар бир даражасида сотиб олишга қодир бўлган товарлар ва хизматлар миқдоридир.

**Талаб эгри чизиғи** — графикда нарх ва талабнинг ҳажми ўртасидаги тескари боғлиқликни кўрсатади.

**Талаб қонуни** — товарлар нархи билан унинг сотиб олинган миқдори ўртасидаги тескари ёки қарама-қарши боғлиқликни ифодалайди.

**Таклиф** — ишлаб чиқарувчи маълум вақтда ишлаб чиқаришга қодир бўлган нархнинг ҳар бир даражасида бозорга сотишга чиқарадиган товарлар миқдоридир.

**Таклиф эгри чизиғи** — нарх ва таклифнинг ҳажми ўртасидаги ўғридан — тўғри боғлиқликнинг графикдаги тасвиридир.

**Таклиф қонуни** — нарх билан сотишга чиқариладиган товарлар миқдори ўртасидаги бевосита ёки тўғридан — тўғри боғлиқликни ифодалайди.

**Таклиф (талаб)нинг эгилувчанлиги** — нарх 1% ўзгарганда талаб неча фоиз ўзгаришини кўрсатади. Бу талабнинг нарх бўйича ўзгарувчанлиги ҳам дейилади.

**Даромад самараси** — нарх пасайганда истеъмолчи пул даромадларининг сотиб олиш лаёқатининг ортишидир.

#### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Талаб қонунини тушунтиринг. Талабга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
2. Таклиф қонунини тушунтиринг. Таклифга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
3. Дон биржасида бугунги бўлган талаб ва таклифнинг умумий ҳажми куйидаги маълумотлар билан характерланади деб фараз қиламиз:

Талаб, минг центнер ҳисобида	Бир центнер нархи (сўм) ҳисобида	Таклиф минг центнер ҳисобида	Ортиқча (+) ёки кам (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	



а) Бозор нархи ёки мувозанатли нарх қандай бўлади?

Бугдойнинг мувозанатли миқдори қанча? 4-устунни тўлдириш ва натижаларини тушунтириб беринг; б) шу маълумотлардан фойдаланиб бугдойга бўлган талаб ва таклифнинг график шаклидаги тасвирини беринг. Мувозанатли нарх ва мувозанатли миқдорни аниқланг; в) нима учун 3400 сўм бу бозорда мувозанатли нарх бўла олмайди? 3900 сўм-чи? г) Энди давлат бугдойнинг энг юқори нархини 3700 сўм қилиб белгилади деб фараз қиламиз. Бундай нарх қандай оқибатларга олиб келишини батафсил тушунтиринг. Ўз жавобларингизни графикда тасвирланг.

4. Талаб ва таклифнинг қуйидаги ўзгаришларининг ҳар бири рақобатли бозорда мувозанатли нарх ва маҳсулотларнинг мувозанатли миқдорига қандай таъсир кўрсатади? Жавобларингизнинг тўғрилигини текшириш учун талаб ва таклиф диаграммасидан фойдаланинг.

а) таклиф қисқаради, талаб эса ўзгаришсиз қолади; б) талаб қисқаради, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; в) таклиф кўпаяди, талаб эса ўзгаришсиз қолади; г) талаб ортади ва таклиф ҳам кўпаяди; д) талаб ортади, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; е) таклиф кўпаяди, талаб эса қисқаради; ж) талаб ортади, таклиф эса қисқаради; з) талаб қисқаради ва таклиф ҳам қисқаради.

#### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», М.: «Республика», 1992, гл-4.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., «Меҳнат», 1995, 215—244 бетлар.

#### Кўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т. Меҳнат, 1997. 4 боб.
2. Общая экономическая теория. М.»Преме-медиа», 1995.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998, 18-23 бетлар.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М. «Проспект», 1998. Гл. 5,6.
5. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл. 6,7.

## VI. РАҚОБАТ ВА НАРХНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

### Маъруза режаси

1. Рақобатнинг моҳияти, иқтисодий асослари ва шакллари.
2. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилиги.
3. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари.
4. Нарх турлари. Ўзбекистонда нарх сиёсати.

### 1-§. Рақобатнинг моҳияти, иқтисодий асослари ва шакллари

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва умуман товар ҳужалигининг энг муҳим белгиси, ривожлантириш усули ҳисобланади. И.А. Каримов рақобатнинг бозор иқтисодиётидаги аҳмиятини кўрсатиб, «Рақобат бўлмаса, бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. Рақобат — бозорнинг асосий шarti, ай-тиш мумкинки, унинг қонунидир», деб ёзадилар<sup>1</sup>.

Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш унга турли томондан ёндошинини талаб қилади. Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат. Бунда улар керакли ишлаб чиқариш воситалари, қом ашё ва материаллар сотиб олиш, ишчи кучини ёллаш учун қим курашади. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат охири-оқибатда истеъмолчилар учун курашдир.

**Ресурсларни етказиб берувчилар** ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, ер-сув, ишчи кучи) юқори баҳоларда сотиш учун рақобат қиладилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат бозор муносабатлари ривожланган, иқтисодиёт тўлиқ эркинлашган шароитда эркин намоён бўлади.

Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради; улар товарларни қулай ва арзон баҳоларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни харидор ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлишга ҳаракат қилади. Арзон ва сифатли товарни тезроқ сотиб олиш учун курашади.

<sup>1</sup> Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Биринчи қақриқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси, Т.: Ўзбекистон, 1999, 34 бет.



Шундай қилиб, рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифодалайди.

**Рақобат-бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашининдан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафтлиликка эга бўлиш учун курашни англатади.** Бундан ишлаб чиқарувчилар ўртасида сарфланган харажатларининг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш учун кураш боради. Мана шу фойда орқасидан қувиш натижасида товарларни сотиш доиралари, яъни қулай бозорлар учун, арзон хом ашё, энергия ва арзон ишчи кучи манбаалари учун улар орасида кураш боради.

Ўз навбатида харидорлар, яъни истеъмолчилар сарфлаган ҳар бир сўм харажати эвазига кўпроқ нафтлиликка эга бўлиш учун курашади, уларнинг ҳар бири арзон ва сифатли товар ва хизматларга эга бўлишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият кўрсатувчи тадбиркорлик мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил бўлиши рақобатнинг асосини ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бўлиб, улар шу манфаатга эришиш учун интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва барча бошқа соҳалардаги фаолияти шу манфаатга бўйсундирилган бўлади. Бу жиҳатдан қараганда рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлишини аниқ харақтерлайди. Рақобат мавжуд бўлишининг бошқа шарти товар-пул муносабатларининг маълум даражада ривожланган бозор тизимида амал қилишидир.

Рақобатнинг асосий соҳаси бозор, чунки унда эркин иқтисодий субъектлар алоҳидалашган манфаатлари тўқнашади.

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини қараб чиқиш зарур. Ўз миқёсига кўра рақобат энг аввало икки турга: тармоқ ичидаги рақобатга ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Иқтисодий адабиётларда бир тармоқ ичидаги рақобатнинг **тўртта шакли** алоҳида ажратилиб кўрсатилади. Булар эркин рақобат, монополистик рақобат, монополия ва олигополиядир.

Эркин рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлади. Юқори даражада ташкил қилинган бозорда кўплаб сотувчилар ўзларининг маҳсулотларини таклиф қиладилар.

Рақобатлашувчи корхоналар бир хил ёки турдош маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Нархлар бир хил даражада бўлганда истеъмолчи қайси сотувчидан маҳсулотни харид қилиш фарқсиз бўлади.

Эркин рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан сезиларсиз назоратни амалга оширади. Чунки ҳар бир корхонада умумий ишлаб чиқариш ҳажми унча катта бўлмайди. Шу сабабли алоҳида корхонада ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ёки камайиши умумий таклифга, демак маҳсулот баҳосига сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Эркин рақобат шароитида янги корхоналар тармоққа эркин кириши, тармоқда мавжуд бўлган корхоналар эса уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Хусусан янги корхоналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг рақобатли бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Эркин рақобат икки даражада намоён бўлади: тармоқ ичида, яъни бир хил товарлар ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги рақобат ва тармоқларо, яъни турли тармоқлардаги корхоналар ўртасидаги рақобат. Тармоқлар ичидаги рақобат ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқда техника билан таъминланиш даражаси ва меҳнат унумдорлиги даражаси турлича бўлган корхоналар борлиги сабабли шу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Тармоқ ичидаги рақобат товарларнинг ижтимоий қийматини, бошқача айтганда, бозор қийматини аниқлайди ва белгилайди. Бу қиймат, одатда, ўртача шароитда ишлаб чиқарилган ва муайян тармоқ товарларининг анчагина қисмини ташкил этадиган товарларнинг қийматига мос келади.

Тармоқлар ичидаги рақобат натижасида техникавий даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар қўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатдан ночор корхоналар эса, ўзларида ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга капиталларнинг оқиб ўтишига



сабаб бўлади. Янги капиталлар кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларни интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф қўпайиши олиб келади. Шу асосда, нархлар пасая бошлайди. Шунингдек, фойда нормаси ҳам пасаяди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ошади. Натижада тармоқларaro рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қарга сарфланганлигидан қатъий назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига интилишни таъминлайди. Демак, тармоқларaro рақобат капитал қайси тармоққа солинамасин, худди шу тармоқ фойда нормаларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

**Монополия.** Тармоқ битта фирмдан иборат бўлиши сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат) нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва якка ҳукмронлик шаклланади.

**Олигополия** — тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: **нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.**

Нарх воситасидаги рақобатлашувда ишлаб чиқарувчиларнинг ва шундай маҳсулотлариникига нисбатан нархни пасайтириши курашнинг асосий усули ҳисобланади.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда товарларнинг нархи эмас, балки **унинг сифати, сервис хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори рақобат курашининг асосий омили ҳисобланади.**

## 2-§. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилик

Рақобатнинг амал қилиши маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу шарт-шароитлар фақат бозор муносабатлари қарор топган муҳитда бўлиши мумкин. Шундай экан, бозор иқтисодиётини юзага келтириш айна вақтда рақобатчилик муҳитининг шаклланишини билдиради.

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда рақобатчилик муҳити узоқ давр давомида, ўз-ўзидан, эволюцион йўл билан вужудга келган. Бу аста-секин эркин рақобат муҳитини келтириб чиқарган.

Иқтисодиётда монополашув принциплари кучайиб бориши билан рақобат чекланади, шу сабабли рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда давлат ҳам қатнашади. Бу эса давлатнинг монополияларга қарши сиёсатида ўз аксини топади. Ҳар бир мамлакатдаги аниқ вазият, яъни иқтисодиётнинг монополашув даражаси унинг миқёси ва характерига қараб, бу сиёсат эркин рақобат муҳитини янгидан яратиш, уни сақлаб қолиш, зарур бўлганда қайтадан тиклаш, рақобат усулларини қарор топтириш қабиларга қаратилади. Масалан, АҚШда давлатнинг хусусий монополиялар фаолиятини чеклашга қаратилган тадбирлари 1980 йилда трестларга қарши қабул қилинган қонунда («Шерман қонуни») ўз ифодасини топади. Монополияларга қарши қонунчилик ва уни амалга ошириш учун зарур бўлган чора-тадбирлар бошқа мамлакатларда ҳам шароит тақозо этган шаклларда амал қилади.

Буйруқли иқтисодиётдан бозор иқтисодиётга ўтаётган мамлакатларда, шу жумладан, бизнинг республикада соғлом рақобатга шарт-шароит ҳозирлаш, иқтисодий субъектлар мустақиллигини кенгайтириш орқали уларни рақобатчиликка жалб қилиш иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирларнинг муҳим жиҳатлари ҳисобланади.

Ўзбекистонда давлатнинг рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобида мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутади. Хусусийлаштириш натижасида, биринчидан, мулк ўз эгалари қўлига топширилса, иккинчидан, кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтиради.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг асосий йўли, бу рақобатни инкор қилувчи давлат монополиясидан нодавлат, турли хўжалик шакллари мавжудлигига асосланган ва иложи борида эркин рақобатни тақозо этувчи бозор тизимига ўтишидир. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини шакллантириш, аввало, мустақил эркин товар ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлишини тақозо қилади, чунки рақобатнинг асосий шартини олоҳидалашган, мулкий масъулият асосида ўз манфаатига эга



бўлган ва тадбиркорлик таҳликасини зиммасига олувчи эркин хўжалик субъектларининг мавжудлиги, уларнинг бозор орқали алоқа қилишидир.

Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш Президентимиз И. Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида таъкидланганидек, иқтисодий эркинлаштириш — бу хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этишни англатади. Шунингдек Президентимизнинг Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган Мажлисларда сўзлаган нутқида (2000 йил, февралда) бизнесни эркинлаштириш, уларга иқтисодий мустақиллик беришнинг аниқ йўналишлари кўрсатилади.

Шу мақсадда Ўзбекистонда «Монопол фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонун (1992 йил, август) кучга киритилди ҳамда унинг асосида рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир туркум меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Мазкур қонунга кўра, бозорда атайлаб тақчиллик ҳосил қилиш, нархларни монополаштириш, рақобатчиларнинг бозорга кириб боришини тўсқинлик қилиш, рақобатнинг фирром усулларини қўллаш ман этилади. Қонунни бузувчилар рақибига етказган зарарни қоплашлари, жарима тўлашлари, фирромлик билан олган фойдадан маҳрум этилишлари шарт.

Монополияга қарши фаол чораларни амалга ошириш учун молия вазирлиги тизимида монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бош бошқармаси тузилди. Бошқармага рўйхатга киритилган монополия мавқеидаги корхоналар маҳсулоти бўйича нархларни ва рентабилликни тартибга солиш туриш ҳуқуқи берилди.

1996 йил 1 июл ҳолати бўйича республика ва маҳаллий бозорлар Давлат реестрида 5153 та маҳсулот, товарлар, ишлар ва хизматлар тури бўйича жами 878 корхона ҳисобга олинган. Республикада монопол мавқеига эга бўлган корхоналарни Давлат реестрига киритиш учун мезонлар белгилашда жаҳон тажрибаси ҳамда ўтган даврининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобга олинади.

Ҳозирги даврда Республикада агар корхона ишлаб чиқарган муайян маҳсулотлар товарлар бозоридаги шундай маҳсулотнинг 35%идан ортиқ бўлса, бу корхона монополистик корхона сифи

да Давлат реестрига киритилади. Озиқ-овқат товарлари гуруҳи учун бундай мезон даражаси 20% деб белгиланган.

Республикада монополиялар рўйхатига кирган корхона (тармок) ларнинг бозордаги мавқеини тартибга солишда давлат бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усуллардан икkitасини ажратиб кўрсатиш лозим:

1. Монопол мавқеидаги маҳсулотларга нархларнинг энг юқори даражасини ёки рентабилликнинг чегарасини белгилаб қўйиш.

2. Ўз монопол мавқеини суийистъёмол қилган монополистик бирлашмаларни бўлиб ташлаш ёки майдалаштириш. Бу усул Вазирлар Маҳкамасининг (1994 йил 18 июлдаги 366 сонли) қарори билан тасдиқланган «Объектларнинг хўжалик юритувчи жамиятлар ва ширкатлар таркибидан чиқиш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида амалга оширилади. Республикада фақат 1994-1996 йиллар давомида монопол мавқеидаги акциядорлар жамиятлари, ижара ва бошқа жамоа корхоналар таркибидан 14972 объект чиқарилиб, мустақил корхоналарга айлантирилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» (1996 йил, апрел) қонунини асосида фирром рақобатга, шу жумладан Республика бозорларига белгиланган талабларга жавоб бермайдиган товарларни чиқаришга йўл қўймайдиган механизмни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилади.

Табийй монополияларни давлат йўли билан тартибга солиш учун маҳсулот (хизмат) ларига нархлар ва тарифлар даражасини, шунингдек таклиф этиладиган товарлар ва хизматлар турига доир асосий кўрсаткичларни белгилашни ўз ичига олади.

Рақобатчилик муҳитини шакллантириш мақсадида ва давлатта қарашли бўлмаган секторни қўллаб-қувватлаш учун тадбиркорликни ривожлантириш фонди, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш фонди ташкил этилди. Рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қўллаб халқаро ташкилотлар ҳам фаол қатнашмоқда. Жумладан ЮНИДО ёрдамида бир нечта бизнес инкубаторлар ташкил этилди. Европа жамияти Комиссияси Амалий алоқалар марказини, Германия техникий кўмаклашув жамияти кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш марказини ташкил этди.



Республикада рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда амалга оширилаётган барча ишлар бозор иқтисодиётини таркиб топтиришга хизмат қилади.

### 3-§. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари

Товарлар қиймати ва уларнинг нафлилиги ўзларининг намоён бўлишини нархда топади. Амалий ҳаётда қиймат товар ишлаб чиқарувчиларни, нафлилик эса истеъмолчиларни рабатлантирувчи, уларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида амал қилади.

Товарнинг бир-бирига қарама-қарши бўлган, лекин доимо бир-бирини тақозо этадиган, бирисиз иккинчиси бўлмайдиган икки хусусиятга, яъни маълум бир нафлиликка (истеъмол қиймати) ва қийматга эга эканлиги, товар ёки хизмат шу икки хусусият бирлигидан иборат эканлиги ўқувчига олдинги мавзулардан маълумдир.

У ерда биз товарнинг қиймати ҳар қандай сарфларни эмас, балки мавжуд шароитда шу товарни ижтимоий зарурий миқдорда ва сифатда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ижтимоий зарурий сарфларни ифода этишини айтиб ўтган эдик. Баҳолар мазмунини аниқлашда товардаги мана шу икки хил хусусиятнинг бирлигини, бунда истеъмол қиймат (нафлилик) қийматни ўзида олиб юривчи моддий асос эканлигини тўғри ҳисобга олмаслик натижасида нарх мазмуни турли олимлар ва оқимлар томонидан турлича аниқланмоқда ва унга турлича таъриф берилмоқда.

Бунинг устига нархнинг даражасига (унинг баланд ёки паст бўлишига), унинг ўзгаришига турли хил омиллар таъсир қиладики, бу ҳам масалани тўғри тушунишни бир оқим чигаллаштиради.

Масалан, классик сиёсий иқтисод мактаби вакиллари ғояларида ҳамда сиёсий иқтисод дарсликларида нархнинг асосини қиймат ташкил қилади дейилган бўлса, маржинализм ёқинчилигидаги ва ҳозирги даврдаги П. Самуэльсон, Макконелл ва С. Брюларнинг «Экономикс» дарсликларида товар нархининг асосини унинг нафлилиги ташкил қилади дейилади. Бунда кейинги қўшилган товар нафлигига алоҳида эътибор берилади.

Учинчи гуруҳ олимлар эса нарх талаб ва таклиф асосида ташкил топади дейишади. Уларнинг ҳар бири ўзларича турли исботлар топиб, ўз ғояларини исботлашга ҳаракат қиладилар.

Алоҳида товарларга қилинган меҳнат сарфлари турлича бўлиб, улардан айримлари ижтимоий меҳнат сарфи сифатида пула тан олинса, бошқаси қисман тан олинади, учинчиси эса умуман тан олинмаслиги мумкин. Бундан кўришиб турибдики, бозордаги мавжуд нархларга меҳнат сарфлари ёки қийматнинг айнан ўзи деб қараш нотўғридир. Чунки унга меҳнат сарфидан бошқа омиллар ҳам таъсир қилиб, натижада нарх қийматдан паст ёки юқори бўлиши мумкин.

Жумладан, ўзгариб турувчи талаб ва таклиф таъсири остида бирор товарнинг бозор нархи тебраниб, унинг қийматидан у ёки бу томонга фарқланиши мумкин. Рақобат ҳам қиймат — нарх нисбатига худди талаб ва таклиф каби таъсир кўрсатади. Бу ерда шунини таъкидлаш лозимки, харидор у ёки бу товарни сотиб олишда, нафақат унинг қанча туришини, балки мазкур товарнинг истеъмол хусусиятлари ўзининг эҳтиёжи ва дидига қанчалик мос келишини, яъни унинг нафлилигини ҳам ҳисобга олади.

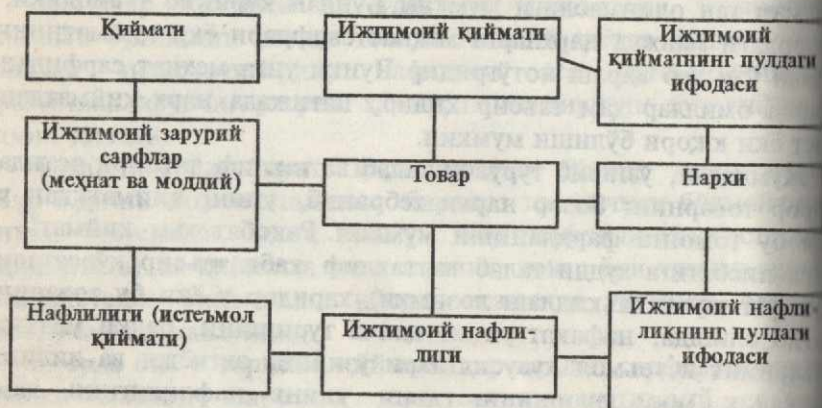
Товарнинг харид қилиниши унинг алоҳида олинган бир киши учун эмас, балки жамият учун нафлилигини ва шу билан бирга ижтимоий қийматини ҳам тан олишни билдиради. Шу сабабли, «ижтимоий истеъмол қиймат» тушунчасининг ўзи бирор товар (хизмат) нинг жамият учун нафлилиги, қадр-қийматга эгаллигини кўрсатади. Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, нарх ўзида фақатгина нафлилик ёки сарфларнинг бири эмас, балки ҳар иккаласининг бир вақтда мавжудлигини ва уларнинг маълум миқдорини пул кўринишида ифода этади.

Товардаги икки хусусияти бирданга тан олинмаса, у пулда ифодаланмаса олди-сотти содир бўлмайди. Чунки товарнинг қиймати томонида сотувчининг манфаати, нафлилиги (истеъмол қиймати) томонида эса харидорнинг манфаати этади. Товар эгаси ўз товари учун кетган сарфларни қоплаб, маълум даражада, иложи борича кўпроқ фойда олишни таъминлаши мумкин бўлган даражада қийматни пул шаклида ўнгартиришга интилса, харидор иложи борича сарф қилаётган



пулининг ҳар бир бирлигига кўпроқ нафликка (истеъмол қиймати) эга бўлишга ҳаракат қилади. Уларнинг манфаатлари тўғри келган нуқтада, даражада нарх ўрнатилиб, товар алмашуви, олди-сотди содир бўлади.

Бу ҳолатни яхшироқ тасаввур қилиш учун биз қуйилган чизмага эътиборни жалб этамиз.



4-Чизма

Бу чизмадан товарнинг нархи маълум бир иқтисодий жараёни ифода этувчи мустақил илмий тушунча эканлиги, товарнинг икки хусусиятига асосланишини, улар билан ҳамбарчас боғлиқликда ўзгаришини кўриш мумкин. Унда ташқари, ҳозиргача реал ҳаётда турли-туман товарлар ва хизматлар нафлиликни, уларнинг ўзгаришини бир кўрсаткич келтириб ҳисоблашнинг пул кўринишидан бошқа ўлчам иқтисодий фанларда топилган эмас.

Булардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, **нарх — реал бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлиликнинг пулдаги ифодасидир.**

Бу ерда шунини яна бир бор таъкидлаш жоизки, нарх алоҳида олинган ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал сарфлари эмас ёки алоҳида олинган индивидуал шахсларнинг психологик жиҳатдан нафлиликка берган баҳоси ҳам эмас, балки жамият томонидан тан олинган ижтимоий сарфлар ва жамият учун зарур бўлган миқдорда ва сифатда яратилган ва тан олинган ижтимоий нафлилик (истеъмол қиймат) ўз ифодаси

қилинади. Товарлар ва хизматлар учун қилинган ижтимоий сарфларнинг асосли равишда ўсиши ёки товар ва хизматдаги сифат кўрсаткичларининг ўсиши ушбу товар нархининг ошишига олиб келади.

Масалан, машиналарда от кучининг ошиши, салонларида, бошқарув ва тезлигида бўлган ўзгаришлар унинг нархининг ошишига сабаб бўлади. Чунки шу ўзгаришлар билан бир вақтда унга сарфланган ҳаражатлар ҳам ошган бўлади. Бундай икки томонлама ўзгаришлар натижасида нархларнинг ўзгариши ҳамма товарлар ва хизматларга хосдир. Нарх товар ва хизматлардаги икки хусусиятнинг пулдаги ифодаси сифатида, уларнинг ўзгариши натижасида ўзгаради.

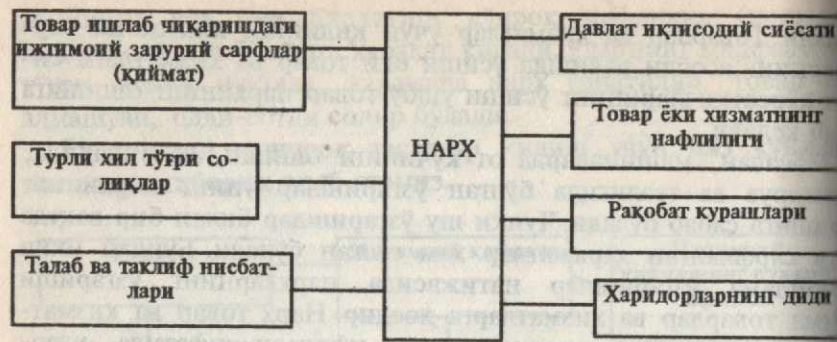
Унинг учун реал ҳаётда турли товарлар ва хизматлардаги икки хил хусусият ўзгаришлари уларнинг ҳажмини ҳисоблашда икки хил нархда ҳисобга олинади.

Нархнинг мазмунини тўлароқ тушуниш, унинг даражасига нисбатан этивчи омилларни билиш муҳим аҳамиятга эгадир. Булардан асосийлари:

Қиймат ёки ишлаб чиқариш сарфлари; товарнинг нафлилик даражаси; мазкур товарга талаб ва таклиф нисбати; рақобат ҳолати, давлатнинг иқтисодий сиёсати ва ҳ.к. Бу омиллар ичида товар қиймати ва нафлилик унинг нархини белгиловчи асос бўлиб хизмат қилади.

Бошқа омиллар эса нархнинг ижтимоий қиймат билан ижтимоий нафлилик миқдори атрофида гоҳ биринчисининг, гоҳ иккинчисининг фойдасига тебранишига сабаб бўлади. Масалан, талаб ва таклиф нисбатини олайлик. Агар товарларнинг айрим турига талаб таклифга нисбатан банд бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси нисбатан ошиқ бўлади, ёки аксинча таклиф талабга нисбатан кўпроқ бўлса, ижтимоий қиймат ўзгармаган ҳолда нархнинг даражаси унга нисбатан паст бўлади.





5-Чизма

Нарх даражасига бошқа омилларнинг таъсирига алоҳида тўхталмасам ҳам бўлади. Чунки солиқ миқдори қанча кўп бўлса, нарх даражаси шунча юқори бўлиши ҳаммага аён.

Нархнинг иқтисодий мазмуни унинг вазифалари кўриб чиқилганда янада яққол намоён бўлади.

#### 4-§. Нарх турлари. Ўзбекистонда нарх сиёсати

Иқтисодиётнинг турли соҳалари ва тармоқларидаги ишлаб чиқариш ва сотиш шароитларининг хилма-хиллиги ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиши даражасидаги фарқлар нарх турларини фарқлаш заруриятини туғдиради. Иқтисодиётда амал қилиб турган барча нарх турлари нарх тизимини ташкил қилади. Нархлар тизимида уларнинг айрим турларининг иқтисодий мазмунини қисқача қараб чиқамиз.

**Улгуржи нархлар.** Ишлаб чиқарувчилар томонидан катта партиядаги товарлар бир йўла кўтарасига сотилганда улгуржи нархлардан фойдаланилади. Улгуржи нархлар ишлаб чиқарувчилар ва таъминлаш-сотиш ташкилотлари харажатларини қоплаши ҳамда уларнинг маълум миқдорда фойда кўришини таъминлаши зарур. Улгуржи нархлар товар биржалари ва савдо уйларида ҳам қўлланилади.

**Шартнома нархлар.** Бу сотувчи ва харидорнинг розилиги билан белгиланган, улар томонидан тузилган шартномада қайд қилинган нархлардир. Шартнома нархлар одатда шартнома битими амал қилиб турган даврда ўзгармайди. Мазкур нархлар

ҳам миллий ва ҳам халқаро бозорда қўлланилади. У халқаро бозорда қўлланилганда товар (хизмат)ларнинг жаҳон нархларига яқин туради.

**Чакана нархлар.** Бу нархларда товарлар бевосита истеъмолчиларга сотилади. Чакана нархга товарнинг улгуржи нархи, чакана савдо ташкилотларининг харажатлари ва уларнинг оладиган фойдаси киради. Чакана нарх товарларга бўлган талаб ва тақлифни боғловчи ролини ўйнайди ҳамда уларнинг нисбатига қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин.

Давлатнинг нархларни тартибга солишлик фаолияти чегараланган (лимитланган) ва дотацияли нархларни вужудга келтиради. **Чегараланган нархларда давлат нархларининг юқори ва куйи чегарасини белгилайди, улар шу доирада ўзгариши мумкин.** Бундай нархлар ёрдамида давлат инфляцияни жиловлайди, нархларни назорат қилади. **Дотацияланган нарх — бу давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нархлардир.** Бундай нархлардан кам даромадли оилалар, бева-бечоралар, инсиз ва ногиронларни ҳаётий зарур неъматлар билан энг кам даражада таъминлаб туришда фойдаланилади.

**Демнинг нарх.** Бозорда ўз мавқеини мустақамлаш ва рақибларини сиқиб чиқариш учун фирмалар махсус нархдан фойдаланадики, улар **демнинг нарх ёки бозорга кириб олиш нархи деб аталади.** Демнинг нархда расмий нархнинг бир қисмидан кечиб юборилади.

Сотиш ҳажмини ўзгартирмасдан юқори фойда олишга эришиш учун фирмалар **нуфузли нархдан** фойдаланади. Бу нархни қўллаш учун бозорда рақобат чекланган бўлиб, монопол вазият мавжуд бўлиши зарур. Мазкур вазиятда талаб нархга боғлиқ бўлмайди, шу сабабли нархнинг кўтарилиши товар сотилишини кескин камайтирмайди. Бундан ташқари аҳолининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган нуфузли товарлар ҳам мавжудки, улар нуфузли нархларда сотилади.

Ривожланган мамлакатларда юқори даромад олувчи аҳоли қатлами учун дада ҳовлига эга бўлиш, машҳур курортларда дам олиш, охириги нусхадаги кийимлар кийиш, янги моделдаги автомашинада юриш — мартабали ёки обрўталаб истеъмол ҳисобланади. Мартабали истеъмол нуфузли нархларни юзага чиқаради. Улар одатдаги нархлардан анча юқори бўлади. Нуфузли нархларни қўллашда товарларни ишлаб чиқариш харажатлари ва



рентабеллик даражаси, бозордаги талаб, унинг ўзгариши ва бозордаги рақобатлашув шароити ҳисобга олинади. Шунга қараб маълум давргача ўзгармайдиган қатъий (стандарт) нархлар ва ўзгарувчан нархлар қўлланилади. Шундай товарлар борки истеъмолчилар уларнинг нархи ўзгармаслигини афзал кўради. Масалан, коммунал хизмат, транспорт хизмати таърифлари шундай нархлар жумласига киради.

**Эркин бозор нархлари** — бу талаб ва таклиф асосида вужудга келадиган бозор нархларидир. Маданийлашган бозор шароитларида вужудга келтиришда эркин нархлар жамият ва бозор муносабатлари барча субъектлари манфаатларини энг мақбул тарзда уйғунлаштиришга имкон беради.

Буйруқбозликка асосланган иқтисодидан бозор иқтисодиётига ўтаётган барча мамлакатларда давлатнинг нарх соҳасидаги сиёсати кўп жиҳатдан нархларни эркинлаштириш, миллий бозор нархларини жаҳон бозори нархларига яқинлаштиришга қаратилади.

Нархларни эркинлаштириш — иқтисодий ислохотларнинг энг асосий йўналишларидан бири бўлиб, ислохотларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари кўп жиҳатдан шу муаммонинг ҳал этилишига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистонда республика иқтисодиётини ислоҳ қилишнинг ўзига хос принциплари, мамлакатдаги вазият ва аҳолининг турмуш даражаси ҳисобга оlinиб, нархларни аста-секинлик билан ва босқичма-босқич эркинлаштириш йўли танлаб олинди. Шу йўл билан нархларни эркинлаштиришнинг дастлабки босқичида (1992 йилнинг бошида) кенг доирадаги ишлаб чиқариш-техника воситаси бўлган маҳсулотлар, айрим турдаги халқ истеъмоли моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг эркин нархлари ва тарифларига ўтилди. Аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди, айрим турдаги хизматларнинг энг юқори тарифлари жорий қилинди.

Нархларни эркинлаштиришнинг кейинги босқичида (1993 йил) келишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш тўхтатилди. Қатъий белгиланган ва давлат томонидан тартибга солиб туриладиган нархларда сотиладиган товарлар ва кўрсатиладиган хизматларнинг сони анча қисқарди.

Нархларни эркинлаштиришнинг навбатдаги босқичида (1994 йил, октябр, ноябр) халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархлари эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларнинг тарифлари оширилди. Шундай қилиб, республикада иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни босқичма-босқич (уч босқичда) тўлиқ эркинлаштириш билан тутади. Нархларни эркинлаштириш аҳолини ишончли иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш тадбирлари билан бирга олиб борилди. Давлат томонидан турли компенсациялар мақсадидаги жамғармалар тузилди, иш ҳақи, пенсия ва стипендияларнинг энг кам миқдори мунтазам суратда ошириб берилди, болалар учун нафақалар жорий этилди. Аҳолининг муҳтож қисмига ёрдам кўрсатилди, имтиёзли солиқ ставкалари жорий этилди.

### Асосий таянч тушунчалар

**Рақобат** — бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг ўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафтлиликка эга бўлиш учун курашни англатади.

**Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат** — товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат.

**Рақобат шакллари** — рақобатчилик муҳитнинг етуклик даражаси билан фарқланиб, соф (эркин) рақобат, монополистик рақобат, монополия ва олигополияни ўз ичига олади.

**Рақобат усуллари** — рақобат курашида қўлланиладиган восита ва дастаклардан иборат бўлиб, бунда рақобат нарх воситасида ва нархсиз рақобатлашнинг усуллари орқали амалга оширилади.

**Нарх** — бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлигининг нулдаги ифодасидир.

**Улгуржи нархлар** — ишлаб чиқарувчилар томонидан товарлар катта партиясиз бир йўла кўтарасига сотилганда мавжуд бўлади.

**Чакана нархлар** — товарлар бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нархлардир.

**Дотацияланган нарх** — давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нархдир.



**Демпинг нарх** — бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини сиқиб чиқариш учун фойдаланилиб, бозорга қилиб олиш нархи деб ҳам аталади.

**Нуфузли нарх** — аҳолининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган товарларни сотишда қўлланилади.

**Нарх диапозони** — нархлар оралигидаги фарқнинг пулдан ифодаси.

**Эркин нархлар** — талаб ва таклиф таъсирида шаклландиган нархлардир.

### Такрорлаш учун саволлар ва ўқув топшириқлар

1. Рақобатнинг моҳияти ва мақсадини тушунтириб беринг.
2. Рақобатчилик муносабатларининг ривожланиши қандай босқичлардан иборат? Ҳар бир босқичда рақобатнинг характери ва асосий белгиларини ажратиб кўрсатинг.
3. Рақобат шаклларига тушунча беринг ва уларнинг ҳар бирига хос белгиларини кўрсатинг.
4. Тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатнинг фарқини тушунтириб беринг.
5. Нархнинг иқтисодий мазмунини унинг вазифалари орқали тушунтириб беринг. Нарх асосий турларининг қисқартасифтини беринг.
6. Соф рақобат шароитида нархнинг ташкил топиш механизминини тушунтириб беринг.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириши йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. «Экономика», М., Республика, 1992. гл.4.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т. «Меҳнат», 1995.
4. Экономическая теория: Учебник для студентов высших учебных заведений. /Колл. авт. К. Абдурахманов и др. / — Т.: «Шарқ», 1999.
5. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд.: В 2 кн.: «Владос» 1996, Гл: 12,19,25.

### Қўшимча адабиётлар

1. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест саволжавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998, 37-43 бетлар.
2. Бекнозов Н. ва бошқ. Бозор иқтисодиёти назарияси. Т. Университет, 1993.
3. Радаев В.В., Бузглина А.В. Экономика переходного периода. М. 1995, гл.14.
4. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т. Меҳнат, 1997. VI боб.

## VII. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

### Маъруза режаси

1. Тадбиркорлик фаолияти тушунчаси, унинг вазифалари ва ривожланиш шарт-шароитлари.
2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари.
3. Ҳиссадорлик жамияти: ташкил қилиниши ва амал қилиш тамойиллари.

### 1-§. Тадбиркорлик фаолияти тушунчаси, унинг вазифалари ва ривожланиш шарт-шароитлари

Тадбиркорлик фаолияти иқтисодий фаолиятнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Тадбиркорликнинг тарихи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалса-да, унинг ҳозирги замон тушунчаси XVIII асрда пайдо бўлган ва кўпинча «Мулкдор» ибораси билан бир хил тушунилган.

Кейинчалик реал хўжалик ҳаётида қатнашувчи капиталнинг мулкдор капиталдан ажралиб чиқиши натижасида «тадбиркорлик» тушунчаси «мулкдор» тушунчасига тўғри келмай қолади.

Ҳозирги замон ғарб адабиётида ҳам тадбиркорликка фойда олиш мақсадини кўзлаб хўжалик юритиш санъати, иқтисодий ва ташкилий ижодкорлик, ташаббуснинг эркин намоён бўлиши, новаторлик, хавф-хатарга нисбатан тайёр бўлиш ва шу каби кўп қиррали томонлари билан қаралади.

Ҳозирги кунда бизнинг иқтисодий тафаккуримиз, аниқроғи бошқариш назарияси ҳам тадбиркорлик фаолиятини шундай тушуниш томон бормоқда.

Қисқа қилиб айтганда, тадбиркорлик фаолияти фойда олишга қаратилган фаолиятдир.

Тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун албатта мулк эгаси бўлиш шарт эмас, у зарур воситаларни ижарага олиши, есууда олиши ва ишни юритиши мумкин.

Тадбиркор бозордаги талабни қондириш имкониятларини олдиндан кўра олади ва уларни қондириш ниятида зарур бўлган сармояларни жалб қилади, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш жараёнида бирлаштиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган мулк ва бошқа бойликлар тадбиркорлик фаолиятисиз ўзини иқтисодий жиҳатдан тўла намоён қилмайди ва,



шубҳасиз, товар ишлаб чиқарувчиларга етарлича даромад келтирмайди.

Тадбиркорлик фаолияти тушунчасининг мазмуни унинг тўртта ўзаро боғлиқ вазифасини аниқлаш билан тўлиқ тушунилади.

1. Тадбиркор фойда олиш мақсадида товар (ёки хизмат) ишлаб чиқаришнинг ягона жараёнида ер, сув, капитал ва меҳнат ресурсларини бирлаштириш ташаббусини олади. Шу билан бирга тадбиркор бир вақтда ишлаб чиқаришнинг ҳаракатлантирувчи кучи ва ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун бошқа ресурсларни бир жойда уйғунлаштирувчи ташаббускор ҳисобланади.

2. Тадбиркор бизнесни юритиш, фойдани кўпайтириш бўйича асосий қарорлар қабул қилади, бу қарорлар корхона фаолиятининг мақсадини аниқлаб беради.

3. Тадбиркор — юқори фойда орқасидан қувиб, янги маҳсулотлар, янги ишлаб чиқариш технологияси ёки ҳатто бизнесни ташкил қилишнинг янги шакллари тижорат асосида жорий қилишга ҳаракат қилувчи ташаббускор шахс ҳисобланади.

4. Тадбиркорлик фаолияти — бу таҳликага борувчи фаолиятдир.

**Тадбиркорлик ривожланишининг шарт — шароитлари.** Тадбиркорликнинг ривожланиши, ўз навбатида, бир қатор шароитларнинг мавжуд бўлишини тақозо этади, улар асосида умуман товар ишлаб чиқаришнинг умумий ижтимоий — иқтисодий шарт-шароитлари ётади.

Биринчидан, тадбиркор хўжалик юритишда унинг субъектларида хўжалик юритишнинг у ёки бу турини танлаш бўйича, ишлаб чиқариш дастурини шакллантириши, мослаштириши, манбаларни танлаш, ресурс топиш, маҳсулот сотиш, уларга баҳо белгилан, фойдани тасарруф қилиш ва шу кабилар бўйича маълум ҳуқуқ ва эркинликлар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Иккинчидан, тадбиркор ишлаб чиқариш воситаларига, ишлаб чиқарилган маҳсулот ва олинган даромадга мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиши керак. Тадбиркорлик фаолияти мулкдорнинг ўзи томонидан ҳам, унинг мол-мулки асосида иш юритувчи субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Хўжалик юритиш ҳуқуқи, яъни мол-мулкдан фойдаланиш ва даромадни тасарруф қилиш тадбиркор томонидан такрор ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришнинг муҳим шарт-шароитини ташкил қилади.

Маълумки, тадбиркорлик фаолиятининг вазифаси нафақат фойда олишга, балки уни қайси мақсадларда ишлатиш ва самарали сарфлаш шартларини топишга қаратилади, яъни у истеъмол-тақсимотчи нуқтаи-назаридан эмас, балки юқори рақобатбардошлиликни сақлаб туриш, хўжаликни такомиллаштириш, кенгайтириш ва шу кабиларни амалга оширишга асосланади.

Учинчидан, хўжалик юритиш йўлини эркин танлаш, даромадни инвестициялаш имконияти ва шу кабиларни реаллаштира оладиган маълум иқтисодий муҳит ва ижтимоий сиёсий шароит яратиши зарур.

Тўртинчидан, эркин тадбиркорлик, мулкчилик ва улаштиришнинг турли-туман шакллари ва турларини тақозо қилади. Ўз навбатида турли-туманлиликнинг ўзи объектив ҳолда бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши оқибати сифатида майдонга чиқади.

Етарли молиявий манбаларга, яхши маълумот ва малакали кадрларга эга бўлиш, умумий тижорат қонунчилиги, солиқ бўйича имтиёзлар, тадбиркорлик муҳити ва уни ривожлантиришда жамият манфаатдорлигининг мавжуд бўлиши тадбиркорликни ривожлантиришнинг навбатдаги шарт-шароитлари ҳисобланади.

Юқорида кўриб чиқилган барча шарт-шароитлар мавжуд бўлган давлатларда тадбиркорлик яхши ривожланади, акс ҳолда фаолиятнинг бу тури хуфёна иқтисодиёт соҳасига ўтиб кетади.

## 2-§. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари

Ҳозир жаҳонда ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси ва характерининг беқиёс даражада бир-бирига қўшилиб кетиши кузатилади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ижтимоий, умумдавлат мақсадларида фойдаланадиган ва, ниҳоят, жамоа, гуруҳ, хусусий ва шахсий мақсадларда ишлатиладиган турлари мавжуд. Шунга мос равишда тадбиркорликнинг турли-туман: давлат, жамоа, шахсий, хусусий, аралаш ва бошқа ҳосила шакллари ривожланади.

Ҳозир жаҳоннинг кўпчилиги мамлакатларида давлат йирик тадбиркор ҳисобланади. Миллий даромаднинг 20 фоизидан 50 фоизигача давлатлар улушига тўғри келади. Давлат корхоналари кўпинча мамлакат иқтисодиёти учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ёки катта капитал қўйилмалар талаб қиладиган тармоқларда тузилади. Масалан, Англияда давлат сектори қора ме-



таллургия, кўмир қазиб чиқариш, аэро-космик саноат, алоқа воситалари, темир-йўл транспорти, электр ва газ билан таъминлаш каби соҳаларни қамраб олади. Ривожланаётган мамлакатларда давлат корхоналари миллийлаштирилган чет эл компаниялари базасида асосан саноатнинг кончилик тармоқларида тузилади. Ривожланаётган ва ривожланган кўпчилик мамлакатларда давлат компаниялари саноат фирмалари орасида пешқадам ҳисобланади.

Турли мамлакатларда давлат корхоналарининг ҳуқуқий мақоми турли-туманлиги билан анча фарқланади. Ҳатто бир мамлакатда ҳам барча давлат корхоналарининг фаолиятини тартибга солувчи ягона қонуний ҳужжат мавжуд эмас.

Юқорида кўриб ўтилган шароитлар асосида давлат корхоналарини учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- бюджет корхоналари;
- давлат ишлаб чиқариш корхоналари;
- аралаш компаниялар;

Ҳуқуқий ва ҳўжалик мустақиллигига эга бўлмаган корхоналар бюджет корхоналарига киради. Ўзларининг ҳолати бўйича улар давлатнинг маъмурий —бошқариш тизимига киради ва бирон-бир вазирлик, маҳкама ёки маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига бевосита бўйсунди ёки уларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Улар олган фойдадан солиқ тўламайди. Барча даромад ва харажатлар давлат бюджети орқали ўтади.

**Давлат ишлаб чиқариш корхоналари** — бу корхоналарнинг анча кенг тарқалган ташкилий, ҳуқуқий шаклидир. Улар мол-мулкка эга бўлиб, ҳўжалик фаолияти билан бирга давлат томонидан белгиланган доирада бошқариш ва тартибга солиш вазифаларини ҳам бажаради, яъни давлат корпорациялари ўзида тижорат корхоналари ва давлат органлари белгиларини мужассамлаштиради.

**Аралаш компаниялар.** Улар ҳиссадорлик жамиятлари ва мажбуриятлари чекланган ширкатлар шаклида ташкил қилиниб, акциялари давлатга ва хусусий омонатчиларга тааллуқли бўлади. Аралаш компаниялар ҳиссадорлик жамиятлари тўғрисидаги қонун асосида иш юритади ва юридик шахс ҳисобланади, ҳўжалик фаолиятида хусусий фирмалар билан биробар тижорат асосида қатнашади. Шу билан бирга, улар хусусий фирмаларга нисбатан маълум имтиёзлардан фойдаланади. Булар давлат томонидан пул ва дотациялар бериш, чет эл лицензияларини енгил шартлар билан олиш, бошқа давлат кор

хоналари билан хом ашё ва ярим фабрикатларни қатъий белгиланган баҳоларда етказиб бериш, ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун бозор билан таъминланганлик ва шу кабилар.

Ҳамма вақт корхона (фирма) жамоа тадбиркорлигини амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий категория сифатида корхона ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил қилишнинг асосий бирламчи бўлини ҳисобланади. Ҳуқуқий нуқтаи назаридан корхона деярлик юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил ҳўжалик вазирлиги субъекти тушунилади. Улар ўзига бириктирилган мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва солади, ишларни бажаради ва хизматлар кўрсатади. Корхоналарнинг мулкчилик мавқеидан ташқари хилма-хил ташкилий — ҳуқуқий шакллари ҳам мавжуд бўлади. Корхоналар ҳўжалик жамиятлари ва ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, жамоа корхоналари, ижара корхоналари, ҳўжалик бирлашмалари шаклида тузилиши мумкин.

**Кооператив тадбиркорлик** — жамоа тадбиркорлигининг алоҳида шакли бўлиб, жамоа мулкига асосланади ва кооператив аъзоларининг унинг фаолиятида ўз меҳнати билан иштирок этишини тақозо қилади. Кооператив мулкчиликка асосланган тадбиркорликнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: ишловчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита қўшилиши (хусусий мулкчиликда бундай қўшилишда мулкдор, давлат мулкчилигида эса давлат воситачи ҳисобланади); кооперация аъзоларининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдалана олиши; уларнинг иқтисодий жиҳатдан тенг ҳуқуқчилиги; жамоанинг ўз-ўзини бошқаришни амалга ошириши; жамоа ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги ва келиши ва ҳ.к.

**Хусусий тадбиркорлик** алоҳида шахс ёки корхона томонидан хусусий ташаббус асосида ташкил қилинади. Тадбиркорликнинг бу шаклида мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шахсга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёлланган меҳнатга асосланади.

**Шахсий тадбиркорлик** шахсий мулкка асосланади, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ўзи ёки оила аъзолари меҳнати асосида амалга оширилади. Шахсий корхона эгаси унинг менежери ҳам ҳисобланиб, корхонанинг барча мажбуриятлари учун шахсий жавобгар бўлади. Ҳўжалик ҳуқуқи нуқтаи-назаридан



шахсий тадбиркорлик ҳуқуқий шахс ҳисобланмайди, шу сабабли унинг эгаси чекланмаган масъулиятга эга бўлиб, фақат фуқаролардан олинadиган даромад солиғини тўлайди. Бу одатда кичик магазин, хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар, деҳқон хўжаликлари, ҳамда ҳуқуқшунос ва ҳакамларнинг малякавий доирасида ташкил қилинган тадбиркорликдир.

Ўзбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг минтақавий дастурларини амалга ошириш натижасида фақат 1998 йилнинг ўзида 15 мингга яқин кичик хусусий корхоналар, жумладан, 2,7 минг деҳқон ва фермер хўжаликлари юзага келтирилди.

Синдикат — бир тармоқ тадбиркорлари томонидан ортқирақобатни бартараф қилиш, барқарор фойда олиш мақсадида мақсулот сотишнинг бирлаштирилиши;

Консорциум — тадбиркорларнинг йирик молиявий операцияларни биргаликда амалга ошириш мақсадида бирлашуви (Масалан, йирик миқёсли лойиҳаларга жуда катта миқдордаги узоқ муддатли кредит бериш ёки инвестициялар қўйиш).

Концерн — қатнашиш тизими орқали корхоналарни назорат қилувчи кўп тармоқли ҳиссадорлик жамияти.

Тадбиркорликнинг санаб ўтилган ташкилий-иқтисодий шакллари, бозорни назорат қилиш учун монополистик бирлашмалар ҳисобланади. Шу сабабли, давлат рақобатчилиги муҳитини таъминлаш учун монополияларга қарши қонунлар қабул қилди.

### 3-§. Ҳиссадорлик жамияти: ташкил қилиниши ва амал қилиш тамойиллари

Анча катта ва йирик ишларни бажаришлари учун кишилар ўзларининг меҳнатини (меҳнатнинг оддий кооперацияси), меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурсларини (капиталлар) бирлаштиришлари лозим бўлади. Жамоа кучини шу асосда бирлаштириш натижасида турли хил иттифоқлар (уюшмалар) вужудга келадики, улар илмий адабиётларда, қонуний битимларда «жамият» деб аташ бошланди.

Жамият умумий тушунча; уларнинг шакли иқтисодий маъмуни, фаолиятининг мақсади ва ҳуқуқий мажбуриятлари ҳар хил бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда корхоналарни ҳиссадорлик шаклда ташкил қилиш жаҳон хўжалиги ва ҳаммадан аввало йирик ишлаб чиқаришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. АҚШ, Япония ва ГАРбий Европадаги барча етакчи мамлакатларда ҳиссадорлик жамиятлари саноат, савдо, суғурта иши ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида корхоналарнинг етакчи ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб қолди.

Акция чиқариш ва уни эркин жойлаштириш ҳиссадорлик муносабатларнинг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади.

Акция — бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига унинг маълум ҳиссасини қўшганлигига ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир. Бундан ташқари, акция корхонани бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини ҳам беради.

Акция курси. Акциялар махсус товар сифатида сотилади ва сотиб олинади, шу сабабли баҳога эга.

Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг номинал қиймати дейилади, акция бозорида сотилadиган баҳо акция курси дейилади.

Акция курси у бўйича олинadиган дивидендга тўғридан — тўғри боғлиқликда жойлашади. Акция келтирадиган даромад қанча юқори бўлса, харидор унинг учун шунча юқори баҳо тўлайди. Шу билан бирга акция курси фоиз миқдорига тескари боғлиқликда бўлади. Харидор бу акция бўйича олинadиган даромади банкка қўйилган пулдан келадиган фоиздан кам бўлмаса, уни сотиб олади.

Акция курси қуйидагича аниқланади:

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{Дивиденд}}{\text{ссуда фоизи}} * 100$$

Бу формула ҳам акция курси дивиденд миқдорига тўғри муносабат ва ссуда фоизи миқдорига тескари муносабат бўлишини кўрсатади. Ссуда фоизи ўсганда акция курси тушали. Агар дивиденд ссуда фоизига қараганда юқори даражада ўсса, акция курси кўтарилади.

Акциянинг ҳақиқий бозор курсига дивиденд ва ссуда фоизи даражаси билан бирга, шу акцияга талаб ва таклиф нисбати ҳам таъсир қилади.

Ҳиссадорлик жамиятлари акция билан бирга облигация ҳам чиқаради.

Облигация — унинг эгаси жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шарти билан пул қўйганлигини тасдиқлайди. Облигация



ҳиссадорлик жамияти молиявий маблағларини кўпайтириш учун чиқарилади.

Акция эгаси корхона мулкдори, облигация эгаси эса унинг кредитори ҳисобланади. Ундан ташқари, облигация акциядан фарқ қилиб, ўз эгасига йиллик кафолатланган даромад келтиради, аммо ҳиссадорлик жамияти ишларини ҳал қилишда овоз бериш ҳуқуқини бермайди. Облигациялар бўйича тўланадиган даромад одатдаги ссуда фоизи миқдоридан ортиқ бўлмайди. Унинг қиймати ҳиссадорлик жамияти томонидан маълум муддат ўтиши билан тўланади. Акцияга қўйилган маблағ облигацияга жойлаштирилгандан фарқ қилиб, акционер талаби бўйича қайтарилиши мумкин эмас ва фақат сотиш орқали қошланади.

**Таъсисчилик фойдаси.** Ҳиссадорлик жамиятининг ташкилотлиги таъсисчилик фойдаси каби даромад турининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Таъсисчилик фойдаси сотилган акциялар суммаси ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағ миқдори ўртасидаги фарқдан иборат.

**Дивиденд.** Ҳиссадорлик корхонасида таъсисчилик фойдаси билан бир қаторда дивиденд каби даромад тури шаклланади.

Дивиденд (лотинча *dividendus* - бўлишга тегишли) — акция эгасига тўланадиган даромад. Дивиденд воситасида акция эгаси қимматли қоғознинг шу турига қўйилган пул маблағлари (капитал) нинг тегишли қисмига ўзининг мулкчилик ҳуқуқининг иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқаради. Дивиденд орқали фақат ҳиссадорлик жамияти олган фойданинг бир қисми тақсимланади. Унинг бошқа қисми жамғаришга, солиқ тўлашга ва шу кабиларга кетади. Дивиденд миқдори олинадиган фойда ва чиқарилган акция миқдорига боғлиқ ва ҳамда одатда ссуда фоизидан юқори бўлади.

Одатдаги акциялар бўйича дивиденд миқдори ҳиссадорлик жамияти жорий йилда олган фойда миқдорига боғлиқ. Имтиёзли акциялар бўйича дивиденд миқдори эса жорий йилдаги фойда миқдоридан қатъий назар қайд қилинган фоиз шаклида ўрнатилади. Жамият тугатилган тақдирда имтиёзли акция эгасига акция қўйилган маблағ унинг номинал қиймати бўйича қайтарилади.

Ҳозирги кунда бизнинг республикамызда корхоналарни акционерлаштиришнинг иккита йўналиши таркиб топди: биринчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий статусини ўзгартирмайдиган

давлат мулки бўлиб қоладиган корхоналар, иккинчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий статусини ўзгартириб тўлиқ ҳиссадорлик жамиятига айланган корхоналар акция чиқаради.

Республикада ҳиссадорлик жамиятларни ривожлантиришнинг асосий йўналиши давлат мулкчилигидаги йирик ва ўрта корхоналарни кенг кўламда ҳиссадорликка ўтказиш, улар негизида очиқ ҳиссадорлик жамиятларини тузиш ҳисобланади. Шу билан бирга илгари тузилган ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари очиқ турдаги жамиятлар қилиб қайта тузилиши кўзда тутилган. Бунинг миёноси шуки, ҳиссадорликка ўтиш жараёни республика аҳолисининг кенг қатламлари учун, шунингдек, ҳорижий жисмоний ва ҳуқуқий шахслар учун очиқ бўлиши лозим. Бунга қимматли қоғозларнинг очиқ савдосини ўтказиб туриш, фонд биржасининг фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, клиринг ва агентлик тармоқларини таъкил қилиш орқали қимматли қоғозлар бозори инфратузилмасини вужудга келтириш орқали эришилади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Тадбиркорлик фаолияти** — фойда олиш мақсадида таҳлика (таваккалчилик) билан ҳамда мулкий жавобгарлик асосида ва амалдаги қонунлар доирасида ўз ташаббуси билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир.

**Ҳиссадорлик жамияти** — кўпроқ фойда олиш мақсадида меҳнат, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурс (капитал) ларини бирлаштиришган уюшмадир.

**Акция** — бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини кўшганлиги ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

**Акция курси** — қимматли қоғозлар бозорида акцияларнинг сотиладиган баҳосидир.

**Облигация** — унинг эгаси жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шarti билан пул қўйганлигини тасдиқловчи қимматли қоғоздир.

**Таъсисчилик фойдаси** — сотилган акциялар ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағлар суммаси ўртасидаги фарқдан иборат бўлиб, жамиятни таъсис этувчилар ўзлаштиради.

**Дивиденд** — акция эгаси ўзлаштирадиган даромад туридир.



## Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг. «Тадбиркор» ва «мулкдор» тушунчаларини изоҳланг.
2. Тадбиркорликнинг вазифаларини санаб кўрсатинг. Нима учун тадбиркор таҳлика (таваккалчилик) билан фаолият кўрсатади?
3. Тадбиркорликнинг ривожланиш шарт –шароитлари нима малардан иборат?
4. Тадбиркорликнинг шакллари ва уларнинг хусусиятларини кўрсатинг.
5. Ҳиссадорлик жамиятига таъриф беринг. Акция нима, акция курси қандай аниқланади? Акция курсига таъсир қилувчи омилларни кўрсатинг.

## Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-широқ мақсадимиз; Т. «Ўзбекистон», 2000й.
3. Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2 феврал 2000й.
4. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», М., 1992. гл.7.
5. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т. «Меҳнат», 1995, 129—150 бетлар.
6. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА\*М, 1998. Гл. 3,8.
7. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд.: В 2 кн. М.: «Владос», 1996. Гл. 22,28.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл. 8.

## Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: Меҳнат, 1997. 5 боб.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998, 26-30 бетлар.

## VIII. КОРХОНА (ФИРМА) ҲАРАЖАТЛАРИ ВА ФОЙДАСИ

### Маъруза режаси

1. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари тушунчаси ва унинг таркиби.
2. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси.

### 1-§. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари тушунчаси ва унинг таркиби

Миллий иқтисодиётдаги ишлаб чиқариш бирликлари (корхона) ўз фаолияти натижаларидан кўпроқ даромад олишга ҳаракат қилади. Ҳар қандай корхона нафақат ўзининг товарини анча юқори баҳоларда сотишга, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга қилинадиган сарф-ҳаражатларни камайтиришга ҳам интилади.

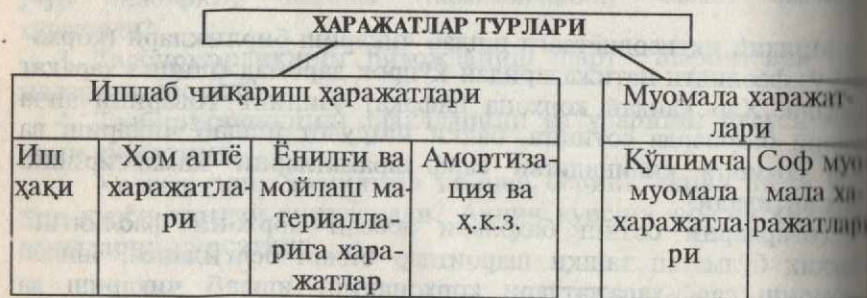
Товарларни сотиш баҳолари асосан корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи шароитлар билан белгиланса, ишлаб чиқариш сарф-ҳаражатлари корxonанинг ишлаб чиқариш ва тийёр товарларни сотиш жараёнларини ташкил қилиш самардорлиги даражасига боғлиқ. Лекин ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ва сотиш учун маълум сарф ҳаражатлар талаб этилади.

**Ишлаб чиқариш сарф-ҳаражатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади.** Ишлаб чиқариш сарф-ҳаражатлари таркибига хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия учун қилинган ҳаражатлар, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий сугуртага ажратмалар, фоиз тўловлари ва бошқа ҳаражатлар киради. Ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-ҳаражатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил қилади.

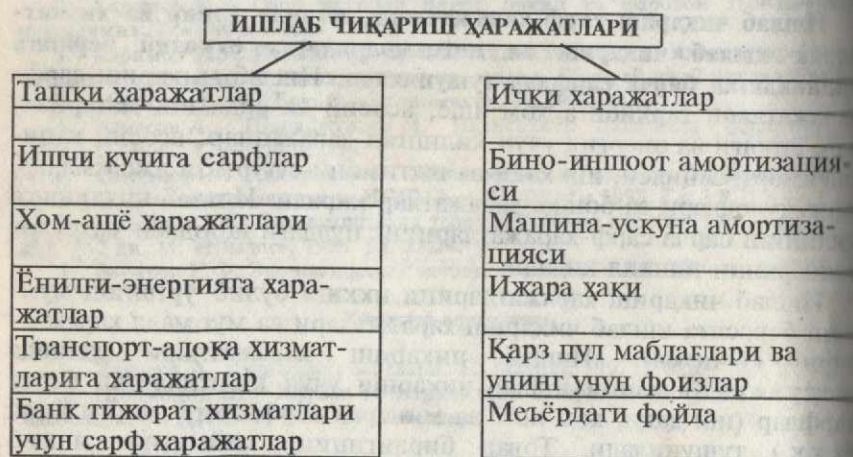
Ишлаб чиқариш ҳаражатларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: бевосита ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва муомала ҳаражатлари (1-чизма). Ишлаб чиқариш ҳаражатлари деганда маҳсулотни бевосита ишлаб чиқариш учун қилинадиган барча сарфлар (иш ҳақи, хом ашё ва минерал сарфлари, амортизация ва ҳ.к.) тушунилади. Товар бирлигининг қийматида ишлаб чиқариш ҳаражатлари фақат унинг бир қисмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари товар қийматидан фойда миқдорига кам. Муомала ҳаражатлари тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб, истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарф-



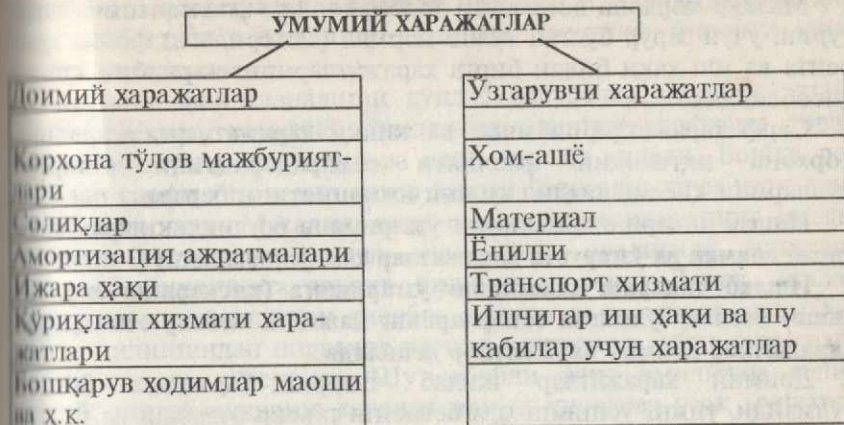
ларга айгилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: қўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатлари. Товарларни ўраш, қадоклаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари қўшимча муомала харажатлари ҳисобланади. Муомала харажатларининг бу турлари ишлаб чиқариш харажатларини яқин туриб, товар қийматига киради ва унинг қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан кейин олинган пул тушум суммасидан қопланади.



6-чизма. Ишлаб чиқариш харажатларининг анъанавий туркумланиши



7-чизма. Ишлаб чиқариш харажатларининг бозор иқтисодиётига доир адабиётларда туркумланиши.



8-чизма. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига қараб харажатларни туркумлаш.

Соф муомала харажатлари (сотувчи маоши ва бошқалар) маркетинг (истеъмолчилик талабини ўрганиш) реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади. Соф муомала харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгандан кейин олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Ҳозирги замон сарф-харажатлар гоёси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади. **Ташқи харажатлар корхона ўзи учун зарур ресурс ва хизматларга тўловларни амалга ошириши натижасида вужудга келадиган харажатлардир.** Бундай харажатларга ёлланма ишчилар иш ҳақи, хом-ашё ва материаллар учун тўловлар, кредит учун фоиз тўловлари, ижарага олинган ер учун рента, транспорт хизмати ва бошқа ҳар хил хизматлар учун тўловлар киради. Ташқи харажатлар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади, шу сабабли бухгалтерия харажатлари деб ҳам аталади.

Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади. Бундай харажатлар пул тўловлари шаклида чиқмайди. Шу сабабли ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари қийматини шунга ўхшаш ресурсларнинг бозор баҳоларига таққослаш орқали амалга оширилади.



Мазкур корхона доирасида тадбиркорлик фаолиятини ушлаб туриш учун зарур бўлган тўлов-нормал (меъёридаги) фойда ҳам рента ва иш ҳақи билан бирга харажатларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Сарф харажатларни ички ва ташқи харажатларга ажратиш, корхона иқтисодий фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари қиёсий таҳлил қилиш имкониятини беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига боғлиқлик даражасини қараб доимий ва ўзгарувчи харажатлар ҳам фарқланади, (3-чизма).

**Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ёки ортиши) боғлиқ бўлмаган товарларнинг ҳажмига таъсир этмайдиган харажатлар доимий харажатлар дейилади.**

Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди, унинг ўсишига ҳам бевосита таъсир этмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто нолинчи ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Бунга корхонанинг тўлов мажбуриятлари (заёмлар бўйича фоиз ва бошқа), солиқлар, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, кўриқлаш хизматига тўлов, ускуналарга хизмат кўрсатиш сарфлари, бошқарув ходимлари маоши ва шу кабилар киради.

**Ўзгарувчи харажатлар ишлаб чиқариладиган товар миқдорининг ошишига ёки камайишига таъсир қилади ва ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқликда ўзгаради.** Унга хом ашё, материал, ёнилғи-транспорт хизмати, ишчилар иш ҳақи ва шу кабиларга қилинадиган сарфлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасида доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси умумий ёки ялпи харажатларни ташкил қилади.

Маҳсулот бирлигини ишлаб-чиқаришга қилинадиган сарф-харажатларни ҳисоблаш учун ўртача умумий, ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчан харажатлар тушунчаларидан фойдаланилади. **Ўртача умумий харажатлар ялпи (умумий) харажатларнинг ишлаб чиқарилган товар миқдорига нисбатига тенг. Ўртача доимий харажатлар доимий харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига бўлиш йўли билан аниқланади. Ўртача ўзгарувчи харажатлар ўзгарувчи харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига бўлиш йўли билан аниқланади.**

Энг юқори даражада фойда олишга эришиш учун товар ишлаб чиқаришнинг зарур миқдорини аниқлаш зарур. Бунда иқтисодий таҳлил воситаси бўлиб қўшимча харажат тушунчаси хизмат қилади. Аввало қўшимча харажат деб, кейинги қўшилган

маҳсулотнинг ҳар битта бирлигини ишлаб чиқариш билан боғлиқ қўшимча харажатларга айтилади. Қўшимча харажатларни ҳар бир навбатдаги чиқарилган қўшимча маҳсулот бирлиги учун аниқлаш мумкин.

Корхона фойдаланадиган қўшлаб ресурслар миқдори, яъни жонли меҳнат, хом-ашё, ёнилғи ва энергия сарфлари товар ҳажмининг ўзгаришига тез ва осон таъсир қилади. Бошқа ресурслар сарфи таъсирида товар ҳажми ўзгариши учун узоқ вақт талаб қилинади. Масалан, оғир саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш қувватлари анча узоқ вақт оралиғида маҳсулот миқдори ўзгаришига таъсир қилиши мумкин. Демак, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишга вақт омили, яъни харажат қилингандан пировард натижа олингунча ўтган давр сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабли вақт омилдан келиб чиқиб, ишлаб чиқариш харажатларини қисқа ва узоқ муддатли даврда алоҳида таҳлил қилинади.

Корхона ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартириш учун қисқа муддатли даврда фақат ўзининг ўзгарувчи харажатлари миқдорини ўзгартириши мумкин. Бу қисқа муддатли харажатлардир.

Ишлаб чиқариш қувватлари эса (ишлаб чиқариш иншоотлари майдони, машина ва ускуналар миқдори) доимий бўлиб қолади, ҳамда бу давр фақат улардан фойдаланиш даражасини ўзгартириш учун етарли бўлиши мумкин.

Бошқача айтилганда қисқа муддатли давр оралиғида корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари ўзгаришсиз қолади, ишлаб чиқариш ҳажми эса кўп ёки кам миқдорда жонли меҳнат, хом ашё ва бошқа ресурсларни қўллаш йўли билан ўзгариши мумкин. Мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан эса кўп ёки кам даражада интенсив фойдаланиш мумкин.

Узоқ муддатли давр — бу корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини ҳам ўз ичига олган, бутун банд бўлган ресурслари миқдорини ўзгартириш учун етарли бўлган даврдир. Бу давр давомида бошқа тармоқда фаолият қилиб турган корхоналар мазкур тармоққа кириб келиши мумкин.

Бу ерда шунини таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш қувватларининг ўзгариши тақозо қиладиган қисқа ва узоқ муддатли давр давомийлиги айрим тармоқ ва корхона хусусиятидан келиб чиқиб фарқланиши мумкин. Масалан, енгил саноат тармоғида кийим-кечак ишлаб чиқарадиган кичкина фирма, бир неча қўшимча тикув машинаси ўрнатиш билан ўзининг ишлаб чиқариш



қувватларини қисқа вақтда (бир неча кунда) ошириш мумкин. Оғир саноат тармоқларида янги қувватларни ишла тушириш учун бир неча йил талаб қилинади. Оқибат натижада барча харажат турлари ўзгаради ва ўзгарувчи миқдорлар бўлиб қолади.

## 2-§. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси

Жамият нуқтаи назаридан такрор ишлаб чиқариш самарадорлиги чекланган ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ. Бу самарадорлик ўзида ресурсларни тақсимлаш самарадорлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ифодалайди. Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлигига эришиш учун ресурслар корхона ва тармоқлар ўртасида шундай тақсимланиши керакки, натижада жамиятга энг зарур бўлган маҳсулотларнинг маълум турлари олинishi керак. Ишлаб чиқариш самарадорлиги жамият учун зарур бўлган ҳар бир товар энг кам сарф-харажатлар (ресурс сарфлари) билан ишлаб чиқарилишини тақазо қилади. Аниқроқ айтганда, у ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган ресурслар миқдори билан олинган маҳсулот миқдори ўртасидаги боғлиқликни характерлайди. Сарф-харажатларнинг мавжуд ҳажмида олинган маҳсулотларнинг кўпроқ миқдори ишлаб чиқариш самарадорлиги ошганлигини билдиради.

Корхона фаолиятининг самарадорлик даражасига баҳо беришда ҳам унинг эришган натижаси (иқтисодий ёки соф фойда) ишлаб чиқариш сарф-харажатлари ёки қўлланилган ресурслар миқдори билан таққосланади.

Фойда ишлаб чиқариш жараёнида яратилган қўшимча маҳсулотнинг ўзгарган шаклидир. Демак, фойданинг асл манбаи қўшимча маҳсулот бўлиб, у маҳсулот сотилгандан кейин пул шаклида намоён бўлади.

Товарларни сотишдан тушган ялпи пул тушумидан шу маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатлар (таннарх) чиқариб ташланса корхонанинг **баланс фойдаси** ёки **брутто фойдаси** қолади. Бу **иқтисодий фойда** деб ҳам аталади.

Корхонанинг умумий фойдасидан бюджетта (асосан солиқ тўловлари) банкларга (олинган ссуда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлар чиқариб ташланса корхона соф фойдаси қолади.

Бухгалтерия фойдаси сотилган маҳсулот учун тушган умумий пул суммасидан ишлаб чиқаришнинг ташқи харажатлари чиқариб ташланиши натижасида ҳосил қилинади. Шу сабабли

бухгалтерия фойдаси иқтисодий фойдадан ички харажатлар миқдорига кўп. Бунда ички харажатлар ҳар доим ўзига нормал фойдани ҳам олади.

**Корхона фойдасининг мутлоқ миқдори унинг массасини ташкил қилади. Фойда массасини ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх) билан таққослан фойда нормаси ёки рентабелликни кўрсатади.**

Амалиётда фойда нормасини ҳисоблашнинг икки варианттининг фойдаланилади. Булар фойданинг жорий сарфларга-корхона харажатларига (таннархга) ёки авансланган маблағларга (асосий ва айланма фондлар) нисбатидир. Бу ҳисоб усулларнинг иккаласи авансланган маблағларнинг айланиш тезлиги кўрсаткичи орқали муқарро боғлангандир. Бу боғланиш куйидаги тарзда кўринади:

$$1. P' = (P/W) * 100$$

бу ерда:  $P'$  — фойда нормаси;  $P$  — фойда массаси;  $W$  — иқтисодий ва ишлаб чиқариш харажатлари;

$$2. P' = (P/Каванс) * 100$$

бу ерда:  $P'$  — фойда нормаси;  $P$  — фойда массаси; Каванс (Асосий капитал+Айланма капитал) — корхона авансланган маблағлари ёки асосий ва айланма капиталнинг ўртача йиллик қиймати.

Фойда нормаси ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмига нисбатан мутаносиб ҳамда фойдаланилган авансланган маблағлар қийматига тескари мутаносибдир. Шу туфайли фойда нормаси корхона иш самарадорлигини интеграл кўрсаткичи ҳисобланади.

Фойданинг ўсишига, чиқарилаётган маҳсулот умумий ҳажми ўзгармаган ҳолда икки йўл билан: ёки ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ҳисобига, ёки баҳони ошириш ҳисобига эришиш мумкин. Баҳонинг ўсиши баъзи иқтисодчиларнинг фойда нормаси кўрсаткичини бартараф этиб бўлмайдиган қусурга эга бўлган ва шу сабабли самарадорликни ўлчаш учун мутлақо апроксиз кўрсаткич сифатида танқид қилишларига сабаб бўлди.

## Асосий таянч тушунчалар

**Ишлаб чиқариш харажатлари** — товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлардир.

**Ички харажатлар** — корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан қилинган харажатлар.

**Ташқи харажатлар** — ташқаридан жалб қилинган ресурсларга тўловларни амалга оширишга кетган харажатлар.



**Доимий харажат** — ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этмайдиган, у ўзгарганда ҳам миқдорини ўзгартирмайдиган харажатлар.

**Ўзгарувчи харажат** — ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этадиган харажатлар.

**Ўртача харажатлар** — маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар.

**Кўшимча харажатлар** — маҳсулотнинг навбатдаги кўшимча бирлигини ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар.

**Тўғри харажатлар** — маҳсулот таннархига бевосита кўшилганнинг таркибига кирадиган харажатлар.

**Эгри харажат** — маҳсулот таннархига устама бўлиб, нархаси акс этадиган харажатлар.

**Иқтисодий ёки соф фойда** — яъни пул тушумидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми.

**Фойда массаси** — фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига бўлган нисбатининг фойдадаги ифодаси.

#### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш сарф-харажатларининг асосий тушунчасини ва таркибини тушунтиринг.

2. Ички ва ташқи харажатлар ўртасидаги фарқ нимадан иборатлигини мисол орқали тушунтиринг.

3. Ишлаб чиқариш ресурслари таркибидаги қуйидаги ўзгаришлардан қайсилари узоқ муддатли даврдаги харажатларни киради. а) Компания янги нефтни қайта ишловчи ускуналарни ўрнатади; б) Корхона яна 200 ишчини ёллайди; в) Фермер участкасида қўлланиладиган ўғит миқдорини кўпайтиради; г) Фабрикада учинчи смена жорий қилинади.

4. Сарфларнинг қуйидаги турлари харажатлари қайси туркумга тегишли эканлигини аниқланг: маҳсулот рекламасига сарфлар, корхона чиқарган заёмлар бўйича фойз тўловлари; хом-ашёга сарфлар; кўчмас мулкка солиқ тўловлари, бошқарув ходимлари маоши; ишчиларга иш ҳақи тўловлари; амортизацияси ажратмаса.

5. Фойданинг мазмунини ва манбаини тушунтиринг.

6. Қуйидаги келтирилган маълумотлардан фойдаланиб фойда нормасини ҳар иккала усулда ҳисобланг.

Умумий фойда — 250 минг сўм.

Ишлаб чиқариш харажатлари — 1250 минг сўм.

Авансланган маблағлар (асосий ва айланма капитал) — 500 минг сўм.

Натижаларни таққослаб, изоҳлаб беринг.

#### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995.

2. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», 4 М.; Республика, 1992. Гл. 4.

3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т.: «Меҳнат», 1995.

4. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд.: В 2 кн. М.: «Владос», 1996. Гл. 21.

5. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл. 11.

6. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. — М.: «Издательская группа НОРМА — ИНФРА \* м, 1998. Гл. 5.

#### Кўшимча адабиётлар.

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: Меҳнат, 1997. 5 боб.

2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т.: ДИТАФ, 1998, 28-31 бетлар.

3. Общая экономическая теория. М. «Промо-Медиа», 1995.

4. Экономическая теория. Учебник под ред. И.П. Николаевой. — М.: «Прометей», 1998. Гл. 7,8,9.

5. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл. 9,10,11.



## IX. ИШ ҲАҚИ ВА МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ

### Маъруза режаси

1. Яратилган маҳсулот ва даромадларнинг тақсимланиш тамойиллари.
2. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни.
3. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари.
4. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва касба уюшмаларининг роли.

### 1-§. Яратилган маҳсулот ва даромадларнинг тақсимланиш тамойиллари

Иш ҳақининг мазмунини тўғри тушуниб олиш учун энг аввало яратилган миллий маҳсулотнинг тақсимланиш принциплари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш лозим. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (товар ва хизматларнинг) тақсимлаш принциплари бўйича турлича назариялар мавжуд. Бозор иқтисодиётига доир адабиётларнинг кўпчилигида «уч омил» деб аталмиш назария кенг тарқалган.

Бу назариянинг асосчиларидан бири француз олими Ж. Б. Сей «ишлаб чиқаришнинг уч омил» деган ғояни илгари суриб, унда товарларни ишлаб чиқаришда меҳнат, ер ва капитал баб баробар қатнашади, улар ҳамма даромадлар манбаидир ва бинобарин даромадлар ҳам шу омиллар ўртасида тақсимланади деб кўрсатади.

Унинг бу ғояси америкалик иқтисодчи олим Ж. Б. Кларкнинг қўшилган омил (кейинги қўшилган капитал ёки ишчи) унумдорлиги деган ғоясига асос бўлиб хизмат қилади. Ж. Б. Кларк ўзининг «Бойликларнинг тақсимланиши» номли асарида яратилган бойлик уччала омил ўртасида уларнинг ҳар бири яратган маҳсулот миқдорига (яъни унумдорлигига) қараб тақсимланади деб кўрсатди.

Сей ва Кларкларнинг ғоясидаги ижобий томони куйидагилардан иборат:

а) капитал, ер ва ишчи кучи (жонли меҳнат)нинг ҳар уччаси товар ёки хизматнинг нафлиликни яратишда қатнашиши кўрсатилади;

б) яратилган нафлилик миқдори билан бу уччала омилнинг миқдори ва унумдорлиги ўртасида боғлиқлик мавжудлиги, агар бу уччала омил бир-бирига мос равишда миқдор ва сифат

таътидан ошса, товарлар ва хизматлар ҳажми ҳам кўпайиши кутилмади.

Аммо бу ғояларнинг камчилиги ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитига тўғри келмайди.

1. Сей ва Кларк товар ва хизматларда гавдаланган меҳнатнинг икки ёқлама характери ва ундан келиб чиқувчи меҳнатнинг икки хил хусусиятини тушунмаганликлари туфайли капитал ва ер товар нафлиликни яратишда қатнашса-да меҳнат яратмасликларини улар фақат эскиришига тенг, яъни амортизация ажратмаларига тенг қийматни янги товарга жонли меҳнат таъсирида ўтказишини, янги қиймат эса фақат жонли меҳнат томонидан яратилишини кўрсатиб беролмаган.

2. Кларк томонидан яратилган қўшилган меҳнат унумдорлигининг камайиб бориш қонуни турли омилларнинг бир-бирига мослиги таъминланмаган, кўр-кўрона харажатлар қилиниб борилган ҳамда илмий-техника тараққиёти мутлақо тухтаб қолган даврга (ҳолатга) мос келиб, ҳозирги замон риқобланган бозор иқтисодиёти шароитига тўғри келмайди.

3. Сей ва Кларк айтганларидек, ҳозирги даврда яратилган бойлик, тўғрироғи миллий маҳсулотнинг ҳаммаси бу уччала омилнинг миқдори ва унумдорлигига қараб тақсимланмайди, чунки унинг амортизация ажратмалари, марказлашган фондлар ташкил қилингандан қолган қисми шу омилларга қараб тақсимланмайди, чунки унинг эгалари ўртасида тақсимланади.

Сей ва Кларклардан ташқари айрим оқимлар, масалан Лассольчилар Меҳнат ҳамма бойликнинг ва маданиятнинг манбаидир, шунинг учун ҳамма даромад жамият аъзолари ўртасида тенг тақсимланиши зарур деб кўрсатадилар.

Лассольчилар, биринчидан бойлик фақатгина меҳнатнинг натижаси бўлмасдан, уни яратишда ер (табиат) ва капитал ҳам қатнашишини, яъни унинг нафлилик ҳар уччала омил натижаси эканлигини унутдилар.

Иккинчидан, уларнинг яратилган маҳсулотни ҳамма жамият аъзолари ўртасида тенг тақсимлаш зарур деган ғояси мутлақо нотўғри бўлиб, бундай ҳолатда маҳсулотни кўпайтиришга ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳеч қанақа таътиқлиқ бўлмаслигини ўз-ўзидан тушунарлидир. Кейинчалик ижобий социалистик мамлакатларда, жумладан собиқ СССРда маҳсулот ва даромадлар давлат қўлида бўлиб, меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб тақсимланади деган ғоя ҳукмрон бўлди. Лекин унинг талаблари бажарилмади. Давлат, партия ва хўжалик раҳбарлари яратилган маҳсулотнинг кўпчилик



қисмини ўз хоҳишларича, давлат фойдасига тақсимлардилар ва турли йўллар билан ўзлаштириб, ундан фойдаландилар, шу вақтнинг ўзида меҳнаткаш ўз меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига яраша ҳақ ола олмадилар.

Мана шу юқоридаги айтилган назарий фикрларни ва амалий тажрибаларни ҳамда ҳозирги даврда бозор иқтисодиётининг ўтишдаги мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар талабларини ҳисобга олиб, яратилган маҳсулотни тақсимлашнинг асосий йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

а) умуман олганда маҳсулотни, бинобарин даромадларни тақсимлаш ҳам доим бир хил бўлмай, балки шу даврда амал қилиб турган иқтисодий муносабатлар тизимига, жумладан мулкчилик муносабатларига боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришнинг моддий шарт-шароитлари, яъни капитал ва мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд бўлган, ерга эса давлат мулки бўлиб турган шароитда яратилган миллий маҳсулот мулк эгалари (давлат, жамоа, хусусий, шахсий) ва ишчи кучининг эгаси бўлган ишчи-хизматчилар ўртасида тақсимланади.

Бунда албатта умум мамлакат манфаатларини кўзлаб олиб борувчи Давлат ихтиёрига даромадларнинг бир қисми келиб тушади;

б) миллий маҳсулотдан энг аввало шу маҳсулотни яратишда қатнашган ишлаб чиқариш воситаларининг қиймати, аниқроғи, амортизация суммаси ажратиб қўйилади, чунки бу сумма асосий ишлаб чиқариш воситаларини (асосий капитални) қайта тиклаш учун зарурдир;

в) ундан кейин турли хил табиий офат, иш ташлаш ва бошқа турли хил ҳодисаларнинг таъсирини бартараф қилиш, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ўз маромида тўхтовсиз олиб бориш учун **суғурта фондлари**, қариялар, болалар, ногиронлар ва турли бошқа кам таъминланган оилаларни ҳимоя қилиш учун **ижтимоий ҳимоя фондлари**га ажратилади.

г) давлатни бошқариш, мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш, аҳолининг тинч ҳаётини ва меҳнатини кўриқлаш учун, мамлакат миқёсида фан -маданиятни, таълим тизимини, соғлиқни сақлашни ривожлантириш учун фондлар ажратилади (бу ажратмалар кўпдан-кўп давлат солиқлари тарзида амалга оширилади).

Ички миллий маҳсулотнинг юқорида айтилганлардан қолган қисми ҳозирги замон бозор иқтисодиёти шароитида

капитал, ер эгалари ва ишчи кучи эгалари ўртасида тақсимланади ва жамият аъзоларининг ихтиёрига келиб тулади.

Чунки бу жараён натижасида ишлаб чиқаришда қатнашган ишчи кучи эгаси ва бошқа омиллар эгалари -мулкдорларнинг маҳсулотдаги улуши аниқланади ҳамда уларнинг омилли даромадлари сифатида шаклланади. Бу иш ҳақи, фоиз, рента ва фойда шаклидаги даромад турлари кўринишини олади.

## 2-§. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни

Яратилган ички миллий маҳсулотнинг унинг ишлаб чиқарувчилари ўртасида меҳнатнинг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб тақсимланадиган қисми иш ҳақи деб юритилади. Иш ҳақи ҳозирги даврда ҳамма мамлакатлар иқтисодиётида муҳим ўрин тутди. Шунинг учун ҳам иқтисодчи олимлар иш ҳақининг мазмунига катта эътибор берадилар. Иш ҳақининг мазмунини аниқлашда турли иқтисодчилар турли томондан ёндашиб, унга ҳар хил таъриф берадилар.

Масалан, «Яшаш учун восита минимуми» (Д. Рикардо ва К. Мальтусларнинг) концепциясида иш ҳақини яшаш учун зарур воситаларнинг физиологик минимуми билан бир хил деб ҳисоблайди. Лекин иш ҳақини яшаш учун зарур воситаларнинг физиологик минимуми билан бир хил деб қараш тўғри эмас. Бу минимум ўз ичига ишчи кучи шаклланадиган иқтисодий, ижтимоий ва маданий шарт-шароитлар туғдирган ихтиёжларни ҳам олади. Шу билан бирга ишчи кучи ҳақосининг қуйи чегарасини яшаш учун зарур воситалар миқдорининг минимуми билан аниқлаш, ишга ёлловчилар иш ҳақини мазкур қуйи чегарадан пасайтиришга интилишига келиши мумкин. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларнинг ҳўжалик амалиётидаги иш ҳақининг даражасини кузатиш шуни кўрсатадики, ишчи кучи бозорида реал иш ҳақининг ўртача даражаси яшаш учун зарур жисмоний воситалар минимумига қараганда анча юқори даражада яратилган.

Қийматнинг меҳнат назарияси (Англия классик сиёсий иқтисод мактаби, марксистик йўналишидаги иқтисодчилар) ишчи кучини алоҳида, ўзига хос товар деб ҳисоблайди. Шу асосда бу назария иш ҳақиға товар бўлган ишчи кучи қийматининг ўзгарган шакли, яъни пулдаги ифодаси сифати-



да қарайди ва уни ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган тирикчилик воситалари қиймати сифатини аниқлайди. Мазкур гоё тарафдорлари ишчи кучи қийматини бир қатор омиллар, аввало табиий шарт-шароитлар, аҳолининг маданий ривожланиши, уларнинг малакаси ва ишчи оиласини сақлаш ҳамда уларнинг табиий такрор ишлаб чиқариш шароитлари таъсир қилишини кўрсатади. Шу билан бирга мазкур гоёда ҳаётгий эҳтиёжлар ҳамда уларнинг қондирилиш усуллари мамлакатнинг илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида эришилган даражага боғлиқлиги таъкидланади.

Бу фикрлар ҳозирги даврда ҳам кўпгина кўзга кўринган иқтисодчи олимлар томонидан маъқулланиб такрорланмоқда. Масалан: А.Ф. Шишкин, Е.Ф. Борисовлар ўзларининг «Иқтисодиёт назарияси» дарсликларидида иш ҳақини ишчи кучи ва товар қийматининг пулдаги ифодаси деб таърифламоқдалар<sup>1</sup>.

Бу муаллифлар ўз фикрларини асослашда кўпгина олимлар меҳнат жараёни билан ишчи кучининг фарқига бормаганлигини, шу сабабли бозорда меҳнат сотилади деб фикр юритишини танқид қилиб, бозорда меҳнат эмас, балки ишчи кучи товар сифатидида сотилишини, бу жараён юзаки қаралганда меҳнатга ҳақ тўлашга ўхшаб кўринишини исботлашга ҳаракат қилганлар.

Лекин иш ҳақиға «ишчи кучи қийматининг пулдаги ифодаси» сифатида қараш, аниқ ишчи кучи бозоридида иш ҳақи даражасини унинг унумдорлиги, меҳнат интенсивлиги, талаб ва таклиф каби омилларнинг таъсирини етарли ҳисобға олмайди.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясида жуда кўп муаллифлар (жумладан Экономикс дарсликларидида, 1998 йилди Москвада В.Д. Камаев раҳбарлигида чиқарилган «Иқтисодиёт назарияси» дарслигида, 1997 йилди Тошкентда чоп қилинган А. Ўлмасовнинг «Иқтисодиёт асослари» ўқув қўлланмасида ва бошқаларда) иш ҳақини меҳнат баҳоси сифатида талқин қилинади. Бунда улар асосан бозорда меҳнат сотилади деган бизнингча нотўғри тушунчаға асосланишади. Меҳнат ишчи кучининг функция қилиши, унинг маълум мақсадға қаратилган фаолият жараёни бўлиб, унинг на қиймати, на баҳоси йўқлиги, бу жараённи бозорға олиб чиқиб сотиб бўлмаслиги фанда ҳам, реал ҳаётда ҳам, иқтисодий амалиётда

ҳаммага аён бўлган ва аллақачон исботланган масаладир. Шунинг учун буни исботлашға ҳаракат қилмасак ҳам бўлади.

Лекин бу гоёнинг негизидида бир ижобий томон борки, уни албатта ҳисобға олиш зарур. Бу ҳам бўлса улар меҳнатни ишчининг малакаси, интенсивлиги ва натижаси билан боғлашға ҳаракат қилганлар. Иш ҳақининг мазмуни тўғрисидаги турли назарияларни, (турли мамлакатлардаги, ўз мамлакатимиздаги амалиётини) умумлаштириб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин.

1. Иш ҳақи тўғрисидаги назарияларда унга бир томонлама қаратадиган характери мавжуд бўлиб, унинг мураккаб ва кўп таррали иқтисодий жараён эканлиги озгина эътибордан четда қолган кўринади.

Лекин бу назарияларнинг ҳар бирида иш ҳақининг у ёки бу томонига тўғри баҳо берилган бўлиб, уларда фойдаланиш мумкин бўлган ижобий ёки рационал мағиз мавжуддир.

2. Иш ҳақининг умумий даражаси ҳар доим ҳар бир мамлакатда иқтисодиётнинг эришган даражаға, яъни умумий меҳнат унумдорлиги, миллий маҳсулот ҳажми, унинг аҳоли жон бошиға тўғри келадиган миқдорига боғлиқ бўлади. Чунки шу маҳсулотларнинг бир қисми меҳнатнинг миқдори ва сифатиға қараб тақсимланади. Шунинг учун ҳам у турли мамлакатларда турли миқдорларда бўлади.

3. Иш ҳақи товар сифатида олди – сотди бўладиган ишчи кучининг қиймати билан боғлиқдир. Чунки унинг миқдори ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришға, ишчининг ўзини, оила аъзоларини боқишға етадиган даражада бўлиши лозим.

4. Иш ҳақининг миқдори ва даражаси ишчи кучининг малакаси, унинг меҳнатининг унумдорлиги билан боғлиқ бўлади.

5. Иш ҳақининг даражаси ҳар бир фирма ёки корхонанинг эришган даражаси билан, яъни ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот ҳажми ва бир ишчиға тўғри келган миқдори билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам у меҳнат миқдори, малакаси бир хил бўлса-да, турли фирмаларда, турли корхоналарда турлича миқдорда бўлиши мумкин.

Ушбу хулосалардан кейин иш ҳақининг мазмуниға таъриф бериб айтиш мумкинки, **иш ҳақи – ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигиға қараб, миллий маҳсулотдан оладиган улушининг пулдаги ифодасидир.**

Иш ҳақининг асосий вазифаси ишчи кучини сотишдан бошқа даромад манбаи бўлмаган ишчи ва хизматчиларнинг ҳаёт ва меҳнат шароитини яхшилаш, меҳнатнинг миқдори ва сифатиға боғлиқлигини, бошқача қилиб айтганда, меҳнат

<sup>1</sup> Борисов Е. Ф. «Экономическая теория», учебник. М. Изд-ва «Юрис», 1997, 268 стр. Шишкин А. Ф. «Экономическая теория», учебник, книга 2, М. изд-ва «Владос», 1996, 154 стр.



меъери билан истеъмол меъери ўртасидаги боғлиқликни таъминлашдан иборатдир.

Албатта ишчи кучини такрор ҳосил қилишда иш ҳақидан ташқари фойза, рента, фойда, дивиденд, турли имтиёзлар ва нафақаларнинг ҳам роли бор. Лекин ишчи ва хизматчилар кўпчилигининг ҳаёт манбаи меҳнатдан келадиган иш ҳақи ва бошқа даромадлардир. Иш ҳақининг мазмунини тўлароқ тушуниш учун номинал ва реал иш ҳақи тушунчаларини билиш зарурдир.

Ишчи учун қандай шаклда ва қанча сумма иш ҳақи олиниши эмас, балки унга қанча миқдорда товарлар ва хизматлар сотиб олиниши мумкинлиги муҳим. Шу сабабли номинал ва реал иш ҳақи фарқланади. Номинал иш ҳақи бу маълум вақт давомида олинган пул суммаси ёки пул шаклидаги иш ҳақи. Реал иш ҳақи — бу номинал иш ҳақиға сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори. Бошқача айтганда реал иш ҳақи — бу номинал иш ҳақининг «сотиб олиш лаёқати». Ўз ўзидан аниқки, реал иш ҳақи номинал иш ҳақиға ва харид қилинадиган товарлар (ва хизматлар) баҳосига боғлиқ. Шундай экан, реал иш ҳақи бошқа шароитлар бир хил бўлганда, номинал иш ҳақиға тўғри мутаносибдир ва истеъмол буюмлари ва хизматлар нархининг даражасига тескари мутаносибдир. Бу миқдорлар нисбатини формулада қуйидагича тасвирлаш мумкин:

$$V_{:P} = \frac{V_n}{P}$$

бу ерда  $V_P$ -реал иш ҳақи ;  $V_n$ -номинал иш ҳақи ;

$P$ -истеъмол буюмлари ва хизматларға баҳо даражаси.

Номинал иш ҳақи-ишлаб топилган пул даромади даражасини, реал иш ҳақи эса ходимларнинг истеъмоли ва фаровонлик даражасини характерлайди.

Республикамизда номинал иш ҳақининг ўртача даражаси 1998 йил 1997 йилға нисбатан 147,4 % га (3681 сўмдан 5424 сўмға), реал иш ҳақи эса 153,0 % га ортган.

### 3-§. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари

**Иш ҳақининг шакллари ва турлари.** Ишлаб чиқаришнинг техник асосларидаги, ишчилар меҳнатининг мазмунидаги, уларға билим бериш ва касб-корликка ўргатиш борасидаги ўзгаришлар муносабати билан иш ҳақи шакли ва тизимлари ҳам ўзгариб боради. Иш ҳақини ташкил этишда унинг иккита асосий шакли: вақтбай ва ишбай шакллари фарқланади.

**Вақтбай иш ҳақи** ходимнинг малакаси, меҳнатнинг сифати ва ишлаган вақтиға қараб тўланадиган иш ҳақидир. У одатда меҳнатнинг натижаларини аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган, балки улар аниқ вазифалар доирасини бажариш билан белгиланган вақтда (масалан, инженер-техник ходимлар ва хизматчилар, соловчилар, электромонтёрлар ва шу кабиларға ҳақ тўлашда) ёки маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнининг бориши билан белгиланадиган ва бевосита ишчиға боғлиқ бўлмаган пайтларда (масалан конвейерлар ва автомат линияларида ишлаш) қўлланилади.

**Ишбай иш ҳақи** ишчининг ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори ёки бажарган ишининг миқдорига қараб бериладиган иш ҳақидир. Маҳсулот бирлиги учун раценка (тўлов), таъриф раценкасидаги ҳақни ишлаб чиқариш нормасига тақсимлаш усули билан аниқланади. Ҳақ тўлаш шакллариининг аниқ таъриф меҳнат шароитларини ҳисобға оладиган турлари иш ҳақининг тизимини ташкил қилади. Чунончи, ишчиларнинг бир қисмиға тўғри ишбай тизими бўйича ҳақ тўланади. Бунда ишлаб чиқариш нормаси қай даражада бажарилишидан қатъий назар, иш ҳақи ягона маҳсулот бирлиги учун белгиланган раценка бўйича тўланади.

Ишбай-мукофот тизими бир қанча кўрсаткичлар учун мукофот беришни назарда тугади. Ишбай-прогрессив ҳақ тўлашда ишчининг белгилаб қўйилган норма доирасида ишлаб чиқарган маҳсулотига унинг бирлиги учун белгиланган раценка бўйича иш ҳақи берилади, нормадан юқорисига эса оширилган ҳақ (раценка) бўйича пул тўланади. Ишбай-иш ҳақининг тизимида яқка тартибдаги, жамоа ва ижара пудралигида қўлланиладиган меҳнатға ҳақ тўлаш фарқланади. Бунда олинган тайёр маҳсулот учун унинг сифати ва ишлаб чиқариш чиқимларини ҳисобға олиб ҳақ тўланади. Ҳақ тўлашнинг жамоа шаклида иш ҳақи бригада, цех ва бошқа бўлинманиннг пировард меҳнат натижаларига боғлиқ қилиб қўйилади. Бунда ҳар бир ходим фақат ўзига берилган шахсий топшириқларғагина эмас, балки шу билан бирға бўлинманиннг бутун иш ҳажмини ҳам бажаришдан манфаатдор бўлади.

Ишчиларнинг иш ҳақини табақалаштириш энг аввало давлат тариф тизими ёрдамида амалға оширилади. Тариф тизими мажмуи ёрдамида тармоқлар ва мамлакат минтақаси бўйича, улар ичида эса ишлаб чиқариш турлари, турли тоифадаги ходимлар малакаси ва меҳнат шароитларига қараб ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи даражаси тартибға солиб турилади.



Тариф тизими тариф-малака справочникларини ва иш ҳақига ҳар хил коэффициентларини ўз ичига олади.

Тариф-малака справочниклари айрим касблар ва меҳнат турларининг батафсил таърифи, у ёки бу аниқ ишни бажарувчининг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблардан иборат бўлади, шунингдек, унда бу ишни тарифлаш учун қўйиладиган разрядлар ҳам кўрсатилади. Тариф сеткасида разрядлардан ташқари таъриф коэффициентлари ҳам бўлиб, улар биринчи разрядли ишчига ҳақ тўлаш билан кейинги разрядли ишчилар меҳнатига ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбатини кўрсатади (биринчи разряднинг тариф коэффициентини ҳамма вақт бирга тенг).

Тариф ставкалари тегишли разрядга эга бўлган ишчининг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаб беради.

Меҳнат қилиш шароити оғир ва зарарли бўлган ишчиларга тариф ставкасига қўшимча ҳақлар белгиланади. Тариф ставкаларига устамалар шаклидаги ҳақ (разрядлар бўйича фарқлантирилган) профессионал маҳорат учун белгиланади.

Алоҳида тармоқнинг халқ хўжалик аҳамиятига қараб амалда иш ҳақини ва мансаб маошларини фарқлантириш ишлари амалга оширилади. Бунда мамлакат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган етакчи тармоқларга тажрибали, малакали кадрларни жалб этиш, бу тармоқларда ишчи ва хизматчилар таркибини барқарор бўлишини таъминлайдиган шароитларни вужудга келтириш мақсади кўзланади.

Республикада ҳам таъриф тизими орқали иш ҳақи табақалаштирилиб, турли касблар ва иш турлари учун иш ҳақи тўлашнинг ягона разрядлари аниқланган. Нархлар ўсиши билан минимал иш ҳақи даражаси (1-разряд) ҳамда барча разрядлар улар ўртасидаги нисбат сақланган ҳолда ошириб борилади. Масалан, 2000 йил 1 августдан бошлаб Республикада иш ҳақининг минимал даражаси 2450 сўм қилиб белгиланиб, бошқа разрядларга тўғри келадиган иш ҳақи суммаси ҳам шунга мос равишда оширилади.

#### **4-§. Меҳнат муносабатларини иқтисодий мазмуни ва касаба уюшмаларининг роли**

Ишга ёллаш бўйича корхона маъмурияти ва ишчилар ўртасидаги муносабат меҳнат шартномалари ёрдамида шаклланади. Меҳнат шартномалари аввало иш ҳақи ставкаси, нормадан ортиқча бажарилган ишлар учун ставка, дам олиш кунлари ва танаффуслар, пенсия фонллари ва соғлиқни сақлашга ажратма-

лар ҳамда баҳоларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб истеъмолчилик қийматини тартибга солиш каби пакетларни ўз ичига олади. Кейин меҳнат шароити масалалари қараб чиқилади. Ниҳоят, қатор ташкилий масалалар ҳал қилинади. Одатда келинув бир неча йилга (асосан уч) тузилади.

Айрим ҳолларда давлат ҳам корхона маъмурияти ва ишчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларга таъсир кўрсатиши мумкин. Асосан бу иш ташлаш масалаларига тегишли.

Аммо иш ташлаш ҳуқуқи «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакет»да мустақамланган асосий ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар жумласига киради.

Кўпчилик мамлакатларда меҳнат муносабатларининг ривожланишида бош масала ишсизликни ижтимоий кафолатлашга, ишловчиларнинг меҳнат шароитини яхшилаш ва иш ҳақини ошириш имкониятлари билан боғлиқ масалалар ҳисобланади. Бу муаммоларни ҳал қилишда асосий роль касаба уюшмаларига тегишли бўлади.

Кўпчилик бозорларда ишчилар ўзларининг иш кучини касаба уюшмалари орқали жамоа бўлиб «сотати». Касаба уюшмалари нисбатан кўп сонли ишга ёлловчилар билан музокара-лар олиб боради ва уларнинг асосий иқтисодий вазифаси иш ҳақини оширишдан иборат бўлади. Касаба уюшмалари бу мақсадга турли хил йўллар билан эришиши мумкин.

**1. Ишчи кучига бўлган талабни ошириш.** Касаба уюшмалар нуқтаи назаридан иш ҳақини оширишнинг энг қулай усули меҳнатга бўлган талабни кенгайтириш ҳисобланади. Ишчи кучига бўлган талабнинг ортиши натижасида иш ҳақи ставкаси ҳам, ишчи ўринлари сони ҳам ортади. Касаба уюшмалари бу талабни белгиловчи бир ёки бир неча омилларни ўзгартириш йўли билан ишчи кучига бўлган талабни кўпайтириш мумкин. Хусусан, улар қуйидагиларга эришишга ҳаракат қилади: 1) ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки кўрсатиладиган хизматга талабни ошириш; 2) меҳнат унумдорлигини ошириш ва 3) ишчи кучи билан биргаликда фойдаланадиган бошқа ишлаб чиқариш омиллари баҳоларини ўзгартириш.

**2. Ишчи кучи таклифини қисқартириш.** Касаба уюшмалари ишчи кучи таклифини қисқартириш йўли билан иш ҳақи ставкасини ошириши мумкин. Бунга қуйидаги йўллар билан эришилади: а) иммиграцияни чеклаш; б) болалар меҳнатини қисқартириш; в) пенсияга муддатда чиқишни қўллаб-қувватлаш; г) иш ҳафтасини қисқартиришга ёрдам бериш.



Булардан ташқари касаба уюшмалари тadbиркорларни у аъзоларини ишга ёллашга мажбур қилиб, ишчи кучи таклифи устидан тўлиқ назорат ўрнатади. Касаба уюшмалари ўз аъзолари сонини қисқартириш сиёсати орқали (масалан, узоқ муддатли ўқитиш, янги аъзоларни қабул қилишни чеклаш ёки тақиқлаш) ишчи кучи таклифини сунъий равишда қисқартиради. Бу, ўз навбатида, иш ҳақи ставкасининг орттишига олиб келади.

**3. Касбни малакали лицензиялаш.** Бу маълум меҳнат тури таклифини чеклаш воситаси ҳисобланади. Бунда касаба уюшмалари корхона маъмуриягига касбдаги ишчилар аниқ кўрсатилган талабларга жавоб берган тақдирда ишга қабул қилишга таъсир кўрсатади. Бу талаблар ўз ичига ишчининг таълим даражаси, мутахассислик бўйича иш стажи, имтиҳон натижаси ва шахсий тавсифларини олади.

**4. Касаба уюшмалари жамоа шартномалари тузишда монопол ҳолатга эга бўлган тadbиркорларга қаршилик кўрсатиш йўли билан ҳам иш ҳақи ставкасини оширишга эришиши мумкин.** Бунинг натижасида иш ҳақини ошириш билан боғлиқ қўшимча сарфлар, янги ишчи кучини ёллаш натижасида олиннадиган қўшимча маҳсулот ҳажмидан ортиқ бўлади.

Ҳозирги замон меҳнат муносабатлари ўзида давлатнинг таъсирини ҳам акс эттиради. Давлатнинг қонунчилик фаолияти меҳнат муносабатларининг барча томонларини қамраб олади. У нафақат иқтисодиёт давлат секторининг ишчи кучига бўлган талабини билдиради, балки уни хусусий секторда ҳам тартибга солади, миллий иқтисодиёт миқёсида ишга ёллашнинг асосий ўлчамларини аниқлайди.

Меҳнат муносабатларига давлатнинг ижтимоий дастурлари (кам таъминланган оилаларга ёрдам, ишсизлик бўйича нафақа, ҳар хил ижтимоий тўловлар, пенсия таъминоти ва бошқалар) катта таъсир кўрсатади. Бу дастурлар бозор таҳлиқаси юқори бўлган давлатларда аҳолининг ижтимоий – иқтисодий аҳолини барқарорлаштиришга маълум бир даражада ижобий таъсир кўрсатади.

Давлатнинг иш кучи бозоридаги воситачилик роли ҳам меҳнат муносабатларига сезиларли даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Жумладан, ўзига қисман ишчи ўринларини қидириш ва тавсия қилиш ҳамда ишга жойлаштириш бўйича умуммиллий дастурни ишлаб чиқариш вазифаларини олади. Ишчиларни ўқитиш ва қайта тайёрлашнинг давлат тизими, бозорнинг ўзгарувчан талабларига тез мослашишга имкон беради.

## Асосий таянч тушунчалар

**Иш ҳақи** — иши ва хизматчиларнинг меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб миллий маҳсулотдан оладиган улушининг пулдаги ифодаси.

**Вақтбай иш ҳақи** — ишчининг ишлаган вақти (кун, ҳафта, ой) ҳисобга олиниб, тўланадиган иш ҳақидир.

**Ишбай иш ҳақи** — ишлаб чиқарган маҳсулоти миқдорига қараб бажарган иши миқдорига қараб тўланадиган иш ҳақидир.

**Номинал иш ҳақи** — пул шаклида олинган иш ҳақи суммаси.

**Реал иш ҳақи** — номинал иш ҳақи суммасига сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори ёки номинал иш ҳақининг сотиб олиш лаёқати.

## Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иш ҳақининг турлича назарияларини таҳлил қилиб, уларга ўз қарашиңизни билдириңиз.

2. Реал иш ҳақи даражаси қандай омиллар таъсири остида ўзгаради?

3. Нима учун иш ҳақининг умумий даражаси ҳар хил мамлакатларда турлича?

4. Касаба уюшмалари иш ҳақини оширишнинг қандай усулларидан фойдаланадилар?

## Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , "Ўзбекистон", 1995.
2. Макконнелл К. , Брю С. "Экономикс", М. ; Республика, 1992 том 2, гл. 30.
3. Ўлмасов А. , Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т. , "Меҳнат", 1995.
4. Шнишкин А. Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд. : В 2 кн. М. : «Владос», 1996. Гл. 26.
5. Борисов Е. Ф. Экономическая теория. Учебник. — М. : Юрист, 1997. Гл. 20.

## Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т. : Меҳнат, 1997. 7 боб.
2. Шодмонов Ш. , Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т. ДИТАФ. 1998, 31-35 бетлар.



## X. АГРАР МУНОСАБАТЛАР ВА АГРОБИЗНЕС

### Маъруза режаси

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари
2. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби
3. Агробизнес ва унинг турлари.

### 1-§. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг муҳим бўғинидир. Унинг инсоният ҳаёти учун энг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини ва саноат тармоқлари учун хом-ашё ишлаб чиқарилади. Республика Президенти И. Каримов таъкидлаб ўтганда: “Республика саноатининг кўпгина тармоқларини, жумладан, пахта тозалаш, тўқимачилик, кимё саноатини, қишлоқ хўжалиги машинасозлигини ва бошқаларни ... ривожлантириш истиқболлари, уларнинг мураккаб ўтиш давридаги иқтисодий аҳоли бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқдир”<sup>1</sup>. Демак, аҳоли учун зарур бўлган товарлар бозорини тўлдириш учун қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш даркор. Бондиқ соҳалар каби қишлоқ хўжалигида ҳам такрор ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида муайян иқтисодий алоқа ва муносабатлари содир бўлади. Бу муносабатлар аграр муносабатлар дейилади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан ер билан боғлиқ, шунинг учун ҳам ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар аграр муносабатлар дейилади.

Ер рентаси орқали ерга бўлган мулкчилик ҳуқуқи рўёбга чиқарилади. Ўзбекистонда “ер—давлат мулки -умуммиллий боғлиқ...” бўлганлиги сабабли ерга бўлган мулкчилик, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш масалалари алоҳида ажратиб таҳлил қилиниши лозим.

Ерга эгалик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг маълум ер участкасига тарихан таркиб топган асослардаги ёки қонуний ҳужжатларида белгиланган тартибдаги эгалик ҳуқуқини таъминлашни билдиради. Ерга эгалик деганда аввало ерга бўлган мулк-

<sup>1</sup> Каримов И. А. “Ўзбекистон буюк келажак сари”. Т. “Ўзбекистон”, 1998, 225-226 бетлар.

чилик ҳуқуқи кўзда тутилади. Ерга эгаликни ери бўлган мулкдор амалга оширади. Ўзбекистон Республикасининг ер кодексида таъкидланганидек: “Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва муддатли эгалик қилиш ҳамда улардан фойдаланиш учун берилиши мумкин”<sup>1</sup>.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи — бу ўрнатилган урф-одатлар ёки қонуний тартибда ундан фойдаланишни билдиради. Ердан фойдаланувчи ер эгаси бўлиши шарт эмас. Реал хўжалик ҳаётида ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни кўпинча ҳар хил жисмоний ва ҳуқуқий шахслар бажарадилар.

Аграр муносабатларнинг асосини рента муносабатлари ташкил қилади.

Рента муносабатлари қишлоқ хўжалигида ер кимнинг мулки бўлса, мулк эгаси ердан фойдаланганлик учун ундан фойдаланувчилардан тўлов олади. Бу тўловларнинг манбаи қишлоқ хўжалигида яратилган қўшимча маҳсулотдир. Яъни ер эгаси фақат ер эгаси бўлганлиги учун яратилган қўшимча маҳсулотнинг бир қисmini ўзлаштириб олади. Бу ерда ер давлатникими, хусусийми бўлиши аҳамияти йўқ. Давлат уни ер солиғи сифатида олади. Хусусий ер эгалари эса ердан фойдаланганликлари учун тўлов сифатида олади. Шунинг учун ер рентаси ер эгалигини иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш)нинг шаклидир. Ер рентасининг бир қанча тарихий кўринишлари мавжуд. Масалан, уч шаклдаги: баршчина (ишлаб бериш), оброк (натурал солиқ) ва пул солиғи шаклларидаги феодал ренталари, капиталистик ва социалистик ер ренталари ва ниҳоят ҳозирги даврда мавжуд бўлган ер ренталари. Ҳозирги пайтда турли мамлакатларда мавжуд рентанинг турлари бир неча хилдир.

Абсолют ер рентаси, дифференциал (табақалашган) рента - 1, ва - 2, монополь рента, мулк рента. Қазилма бойликлар, қурилишлар жойлашган ерлардан олинадиган рента.

Ер участкаларининг унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча даромад (қиймат)нинг бир қисми рента шаклини олади ҳамда у дифференциал рента деб аталади.

Қишлоқ хўжалигида энг муҳим ишлаб чиқариш воситаси — ернинг миқдори ва сифатини табиатнинг ўзи чеклаб қўйган, уни инсон кўпайтиришга қодир эмас.

<sup>1</sup> “Ўзбекистон республикасининг Ер кодекси”. Т. “Ўзбекистон”, 1999 й. 20 —модда.



Шунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини фақат яхши унумдор ер участкаларида тўплаш мумкин эмас. Агар ишлаб чиқарилган маҳсулот тўловга қодир талаб билан таъминланган бўлса, ернинг маҳсулдорлиги ёки жойлашуви жиҳатидан ёмон шароит қишлоқ хўжалик товарларига нарх шаклланишини тартибга солувчи ижтимоий нормал шароит ҳисобланади.

Натижада ўртача ёки яхши ерларда хўжалик юритувчи ишчи чиқарувчилар кўшимча маҳсулот ва бинобарин фойда оладилар.

Бу фойда қисқа муддатли эмас, балки озми-кўпми доимий характерга эга. Барча ерлар мустақил товар ишлаб чиқарувчилик томонидан эгаллаб олинганлиги сабабли, бу ишчи чиқарувчилар **ерга хўжалик объекти сифатидаги монополия вужудга келади. Бу ҳол дифференциал рентанинг вужудга келиши шарт-шароит яратади.**

Шундай қилиб, дифференциал рента ҳосил бўлишининг табиий шarti миқдори чекланган ернинг сифати (унумдорлиги) даги фарқлардир, унинг ижтимоий-иқтисодий сабаби эса фойдаланиладиган ерларда иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашган тарзда мустақил хўжалик юритишдир.

Дифференциал рента ўзининг келиб чиқиш шароитларга қараб дифференциал рента - I ва дифференциал рента - II га бўлинади.

Дифференциал рента - I ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган, саноат марказларига, бозорларга ва алоҳид йўлларига яқин жойлашган серунум ер участкаларида вужудга келади. **Чунки бундай ер участкаларида сарф-харажатлар даражаси унумдорлиги паст, бозорлардан, шаҳарлардан ва марказий йўллардан узоқ жойлашган ер участкалари маҳсулот бирлигининг тўғри келадиган харажатга нисбатан кам бўлади.**

Дифференциал рента I юқорида қараб чиқилганидек хўжаликлар фаолиятига боғлиқ бўлмаган табиий шароитда вужудга келади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳосил қилинган бу хилдаги рента ер давлат мулки бўлиши сабабли унинг манфаатлари йўлида сарф қилиш мақсадида марказлаштирилган давлат фондида (бюджетда) тўпланиши лозим. Бу ҳол ўрта ва яхши унумли ерда жойлашган хўжаликларни иқтисодий манфаатдорлигига пуғур етказмайди, балки бошқа хўжаликлар билан озми-кўпми иқтисодий шароитларни тенглаштириш имконини беради. Марказлаштирилган давлат фондига ўтган бу маблағларни (дифференциал рента I) мамлакат олдида турган вазифаларни амалга ошириш, хусусан

и ерларни ўзлаштириш ва ер унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга ошириш учун қўллангилари мумкин бўлади.

Дифференциал рента II ердан интенсив фойдаланиш, яъни унинг иқтисодий унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бу хилдаги рентанинг асосий қисми хўжаликларнинг ўзларида қолдирилиши мантиқан тўғри бўлади. Унинг фақат бир қисми давлат фондига жалб қилиниши мумкин, чунки давлат маълум даражада бу рентанинг ҳосил олишида ўз ҳиссасини кўшади, яъни транспорт йўллари қурилишига, ирригация-мелорация ишларини амалга ошириш учун капитал маблағлар сарфлайди, техникалар, кадрлар, материал ўғитлар етказиб беради. Шундай қилиб, дифференциал рента I ва дифференциал рента II ер эгаси бўлган давлат билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тақсимланади.

**Абсолют рента.** Кўпгина мамлакатларда қишлоқ хўжалигида ерга хусусий мулкчилик монополияси шароитида ишлаб чиқаришни олиб боришга тўғри келади. Бу монополия ижарага берилладиган барча ер участкаларининг сифатидан қатъи назар, ер эгаларига абсолют рента деб аталган рентани олишга имкон беради. Абсолют ер рангасининг вужудга келиш механизми шундан иборатки, ер эгалари ерни ишловчи ижарачиларга фойдаланиш учун ижарага берадилар ва улардан ердан фойдаланиш учун тўловлар оладилар. **Мана шу тўлов абсолют ер рента деб ном олган.** Агар ер ижарага берилганда шу ерда турли шарт-шароитлар, бинолар қурилган бўлса, уларнинг ижара ҳақи алоҳида ҳисобланади.

Рента назариясига кўра қишлоқ хўжалигида рентанинг яна бир тури — монопол рента ҳам мавжуд бўлади. Бошқа ерда учрамайдиган табиий шароит, баъзан ноёб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (узумнинг алоҳида навларини, цитрус экинлари, май ва ҳоказоларнинг алоҳида турларини) етиштириш учун имтиёз яратади. Бундай товарлар монопол нархлар билан сотилади. Бу нархларнинг юқори бўлиши кўпинча тўловга қодир талаб даражаси билан белгиланади. Натижада монопол нархлар шундай маҳсулотларнинг индивидуал қийматидан анча юқори бўлиши мумкин. Бу эса ер эгаларига монопол рента олиш имконини беради.

Фақат қишлоқ хўжалигида эмас, балки **ундирма саноатда** ҳам кўшимча даромад олинади. Маълумки фойдали қазилма конлари



жойлашуви (ва,демак, ишлаш учун қулайлиги) жиҳатидан ҳам коннинг бойлиги жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Худди қишлоқ хўжалигидаги сингари, ўрта ва яхши конлардан корхоналар қўшимча фойда оладилар, у ҳам дифференциал рентага айланади.

**Ижара ҳақи.** Рента муносабатларини қараб чиқишда рентанинг ижара ҳақидан фарқиға эътиборни қаратиш зарур. Агар ижарага бериладиган ерга олдин бино, иншоот ва шу қабилда қуриш билан боғлиқ равишда капитал қўйилмалар сарфланган бўлса, ижара ҳақи ва рента миқдоран бир-бирига тўғри келади. Акс ҳолда, ижара ҳақи ер рентасидан фарқ қилади. Ижара ҳақининг кўйидагилардан иборат: ердан фойдаланганлик учун тўланадиган рента (R), ерга илгари сарфланган капитал учун фоиз (r); ер участкасини ижарага бергунга қадар унга қуриш ва иншоотлар амортизацияси (A). Буни формулада кўйидагича ёзиш мумкин:  $ИХ = R+r+A$ .

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ер фақат ижара объекти эмас, балки олди-сотди объекти ҳамдир. Ер ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш ва табиий қазилма бойликлар қазиб олиш учун, ҳар хил ишлаб чиқариш ва турар жой бинолари, иншоотлар, йўллар, аэропортлар ва ҳоказолар қуриш учун сотиб олинади. Ернинг баҳоси нима билан белгиланади? Ер нархи машув қийматга эга эмас. Чунки у инсон меҳнати маҳсули эмас.

Шу сабабли ер ва бошқа табиат инъомлари нархини назарга олтилар иррационал нархлар деб атайдилар. Ер ҳам иррационал нархга эга. Ер участкасининг эгаси уни сотишда олинган суммани банкка қўйилганда, фоиз тарзида у келтирадиган даромад шу ер участкасидан олинандиган рентадан кам бўлмаган тақдирдагина ерни сотади. Бошқача айтганда, ернинг нархи капиталлаштирилган рентадир. Бошқа шароитлар тенг бўлганда, худди шу рента миқдори ер нархини белгилайди. У рента миқдорига тўғри мутаносиб ва ссуда фоизи нормасига тесқари мутаносибдир. Шундай қилиб, ернинг нархи иккита миқдорга боғлиқ: 1) ер участкаси эгаси олиш мумкин бўлган ер рента миқдорига; 2) ссуда фоизи нормасига.

Шундан келиб чиқиб ернинг нархи кўйидаги формула бўйича аниқланади.  $B = \frac{R}{r'} * 100\%$  бунда R- рента  $r'$  -ссуда фоизи нормаси, B- ер баҳоси.

Фараз қилайлик, R – 15 минг дол.,  $r' = 5\%$ . Бунда B = 300 минг дол. га тенг бўлади. Ер эгаси фақат шу нархдагина ерини сотиши мумкин, чунки муайян миқдордаги капиталдан олинандиган фоиз унга банкдан шундай йиллик даромад олишга имкон берадики, у рентага тенг бўлади.

Рента миқдори ўсиб, ссуда фоизи нормаси пасайиб борган тақдирда ернинг нархи ўсиб боради.

Ер нархини аниқлашнинг бу усули назарий аҳамиятга эга. Амалда ер нархи, ер участкасига талаб ва таклифга таъсир кўрсатувчи кўплаб омилларга боғлиқ. Жумладан, ерга нархнинг ўсишини, унга ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун фойдаланишга талабнинг ўсиши билан тушунтирилиши мумкин. Инфляция ва асосан гиперинфляция шароитида ерга талаб кескин ўсади, бу тегишли равишда ер нархининг ўсишига олиб келади. Бозор иқтисодиётига асосланган ғарб мамлакатларида XX аср бошларидан то ҳозирги давргача ер нархи барқарор ўсиш таъминлигига эга бўлиб, фақат айрим даврлардагина унинг пасайиши кузатилади.

## 2-§. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби

Иқтисодий ривожланиш жараёнида қишлоқ хўжалиги ҳамма шакл саноат, савдо ва бошқа тармоқлар билан мустақкам боғлиқ бўлиб келганлигини ҳисобга олиш керак.

Чунки натижа мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотларига ва қишлоқ хўжалик хом-ашёсидан тайёрланган товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириш фақат қишлоқ хўжалигининг ҳолатига эмас, балки саноат тармоқлари билан уйғун ривожланишига ҳам боғлиқ бўлади. Худди ана шу нарса халқ хўжалиги тизимида агросаноат мажмуасини битта пировард натижани рўёбга чиқаришга бўйсундирилган тармоқларнинг ягона, яхлит тизimini келтириб чиқариш учун асос бўлади.

**Агросаноат интеграцияси** – қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи тугаш тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бириктириш жараёнидир.

Агросаноат интеграцияси кўп қиррали бўлиб, у ғоят хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Булар энг аввало ана шу жараён



қайси даражада, яъни бугун мамлакат кўламида, вилоят ва туманлари раиси ёки корхона даражасида юз беришига боғлиқ.

Бугун мамлакат ва минтақалар кўламида агросаноат интеграцияси қишлоқ хўжалигининг тармоқлараро алоқалари кучайиши билан, халқ хўжалиги озиқ-овқат (тармоқ) ва минтақа агросаноат мажмуалари ташкил бўлиши ва ривожланишида ифодаланган.

**Агросаноат мажмуаси (АСМ) — бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи халқ хўжалиги тармоқларидир.** АСМ тўртта соҳани ўз ичига олади. Биринчи қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берилган саноат тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқлар; иккинчи соҳа — қишлоқ хўжалигининг ўзи; учинчи соҳа — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташитиш, сотиш).

Агросаноат мажмуаси таркибида тўртинчи соҳа одамлар ҳаёти ва фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган инфратузилма муҳим ўрин тутди. Булар йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, оғир оғир ва тара хўжалиги.

**Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқариш хизмат қиладиган тармоқларни, ижтимоий инфратузилма одамлар турмуш фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган соҳаларни (уй-жой, маданий- маиший хизмат, савдо, умумий оқватланиш ва ҳоказо) ўз ичига олади.**

Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек: “Қишлоқ хўжалигини янгилаш ва қайта қуриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга”<sup>1</sup>. Шу сабабли Республикада 2000 йилгача мўлжалланган қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда 1998-2000 йилларда қишлоқ аҳолисини ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлаш Дастурини амалга ошириш давом эттирилмоқда. Фақат 1998 йил давомида қишлоқда 1965 км сув қувурлари тармоғи ишга туширилди, 484 км газ тармоқлари қурилди. Маблағ билан таъминланадиган барча манбалар ҳисобидан умумий майдони 6,83 млн. кв. м уй-жой

қурилиши фойдаланишга топширилди. Қишлоқда 204 қишлоқ аҳоли пунктлари қурилди, натижада 200 қишлоқ аҳоли пункти аҳолиси малакали врачлар ёрдамидан фойдаланиш имконига эга бўлди.

### 3-§ Агробизнес ва унинг турлари

Тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалик соҳаларидаги асосий ағробизнес кўринишида намоён бўлади. Агробизнес тушунчасига қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган фаолият билан шуғулланувчи бизнес турлари ҳам киритилади. Бу қишлоқ хўжалигига техникавий, таъмирлаш хизмат кўрсатиш, унинг маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолиятидир. Қисқача айтиб айтганда, агробизнес агросаноат интеграцияси натижасида вужудга келган агросаноат мажмуасининг барча бўғинларни қамраб олади.

Агробизнес фаолиятининг мақсади истеъмол бозорини етарли даражада сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, саноатни эса хом шайлар билан узлуксиз таъминлаш орқали фойда кўришдан иборат.

Агробизнеснинг асосий шакли ва бирламчи бўғини фермер хўжалик деҳқон хўжаликлари дидир. Чунки улар бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бу хўжаликлар ўз ичига деҳқон ижарага олинган ерда иш юритиб, унда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи фермернинг ўзи ва оила аъзолари ҳисобланиб иш қилиб бериш ҳолларида ёлланма меҳнатдан фойдаланиш ҳам мумкин. Фермер хўжалигининг афзаллиги шундан иборатки, ундан мулк эгаси меҳнат бевосита қўшилади, бу эса юқори самарани таъминлайди. Фермер хўжаликлари мустақил тузилма бўлиш сабабли ўз фаолиятини бозор конъюктурасига тез мослаштириши олади. Унда истеъмолчи манфаат ва пировард натижа учун масъулият битта фермер хўжалигнинг икки томонини ташкил қиладиди. Буларнинг қисми фермер хўжалигининг яшовчанлигини таъминлайди.

Республикада ислохотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичларидаёқ, Президентимиз Ислам Каримов фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил қилишнинг асоси сифатида фаолият кўрсатиши лозимлигини таъкидлаб ўтган эди. Шу сабабли республикада қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш аграр ислохотларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Республикада бу жараён зарар кўриб ишлаш

<sup>1</sup> Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. “Ўзбекистон”, 1998, 239-бетлар



натижасида оғир аҳволга тушиб қолган давлат хўжаликларининг таркиби фермер хўжаликларидан иборат ширкатлар уюшмасига айлантириш, мавжуд давлат ва жамоа хўжаликлари таркибидан улар ресурслари ҳисобидан фермер хўжаликлари уюштириш ҳамда деҳқоннинг ўз мол-мулки негиздан бунда хўжаликларни деҳқон хўжалиги ташкил қилиш йўли билан боради. Фермер хўжалигининг барча ташкилий шакллариининг умумий томони шундаки, улар ижарага олинган давлат ерида фаолият кўрсатади. Фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил қилиш, ривожлантириш ва улар фаолиятини тартибга солиш Ўзбекистон республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонунларга ҳамда қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган бошқа ҳуқуқий битимларга ва ҳукумат қарорларига асосланади.

Бу қонуний актларда фермерларга ажратилган ерларни мерос қилиб қолдириш шarti билан узoқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқи мустақамлаб қўйилди. Шу билан бирга бу хўжалик учун ерларнинг унумдорлигини сақлаш ва оширишда давлат томонидан кафолатлар яратиш йўли билан уларни ҳимоялаш тизими вужудга келтирилди. Шундай қилиб фермер хўжаликларини ривожлантиришни рағбатлантириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам ташкилий шарт-шароитлар яратилди. Натижада Республика 1999-йилда келиб фақат фермер хўжаликлари сони 23 000 дан зиёдни ташкил қилди. Уларга бириктирилган қишлоқ хўжалик фойдаланишидаги ерлар майдони 446.5 минг гектарни ташкил қилиб, бир хўжалик ихтиёридаги ер майдони 19.4 гектарга тўғри келади. 1999 йилда фермер хўжаликларида бутун қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 3.9 фоизи етиштирилган (1-чизма).

Республикада фермер хўжаликлари самарали ишлаши учун зарур хизмат кўрсатувчи инфратузилма — агрофирмалар, машина-трактор парклари, таъмирлаш устахоналари, тайёрлов пунктилари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи кичик корхоналар тизими шаклланди.

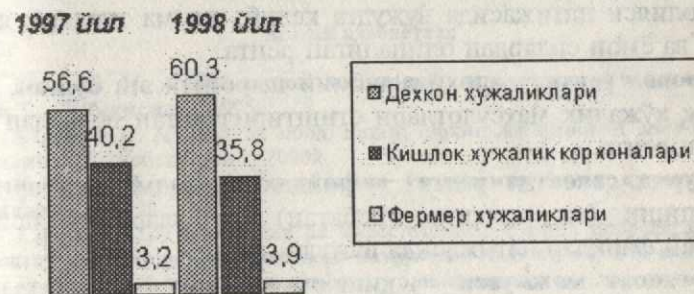
**Агробизнес турларидан бири агрофирмалардир.** Улар маълум турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва унинг пировард маҳсулот даражасигача қайта ишлашни қўшиб олиш борадиган корхоналардир.

Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга хос ресурсларни ишлатиб, истеъмолга тайёр бўлган маҳсулот яратади.

Мазкур турдаги корхоналар турли мулкчиликка асосланиши, шунинчи оилавий хўжалик асосида ҳам ташкил топиб, кичик завождлар билан бирикиши мумкин. Агросаноат бирлашмалари ва комбинатлари агробизнеснинг янги турларидир.

Агросаноат бирлашмалари бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга боғлиқ ишлаб чиқариш фаолияти билан шугулланувчи бир неча хўжалик ҳамда корхоналарни бирлаштирилади. Масалан, Боғдорчилик ва узумчилик билан шугулланувчи хўжаликлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи цех ва заводлар, етказиб берувчи савдо-сотик корхоналари бир технологик жараёнга бирлашиб агросаноат бирлашмаларини ташкил қилади. Бирлашма иштирокчилари ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий мустақилликларини сақлаб қолиши билан бирга, уларнинг умумий мулки ҳам таркиб топиб боради.

1-чизма. Ўзбекистонда хўжалик тоифалари бўйича ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши. (% ҳисобида)



Агросаноат комбинатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб беришгача барча технологик жараёнга хизмат қилувчи хўжалик ва корхоналарнинг маълум бир ҳудудда бирлашувидир. Агробизнес турига кўнгилли ва пайчилик маблағлари асосида ташкил қилинган турли хил уюшма ва иттифоқларни ҳам киритиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналари, жамоа хўжаликлари ва ширкатлари, турли хил мулкчилик асосида ташкил қилинган кўшма корхоналар ҳам агробизнес турлари сифатида фаолият кўрсатади.



**Аграр муносабатлар** — ерга эгалик қилиш, тасарруф этиши билан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

**Рента муносабатлари** — ердан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган қўшимча соф даромадни тақсимлаш билан ўзлаштириш билан боғлиқликда вужудга келадиган муносабатлар.

**Дифференциал рента** — ер участкаларининг унумдорлигининг ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча соф даромад.

**Дифференциал рента I** — ерларнинг табиий унумдорлигининг фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча соф даромад.

**Дифференциал рента II** — ерларнинг иқтисодий унумдорлигининг ошириш натижасида вужудга келадиган қўшимча соф даромад.

**Абсолют рента** — қишлоқ хўжалигида ерга бўлган мулкчилик монополияси натижасида вужудга келиб, ҳамма турдаги: яхши, ўртача ва ёмон ерлардан олинган рента.

**Монопол рента** — алоҳида табиий шароитга эга бўлган, ноқулай қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган ерлардан олинган рента.

**Ундурма саноатда рента** — фойдали қазилма конларининг жойлашиши (ер юзасига нисбатан) ва уларнинг бойлиги жиҳатдан фарқлар натижасида вужудга келади.

**Агросаноат мажмуаси** — қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ хўжалик тармоқларининг бирлиги.

**Ишлаб чиқариш инфратузилмаси** — бевосита қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига хизмат кўрсатувчи соҳалар.

**Ижтимоий инфратузилма** — одамлар яшаш ва турмуш фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган соҳалар.

**Агросаноат интеграцияси** — қишлоқ хўжалиги билан унинг хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи тузилма тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикishi жараёнидир.

**Агробизнес** — тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалик билан у билан боғлиқ соҳалардаги намоён бўлиш шакли.

1. Аграр муносабатларнинг мазмунини иқтисодий муносабатларда тутган ўрнини ва хусусиятларини кўрсатиб беринг.

2. «Ерга эгалик» ва «ердан фойдаланиш» тушунчаларини изоҳланг. Ер рентаси назарияларининг умумий томонлари ва тубларини кўрсатиб беринг. Ер рентасининг асл мазмунини тушунтиринг.

3. Дифференциал (I ва II) ва абсолют рентанинг ҳосил қилиш шарт-шароитлари, манбалари ва тақсимланишини тушунтириб беринг. Монопол рента нима? Қазиб олувчи ва ундурма саноатда рента қандай ҳосил бўлади?

4. «Ижара ҳақи» ва «ер рентаси» нинг фарқларини изоҳланг.

5. Агробизнеснинг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг ва унинг асосий турларига тавсиф беринг.

6. Агросаноат мажмуаси ва агросаноат интеграцияси тушунчалари иқтисодий мазмунига ўз фикрингизни билдириг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида. Т., "Ўзбекистон", 1995.
2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард қилдимиз.; Т. "Ўзбекистон", 2000й.
3. Каримов И. А. Ўз келажигимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т. "Ўзбекистон", 1999й.
4. Каримов И. А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маърузаси. "Халқ сўзи", 2 феврал 2000й.
5. Каримов И. А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз. ЎзР. Вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. "Халқ сўзи", 15 феврал 2000й.
6. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М.; Республика. 1992 том 2, гл. 31-32.
7. Шнишкин А. Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд. 112 кн. М.: «Владос», 1996. Гл. 17.

Қўшимча адабиётлар

1. Шодмонов Ш., Ганихўжаев Ф. Бозор иқтисодиётига ўтин шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш. Т., Меҳнат, 1993.
2. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., "Меҳнат", 1995.



# XI. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ ЎЛЧАМЛАРИ. ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ ВА УНИНГ ҲАРАКАТ ШАКЛЛАРИ

## Маъруза режаси

1. Миллий иқтисодиётнинг қарор топиши ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари.
2. Ялпи миллий маҳсулотнинг мазмуни, таркибий қисмлари ва ҳаракат шакллари.
3. Ялпи миллий маҳсулотни ҳисоблаш усуллари.
4. Ялпи талаб ва ялпи таклиф.

### 1-§. Миллий иқтисодиётнинг қарор топиши ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари

Ҳаммага маълумки, ўтмишда Ўзбекистон иқтисодиёти собиқ совет иттифоқи иқтисодиётининг таркибий қисми ҳисобланиб, мустақил миллий иқтисодиёт деб бўлмас эди. Бизга бир ёқлама ривожланган пахта якка ҳокимлигига, хом-ашё ишлаб чиқаришга ва бой минерал — хом-ашё ресурсларидан назоратсиз, аёвсиз фойдаланиш асосига қурилган, ёнилғи, галла ва бошқа кўпгина ишлаб чиқариш воситалари истеъмол товарларининг таъминланиши бўйича марказга қарам бўлган иқтисодиёт мерос бўлиб қолган эди. Мамлакатимиз Президент И. А. Каримов қисқа қилиб айтганларидек, «Ўзбекистон бир ёқлама иқтисодиётга — марказга бутунлай қарам, издан чиққан иқтисодиётга эга бўлган» мамлакат<sup>1</sup> эди.

1991 йил сентябридан буён ўтган қисқа давр мобайнинда иқтисодий мустақилликни қўлга киритиб, мамлакатимизнинг ҳудудидаги барча табиий, минерал — хом ашё бойлиқларидан мамлакатимиздаги бугун иқтисодий ресурслар ва қувватлардан ўз халқимиз ва унинг келажаги манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятига эга бўлдик<sup>2</sup>.

Янги энергетика, машинасозлик ва бошқа саноат тармоқларининг вужудга келиши, кўплаб йирик иншоотлар, корхоналар, завод ва фабрикалар қурилганлиги, ёнилғи ва галла мустақиллигига эришилганлиги иқтисодиётдаги таркибий

<sup>1</sup> Қаранг: Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. «Ўзбекистон», 1999 й. 6 бет.

<sup>2</sup> Қаранг: Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. «Ўзбекистон», 1999 й. 8 бет.

таришлар, изчил ўсиш суръатлари миллий мустақил иқтисодиёт сари ҳаракат натижаларидир.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган янги, мустақил ривожланаётган, ўз халқи, миллати манфаатларига хизмат қиладиган миллий иқтисодиёт шаклланиб бормоқда.

Миллий иқтисодиёт, барча тармоқлар ва соҳаларни, микро ва макро иқтисодиётларни, функционал иқтисодиётни, кўплаб инфратузилмаларни ўз ичига олган яхлит иқтисодиётдир.

**Макроиқтисодиёт** — бу мамлакат миқёсида моддий ишлаб чиқариш ва номоддий соҳаларини бир бутун қилиб олинган миллий ва жаҳон хўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир.

Миллий хўжаликнинг таркиб топган тузилиши ижтимоий ҳаёт тақсимоти ривожининг натижаси ҳисобланади.

Макроиқтисодиёт ўз ичига халқ хўжалигининг моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларини олади.

Миллий иқтисодиёт меъёрида фаолият қилиш ва барқарор қилиш учун барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг макро боғлиқлиги ва мувозанатли ривожланиши талаб қилинади.

Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ҳажми ва уларнинг ўсиши бир қатор кўрсаткичлар тизими орқали, микро ва макроиқтисодий даражада аниқланиб, таҳлил қилинади. Кўпгина микро кўрсаткичлар ёрдамида корхоналар фаолиятига баҳо берилиб ва улар иқтисодиётининг ривожланиш имойиллари аниқланса, макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали бутун иқтисодиётнинг ҳолати унинг ўсиши ёки орқага кетиши таҳлил қилиниб, хулоса чиқарилади. Улар ёрдамида давлат ўз иқтисодий сиёсатини белгилайди. Бу тизимга кирувчи турли хил кўрсаткичлар, **биринчидан**, бизга маълум вақт оралтигидаги ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблаш ва миллий иқтисодиётнинг фаолият юритишига бевосита таъсир қилувчи омилларни аниқлаш имконини беради. **Иккинчидан**, макроиқтисодий кўрсаткичлар тизими, ЯММ ни унинг ҳаракатининг барча босқичларида, яъни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ва натижада фойдаланиш босқичларида кўргазмали шаклда акс эттиришга имкон беради.

Ниҳоят мазкур кўрсаткичлар тизими мавжуд ресурслар ва улардан фойдаланишнинг мос келиши (тенглиги) кузатилганда, мамлакатдаги умумий иқтисодий мувозанатлик ҳолатини акс эттиради.

Бутун миллий иқтисодиётининг ҳолатини характерловчи муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар — **ялпи миллий маҳсулот (ЯММ), ички миллий маҳсулот (ИММ), соф миллий**



маҳсулот(СММ), миллий даромад(МД), ипчи кучи бандона ишсизлик, инфляция ва бошқалар ҳисобланади.

Бу кўрсаткичлар моддий ишлаб чиқариш ва номоддий хизмат кўрсатиш соҳаларидаги барча хўжаликлар иқтисодий фаолиятининг умумий ва пировард натижаларини қамраб олади.

## 2-§. Ялпи миллий маҳсулотнинг мазмуни, таркибий қисмлари ва ҳаракат шакллари

**Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)** — миллий хўжаликларда барча йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушини мумкин бўлган тайёр пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳосидаги қийматидан иборат бўлади.

Демак, ЯММ миллий иқтисодиётда йил давомида ишлаб чиқарилган барча пировард маҳсулот (хизматлар) нинг бозор баҳоларидаги суммаси. Биз биламизки, жорий йилда ишлаб чиқилган барча маҳсулотлар сотилмаслиги мумкин, уларнинг бир қисми захираларни тўлдирди. Яъни ЯММ ҳажмининг баъзи қисми ҳисоблаб топишда захираларнинг ҳар қандай ўсиш ҳисобга олиниши зарур, чунки ЯММ ёрдамида жорий йилдаги барча маҳсулотлар (сотилган ва сотилмаган) ҳисобга олинади.

Миллий ишлаб чиқаришнинг ялпи ҳажмини тўғри ҳисоблаш учун, мазкур йилда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва хизматлар бир марта ҳисобга олиниши зарур. ЯММ ҳажмининг баъзи қисми сотилган ва қайта сотилган маҳсулотларни кўп марта ҳисобга олишларни бартараф қилиш учун, халқ хўжалигининг барча тармоқларида яратилган қўшилган қийматлар йиғиндиси олинади.

**Қўшилган қиймат** — бу корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан етказиб берувчилардан сотиб олинган ва истеъмол қилинган хом-ашё ва материаллар қиймати чиқариш ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

Бошқача айтганда **қўшилган қиймат** — бу корхона янги маҳсулотидан ёки ишлаб чиқарган маҳсулотининг бозор нархидаги (амортизация ажратмасидан ташқари) жорий моддий харажатлар чиқариб ташланган миқдорига тенг.

ЯММ ёрдамида миллий иқтисодиётда товар ва хизматлар ишлаб чиқариш йиллик ҳажмини ҳисоблашга ҳаракат қилинади.

ЯММ йил давомида ишлаб чиқарилган барча пировард товарлар ва хизматларнинг бозор баҳосидаги суммаси бўлганлиги учун товарнинг ўзи, унинг нафлилиги кўпаймаган

да баҳолар ошиши эвазига унинг ҳажми ошиб кетиши мумкин. Баҳо ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг ҳар хил элементларини ягона умумий асосга келтиришнинг энг кенг тарқалган кўрсаткичи сифатида фойдаланилади. Шунинг учун ялпи миллий маҳсулотга баҳо беришда номинал ва реал миллий маҳсулот ҳисобга олинади. Жорий бозор баҳоларида ҳисобланган ялпи миллий маҳсулот **номинал миллий маҳсулот**, ўзгармас баҳоларда ҳисобланган миллий маҳсулот эса **реал миллий маҳсулот** деб атриилади. Ҳар хил йилларда ишлаб чиқарилган ЯММ қийматини фақат нарх ўзгармаган тақдирда ўзаро таққослаш мумкин бўлади. Бундан ташқари нарх даражаси бизга иқтисодиётда инфляция (нарх даражасининг ўсиши) ёки дефляция (нарх даражасининг камайиши) ўрин тутганлигини ва унинг миқёси қандайлигини билиш имконини беради.

Нарх даражаси индекс шаклида ифодаланadi. Нарх индекси жорий йилдаги маълум гуруҳ товарлар ва хизматлар тўплами нархлари суммасини, худди шундай товарлар ва хизматларнинг базис йилдорининг базис даврдаги нархлар суммасига таққослаш орқали ҳисобланади. Таққослашнинг бошланғич даври "базис йил" дейилади. Агар айтилганларни формула шаклига келтирсак, у қуйидаги кўринишни олади:

$$\text{Нарх индекси} = \frac{\text{жорий йилдаги истеъмолчилик товарлари нархи}}{\text{базис йилдаги истеъмолчилик товарлари нархи}} * 100$$

Амалиётда қатор ҳар хил товар ва хизматлар тўплами ёки истеъмол саватининг нарх индекси ҳисобланади. Фарб мамлакатлари ва хусусан АҚШда бу индекслар ичида энг кенг қўлланиладигани истеъмолчилик товарлари савати нархлари индекси (ИБИ) ҳисобланади. Унинг ёрдамида типик шаҳар аҳолиси сотиб оладиган, истеъмолчилик товар ва хизматларнинг 100 турини ўз ичига олувчи бозор саватининг қайд қилинган нархлари ҳисобланади. Аммо нархнинг умумий даражасини ҳисоблаш учун ЯММ нарх индексидан фойдаланилади. ЯММ нарх индекси анча кенг тушунча бўлиб, у ўз ичига нафақат истеъмолчилик товарлари, балки инвестицион товарлар, давлат томонидан сотиб олинadиган товарлар ҳамда халқаро бозорда сотилган ва сотиб олинган товарлар ва хизматлар нархларини ҳам олади. ЯММ нарх индекси, номинал ЯММ ни реал ЯММга айлантириб ҳисоблаш имкониятини беради.

**Номинал ЯММ** шу маҳсулот ишлаб чиқарилган даврда амал қилиб турган баҳоларда ифодаланган ишлаб чиқариш ҳажмини билдиради.



Маълум йил учун ЯММ нарх индексини қандай қилиб ҳисоблаш мумкинлигини кўрсатувчи оддий шартли миқдор келтирамиз. Фараз қиламиз, 1998 йил Республикамиз ҳақиқат ҳўжалигида 1358 млрд сўмлик ЯИМ ишлаб чиқарилган. 1997 йил ЯИМ қиймати 976 млрд сўмни ташкил қилган.

1998 йилга ЯММ нарх индексини аниқлаш учун, 1997 йилдаги маҳсулотлар нархлари суммасини худди шу ҳажмдаги ва турдаги товарларнинг 1997 йил нархлари суммасига бўлиб, 100 га кўпайтириш зарур.

Агар биз ЯММ нарх индексини қатор йиллар учун ҳисобласак, олинган индекслар бизга уларни солиштириш таҳлил қилиш имконини беради.

Жорий йилдаги номинал ЯММни реал ЯММга айлантиришнинг анча оддий ва тўғридан тўғри усули номинал ЯММни нарх индексига бўлишдир, яъни,

Реал ЯММ = номинал ЯММ / БИ

Иқтисодиётда йиллик ишлаб чиқариш ҳажминини кўрсаткичи ЯММ билан бирга, унинг таркибий қисмлари сифатида ҳисобланиш мумкин бўлган бир қатор ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар мавжуд бўладики, улар миллий иқтисодиётнинг турли томонларини характерлаб беради.

ЯММ кўрсаткичига соф экспорт (экспорт ва импорт ўртасидаги фарқ) киради. Аммо турли мамлакатларда ташқи савдо фаолиятининг салмоғи кескин фарқланади. Шу сабабли миллий иқтисодиёт ривожланиш даражасини таққослаш учун ички миллий маҳсулот (ИММ) кўрсаткичидан фойдаланилади. ИММ маълум вақт давомида (бир йилда) мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган ва истеъмол қилинган тайёр пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги қиймати дур. У барча ишлаб чиқарувчилар қўшилган қийматлар йиғиндиси сифатида чиқади.

ЯММ ва ИММ ишлаб чиқариш ялпи ҳажмининг кўрсаткичи сифатида битта муҳим камчиликка эга. Улар мазкур йилда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган, асосий капиталнинг ўрнини қоплаш учун зарур бўлган қийматни ҳам ўз ичига олади.

ЯММдан жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал қиймати ёки йиллик амортизация суммаси айириб ташланса соф миллий маҳсулот (СММ) кўрсаткичи ҳосил бўлади.

**ЯММ – амортизация йиллик суммаси = СММ**

Шундай қилиб, СММ амортизация ажратмаси суммасини камайтирилган ЯММ сифатида чиқади.

СММ қийматига давлат томонидан ўрнатиладиган эгри солиқлар суммаси киради. Эгри солиқлар корхона томонидан ўрнатиладиган баҳога кўшимча ҳисобланади. Бундай солиқлар оғирлиги истеъмолчи ниммасига тушади ва унинг ҳисобига ўзларининг даромадининг бир қисмини йўқотади. Шунинг учун ҳозирги даврда ҳисоб тизимида СММдан эгри солиқлар чиқариб ташланса миллий даромад (МД) кўрсаткичи ҳосил бўлади деб кўрсатилади.

**СММ – бизнесга эгри солиқ = миллий даромад.**

Амалиётда ишлаб чиқарилган ва фойдаланилган МД фарқланади. **Ишлаб чиқарилган МД** – бу янгидан яратилган товар ва хизматлар қийматининг бутун ҳажми. **Фойдаланилган МД** – бу ишлаб чиқарилган МДдан йўқотишлар (табиий офатлар, сақлашдаги йўқотишлар ва ҳ.к.) ва ташқи савдо қолдиғи чиқариб ташланган миқдорга тенг.

Бизнинг амалиётда МД истеъмол ва жамғариш фондига ажратилади. **Истеъмол фонди** – бу миллий даромаднинг жамият изоляларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини ҳамда бутун жамият эҳтиёжларини (таълим, мудофаа ва ҳ.к.) қондиришни таъминлашга кетадиган қисми. **Жамғариш фонди** – бу миллий даромаднинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришни таъминлайдиган қисми.

Миллий даромадни, даромадлар барча турларини (амортизация ажратмаси ва бизнесга эгри солиқлардан ташқари) кўшиб чиқиш йўли билан ҳам аниқлаш мумкин.

Миллий даромаднинг бир қисми, жумладан ижтимоий страхованияга ажратмалар, корхона фойдасига солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси амалда уй ҳўжаликлари қўлига келиб тушмайди. Аксинча, уй ҳўжаликлари оладиган даромаднинг бир қисми, масалан, ижтимоий тўловлар улар қилган меҳнатининг натижаси ҳисобланмайди.

Шахсий даромад кўрсаткичини топиш учун миллий даромаддан уй ҳўжаликлари қўлига келиб тушмайдиган даромадларнинг юқоридаги учта турини (ишлаб топилган) чиқариб ташлашимиз ҳамда жорий меҳнат фаолиятининг натижаси ҳисобланмаган даромадларни унга кўшишимиз зарур.

**Миллий даромад - ижтимоий суғурга ажратмаси - корхона фойдасига солиқлар - корхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси + ижтимоий тўловлар = шахсий даромад.**

Шахсий даромаддан солиқлари тўлангандан кейин, уй ҳўжаликларининг тўлиқ тасарруфида қоладиган даромад шаклланади.



Солиқлар тўлангандан кейинги даромад шахсий даромаддан шу даромад ҳисобидан тўланадиган солиқлар миқдорини чиқариб ташлаш йўли билан ҳисобланади.

Солиқлар тўлангандан кейинги даромад уй хўжаликлари энг охиридага бўладиган даромад ҳисобланиб, алоҳида шахс ва оилалар ўз тасарруфида бу даромадларнинг бир қисmini истеъмол учун сарфлайди ва бошқа қисmini жамғармага йўналтиради.

Макроиктисодий кўрсаткичларнинг қараб чиқилган таҳлилига асосланиб, бу кўрсаткичлар бугун тизими нисбатини кўргазмали тасаввур қилишимиз мумкин бўлади.

**Ички миллий маҳсулот – Амортизация = С.М.М.**

**Соф миллий маҳсулот - Эгри солиқлар = М.Д.**

Миллий даромад – ижтимоий сугурта ажратмалари - корхона фойдасига солиқлар - корхона тақсимланмайдиган фойдаси + ижтимоий тўловлар = Шахсий даромад

Шахсий даромад - Шу даромад ҳисобига солиқлар = Солиқлар тўланадиган кейинги даромад.

### 3-§. Ялпи миллий маҳсулотни ҳисоблаш усуллари

Миллий маҳсулотни ҳисоблашда миллий ҳисоб тизимидан фойдаланилади.

**Миллий ҳисоблар – бу ЯММ ва миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни характерлайдиган ўзаро боғлиқ макроиктисодий кўрсаткичлар тизимидир.**

Бундай ҳисоблар халқаро статистикада стандарт тизим сифатида 1953 йилдан бошлаб қўлланила бошлади. Ҳозирги даврда дунёнинг 100дан ошиқ мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда мазкур тизим кенг қўлланилади.

Миллий ҳисоблар асосини йиғма баланслар ташкил қилади. Бунга даромад ва харажатлар баланси мисол бўлиши мумкин. Даромадлар хўжалик бирликлари ва аҳоли умумий даромадлари (иш ҳақи, фойда, даромадларнинг бошқа турлари, амортизация) суммасини акс эттиради. Харажатлар тўртта гуруҳдан иборат бўлади: истеъмол, инвестициялар, давлат хариди, соф экспорт. Миллий ҳисоблар макроиктисодиётнинг метёридаги – мувозанатли ҳолатта эришилган даражасини аниқлашга ёрдам беради.

ЯММ (ИММ) уч хил усул билан ҳисобланиши мумкин:

**Биринчи усул – бу ЯММни ҳисоблашга қўшилган қийматлар бўйича ёндашув.** Бунда миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари бўйича яратилган қўшилган қийматлар қўшиб

чиқилади (ЯИМ тармоқ ва ишлаб чиқаришлар бўйича). Бу усул билан ҳисобланган ЯММ (ИММ) алоҳида тармоқларнинг шу маҳсулотини яратишдаги ўрнини ва ҳиссасини аниқлаш имконини беради. Масалан, Ўзбекистонда ИММ(ЯИМ) 1998 йил ички хўжалигининг тармоқлари ва соҳалари бўйича 1358,8 млрд. сўмни ташкил қилган. Шу жумладан:

**моддий ишлаб чиқариш соҳаларида – 671,1 млрд сўм (49,4%)**

**хизмат кўрсатиш соҳаларида – 476,9 млрд. сўм (35,1%).**

**Соф солиқлар – 210,8 млрд. сўм (15,5%)**

Республикада ЯИМ нинг тармоқлар бўйича тузилиши шу йил куйидаги маълумотлар билан характерланган (млрд.сўм).

**ЯИМ жами – 1358,8 (100%)**

**шу жумладан: саноатда – 204,4 (15,0%)**

**қурилишда – 105,3 (7,8%)**

**қиплоқ хўжалигида – 358,4 (26,4%)**

**ва умумий овқатланишда: – 114,9 (8,5%)**

**транспорт ва алоқада – 84,7 (6,2%)**

**бошқа соҳаларда – 280,3 (20,6%)**

**соф солиқлар – 210,8 (15,5%)**

**Иккинчи усул – бу ЯММ (ЯИМ)ни ҳисоблашга сарф-харажатлар бўйича ёндашув.**

Бунда мазкур йилда ишлаб чиқарилган барча маҳсулот (хизмат)лар ҳажмини сотиб олишга қилинган бугун сарфлар қўшиб чиқилади. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулотларни мамлакат ичида хўжаликнинг учта субъекти – уй хўжаликлари, давлат, тадбиркорлар ҳамда ташқаридан чет эллик истеъмолчилар сотиб олиши мумкин.

**Уй хўжаликларининг истеъмолчилик сарфлари.** Бу кундалик товарларга, хизматларга, узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол буюмларига ва бошқаларга қилинадиган сарфлардир.

**Инвестицион сарфлар** тадбиркорлик секторининг асосий капитални ялпи жамғаришга қиладиган сарфлардир. **Инвестицион сарфлар** асосан учта қисмдан иборат: а) тадбиркорлар томонидан машина, ускуна ва станокларнинг барча хариди; б) барча қурилишлар; в) заҳираларнинг ўзгариши.

Биринчи гуруҳ элементларнинг “инвестицион сарфлар” таркибига киритилиш сабаби аниқ, қурилишларнинг унинг таркибига киритилиши, ўз-ўзидан аниқки, янги фабрика, омбор ёки элеватор қурилиши инвестициялар шакли ҳисобланади.



ЯИМ таркибига заҳираларининг кўпайиши, яъни ишлаб чиқарилган, лекин мазкур йилда сотилмаган барча маҳсулотлар киритилади. Бошқача айтганда ЯИМ ўз ичига йил давомида заҳиралар ва эҳтиётлар барча ўсишининг бозор қийматини олади. Заҳираларнинг бу ўсиши ЯИМга жорий ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичи сифатида кўпилади.

Заҳиралар камайганда, у ЯИМ ҳажмидан чиқарилиши зарур. Заҳираларнинг камайиши йил давомида миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилгандан кўпроқ маҳсулот сотилганлигини билдиради. Бошқача айтганда жамият мазкур йилда ишлаб чиқариш барча маҳсулотни ва бунга қўшимча олдинги йиллардан қолган заҳираларнинг бир қисмини истеъмол қилган бўлади.

Миллий ҳисоблар тизимида ЯИМни ҳисоблашда ялпи, хусусий ва ички инвестициялар тушунчасидан фойдаланилади. Хусусий ва ички инвестициялар мос равишда хусусий ва миллий компаниялар амалга оширадиган инвестицион сарфларни билдиради. Ялпи инвестициялар ўз ичига жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган машина, ускуна ва қурилмаларнинг ўрнини қоплаш учун мўлжалланган барча инвестицион товарлар ишлаб чиқаришни, ҳамда иқтисодиётда капитал қўйилмалар ҳажмига ҳар қандай соф қўшимчаларни олади. Ялпи инвестициялар моҳиятига кўра истеъмол қилинган асосий капитални қоплаш суммасини ва инвестицияларнинг ўсган қисмидан иборат бўлади. Бошқа томондан соф хусусий ички инвестициялар тушунчаси жорий йил давомида қўшилган инвестицион товарлар суммасини характерлаш учун ишлатилади. Уларнинг фарқини оддий мисолда анча аниқ тушунтириш мумкин. Фараз қилайлик, Республикамиз иқтисодиётида 1995 йил 500 млрд. сўмлик, инвестицион товарлар (ишлаб чиқариш воситалари) ишлаб чиқарилган бўлсин. Аммо ЯИМни ишлаб чиқариш жараёнида шу йили 400 млрд. сўмлик машина, ускуна ва бошқа инвестицион товарлар истеъмол қилинган. Натижада бизнинг иқтисодиётга 1998 йил 100 млрд. сўмлик жамғарилган капитал қиймати кўпилади. Шу йили ялпи инвестициялар 500 млрд. сўмни соф инвестициялар фақат 100 млрд. сўмни ташкил қилади. Икки кўрсаткич ўртасидаги фарқ, 1998 йилги ЯИМ ҳажмини ишлаб чиқариш жараёнида қўлланилган ва истеъмол қилинган капитал қийматини ифода қилади.

Ялпи инвестициялар ва амортизация (шу йили ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал ҳажми) ўртасидаги нисбат, иқтисодиёт, юксалиш, турғунлик ёки

таъсир ҳолатида жойлашганлигини характерлаб берувчи кўрсаткич (индикатор) ҳисобланади.

Ялпи инвестициялар амортизациядан ортиқ бўлса, иқтисодиёт юксалиш босқичида жойлашади, унинг ишлаб чиқариш қувватлари ўсади. Масалан, бизнинг юқоридаги мисолда таъкидланганидек, 1995 йил ялпи инвестициялар 500 млрд. сўмни, ишлаб чиқаришда истеъмол қилинган инвестиция товарлар ҳажми 400 млрд. сўмни ташкил қилган. Бу иқтисодиётда шу йил охирида 100 млрд. сўмлик инвестицион товарлар кўп бўлганини билдирадики, инвестицион товарлар инфляциянинг кўпайиши, иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш қувватларини кўпайтиришнинг асосий воситаси ҳисобланади.

Турғун иқтисодиёт ялпи инвестициялар ва амортизация тенг бўлган вазиятни акс эттиради. Бу иқтисодиётда мазкур йилда ЯИМни ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган воситаларни қоплаш учун зарур бўлган миқдорда асосий капитал ишлаб чиқаришни билдиради. Бошқача айтганда, соф инвестициялар тахминан нолга тенг бўлади, ишлаб чиқариш қувватлари кенгаймайди.

Ялпи инвестициялар амортизацияга қараганда кам бўлса, яъни иқтисодиётда ишлаб чиқарилганга қараганда капитал кўпроқ истеъмол қилинса, ноқулай вазият вужудга келади. Бундай шароитда иқтисодиётда инвестицияларнинг қисқариши рўй беради. Бу йил охирида капитал ҳажми йил бошида мавжуд бўлгандан кам бўлиб қолишга олиб келади. Масалан, "Буюк турғунлик" даврида, аниқроғи 1933 йил АҚШда ялпи инвестициялар ҳаммаси бўлиб 1,6 млрд. дол. ни, йил давомида истеъмол қилинган капитал - 7,6 млрд. дол. ни ташкил қилган. Шундай қилиб, инвестицияларнинг соф қисқариши 6 млрд. дол. гатенг бўлган.

**Давлат сарфлари** — бу маҳсулотларни ва иқтисодий ресурсларни, хусусан ишчи кучини сотиб олишга давлатнинг (бошқарувнинг куйи ва маҳаллий органлари билан бирга) қилган барча сарфларини ўз ичига олади.

**Чет элликларнинг миллий иқтисодиёт товарларига сарфлари** худди мамлакат ичидаги истеъмолчилик сарфлари каби миллий ишлаб чиқариш даражасига боғлиқ. Шу сабабли ЯИМни сарфлар бўйича ҳисоблашда товар ва хизматларга чет элликларнинг сарфлари, яъни **экспорт қиймати** ҳам кўпилади. Бошқа томондан, истеъмолчилик ва инвестицион сарфлар ҳамда давлат маблағларининг бир қисми импорт қилинган, яъни чет элда ишлаб



чиқарилган товарларга сарфланади. Миллий ишлаб чиқарилган умумий ҳажми асоссиз ошиб кетмаслиги учун импорт ҳажми ЯИМдан чиқарилади. Бунинг учун экспорт ва импорт миқдорлари ўртасидаги фарқ аниқланади. Бу фарқ товар ва хизматларнинг соф экспорти ёки оддий қилиб соф экспорт дешилади. Соф экспорт ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Агар экспорт импортдан ортиқ бўлса, бу ижобий, агар экспортдан импорт ортиқ бўлса салбий бўлади.

Қараб чиқилган сарфларнинг тўрт тоифасига нотижорат муассасалар (қасаба уюшмалар, сиёсий партиялар, диний ташкилотлар ва ижтимоий ташкилотлар) сарфлари ва моддий айланма воситалари заҳирасидаги ўзгаришларни қўшиб чиқиб шулар билан ЯИМ(ИММ) ҳажми аниқланади.

1998 йил Ўзбекистонда сарфлар (фойдаланиш) бўйича ЯИМ 1358,8 млрд. сўмни ташкил қилган.

Шу жумладан:

Пировард истеъмолга сарфлар — 1196,8 млрд. сўм (88,0%)

Ялпи жамғаришга сарфлар — 138,1 млрд. сўм (10,2%)

Соф экспорт — 23,9 млрд. сўм (1,8%)

Учинчи усул — бу ЯИМ (ЯИМ)ни даромадлар бўйича ҳисоблаш.

Мазкур йилда ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ҳажмидан олинган барча даромадлар уй хўжаликлари ихтиёрига иш ҳақи, рента тўловлари, фоиз ва фойда шаклида келиб тушади. Шу сабабли бу усулда ЯИМ (ЯИМ) пировард маҳсулот ҳажмидан олинган ана шу барча даромадларни қўшиб чиқиб орқали аниқланади.

ЯИМ (ЯИМ)ни даромадлар бўйича ҳисоблашда уй хўжаликлари, корхона ва давлат муассасаларининг дастлабки, яъни тақсимланган даромадларини меҳнат ҳақи ва ялпи фойда (рента, ссуда фоизи ва тadbиркорлик фойдаси ва ҳ.к.) ажратиб мумкин. ЯИМ (ЯИМ)ни мазкур усул бўйича ҳисоблашда даромадларнинг барча суммасига истеъмол қилинган асосий капитал қиймати (амортизация ажратмаси) ва бизнесга эгри солиқлар суммаси ҳам қўшилади.

Агар ЯИМни ҳисоблашнинг охириги икки усулини оддий тенглик шаклида тасвирласак:

Мазкур йилда ишлаб чиқарилган ИММни сотиб олишга сарфлар ҳажми = Мазкур йилда ишлаб чиқарилган ИММдан олинган пул даромадлари суммаси.

Маҳсулотни ишлаб чиқаришга нима сарфланган бўлса, бу мазкур маҳсулотни ишлаб чиқаришга ўзининг инсон ва матери-

ресурсларини бозорда сотишга қўйганлари учун даромад ҳисобланади.

6-жадвал

ЯИМ(ИММ)ни ҳисоблашга сарфлар ва даромадлар бўйича ёндошув

Миллий маҳсулот ҳажмини сарфлар суммаси бўйича ҳисоблаш	Миллий маҳсулот ҳажмини даромадлар суммаси бўйича ҳисоблаш
Уй хўжаликларининг истеъмолчилик сарфлари	1. Даромад билан боғлиқ бўлмаган сарф ва тўловлар а) амортизация, б) эгри солиқлар +
Тadbиркорларнинг инвестицион сарфлари	2. Иш ҳақи +
Товар ва хизматларни давлат сарид қилиш	3. Рента тўловлари +
Чет элликлар сарфи	4. Фоиз +
Нотижорат муассасалари сарфи	5. Фойда
Моддий айланма воситалар заҳирасидаги ўзгаришлар	
ЯИМ (ЯИМ)	ЯИМ (ЯИМ)

Ўзбекистонда 1998 йил ЯИМ даромадлар бўйича 1358,8 млрд. сўмлик ташкил қилган. Шу жумладан:

Меҳнат ҳақи (зарурий маҳсулот) 476,4 млрд. сўм (35,0%)

Аралаш даромадлар билан бирга ялпи фойда 671,6 млрд. сўм (49,5%)

Солиқлар 210,8 млрд. сўм (15,5%)

ЯИМ (ЯИМ)ни ҳисоблашда унинг таркибига кирган даромадлар ва даромад билан боғлиқ бўлмаган сарфлар (амортизация ва эгри солиқлар) нинг алоҳида турларини тўлароқ қараб чиқамиз.



Асосий капиталнинг қўлчилик турларининг фойдали хизмат муддати узоқ даврни ташкил қилади. Инвестицион товарлар сотиб олишга қилинадиган сарфлар ва уларнинг унумли хизмат муддати амалда бир даврга тўғри келмайди. Шу сабабдан корхоналар инвестицини товарларнинг фойдали хизмат муддатини ҳисоблайди ва уларнинг умумий қийматини бутун хизмат муддатига тенг тақсимлайди. Асосий капиталнинг йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ва яратилган маҳсулотга кўчган қиймати **амортизация ажратмаси** дейилади. Амортизация ажратмаси асосий капитал турлари бўйича ҳар йили ажратиб борилади. Масалан, тўқув дастгоҳининг қиймати 10 млн. сўм, хизмат муддати 10 йилга тенг. Йиллик амортизация ажратмаси 0,5 млн. сўми (5:10) ташкил қилади.

Амортизация ажратмаси шу йил ишлаб чиқарилган маҳсулот (ЯММ) қиймати таркибига ишлаб чиқариш харажатлари сифатида кириб, маҳсулот сотилиши натижасида пул шаклида қайтиб келади ва амортизация фонди ҳисобида тўпланиб боради. Бу фонд маблағларидан истеъмол қилинган асосий капитални қайтатиқлаш, яъни янги инвестицион товарлар сотиб олиш ва амал қилиб турганларини капитал ремонт қилиш ва таъмирлаш учун фойдаланилади. У ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва кредит ресурсларининг манбаи ҳам ҳисобланади.

Даромад тўлаш билан боғлиқ бўлмаган харажатларнинг бошқаруви тури эгри солиқлар корхоналар учун ишлаб чиқариш харажатлари сифатида чиқади ва шу сабабли маҳсулот нархига қўшилади.

Бундай солиқлар ўз ичига акциз тўловлари, сотишдан олинадиган солиқлар, мулк солиғи, лицензия ва бошқалар тўловларини олади.

Даромадларнинг энг муҳим тури иш ҳақи тадбиркорлар ва давлат томонидан ишчи кучини тақдим қилганларга тўланади. У иш ҳақида кўплаб қўшимчалар, ижтимоий суғурга тўловлари ва нафақа таъминотининг ҳар хил хусусий фондлари, ишсизлик нафақалари ва бошқа ҳар хил мукофот ва имтиёзларларни ўз ичига олади. Иш ҳақида бу қўшимчалар иш кучини ёллаш билан боғлиқ бўлган харажатининг бир қисми сифатида чиқади ва шу сабабли корхонанинг иш ҳақи тўлашга умумий сарфларининг таркибий қисми сифатида қаралади.

**Рента тўловлари** иқтисодий ресурслар (капитал, ер) билан таъминловчи уй ҳўжаликларининг оладиган даромади ҳисобланиб, корхона харажатлари таркибига киради.

Фоииз пул капитали эгаларига пул даромади тўловларидан иборат. Бунда давлат томонидан амалга ошириладиган фоиизли тўловлар, фоиизли даромадлар таркибидан чиқарилади.

Мулкдан олинадиган даромадлар икки турга бўлинади: бир қисми мулкга даромад ёки бошқа қисми эса корпорациялар фойдаси дейилади.

#### 4-§. Ялпи талаб ва ялпи таклиф

**Ялпи талаб** - бу барча истеъмолчилар, яъни аҳоли, корхоналар ва давлат сотиб олиши мумкин бўлган нархлар даражасида турли товарлар ва хизматларнинг умумий ҳажмини, ёки миллий иқтисодий ҳисобдаги реал пул даромадлари ҳажмини билдиради. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, нарх даражаси қанча паст бўлса, истеъмолчилар (мамлакат ичидаги ҳамда чет элдаги) миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг шунча катта қисмини аксинча, нарх даражаси қанча юқори бўлса, шунча кам қисмини сотиб олади. Шундай қилиб, нарх даражасининг ошиши, бошқа шароитлар ўзгармай қолганда ишлаб чиқаришнинг реал ҳажмига ялпи талаб ҳажмининг камайишига сабаб бўлади. Аксинча, нарх даражасининг пасайиши ишлаб чиқариш ҳажми ялпи талабнинг ошишига олиб келади. Ялпи талабга нархдан ташқари таъсир қилувчи омилларнинг ўзгариши ҳам миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига олиб келади.

Бу ялпи талаб ҳажмига таъсир этувчи нархдан ташқари омиллар куйидагилардир:

**1. Истеъмолчилик сарфларидаги ўзгаришлар.** Нарх даражасининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда, нархдан ташқари бир ёки бир нечта омиллар таъсирида истеъмолчилар хариди ҳажмида ўзгариш рўй бериши мумкин. Бу истеъмолчи фаровонлиги, истеъмолчининг кутиши, истеъмолчининг қарзлари ва солиқларнинг ўзгариши натижаси ҳисобланади.

**Истеъмолчининг фаровонлиги,** истеъмолчи эга бўлган барча молиявий активларга (акция ва облигация) ҳамда уй ва ер каби кўчмас мулкларга эгаллигига боғлиқ бўлади. Уларнинг реал қийматининг кескин камайиши товар харид қилишининг камайишига олиб келади. Истеъмолчилик сарфларининг қисқариши натижасида ялпи талаб камаяди. Аксинча моддий қимматликлар реал қийматининг ошиши натижасида, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмолчилик сарфлари ўсади. Бунга, акция курсининг кескин ошиши, хатто нархлар даражаси



ўзгармай қолганда истеъмолчи фаровонлигининг ўсишига оқибатли келишини мисол қилиб келтириш мумкин. Уй ва ер экинчи қийматининг кескин камайиши, нарх умумий даражасининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда истеъмолчи фаровонлигининг пасайишига олиб келади.

**Истеъмолчининг кутиши.** Истеъмолчилик сарфлари ҳажмининг ўзгариш, истеъмолчининг нархлар ва даромадлар даражасининг келажақдаги ўзгаришларни олдиндан билишига боғлиқ. Масалан, агар одамлар келажақда ўзларининг реал даромади кўпаяди, деб ҳисобласа, улар жорий даромадларининг кунрақ қисмини сарфлашга тайёр бўлади. Натижада бу даврда истеъмолчилик сарфлари кўпаяди, жамғариш эса камаёди ва ялпи талаб ортади. Аксинча, агар одамлар келажақда ўзларининг реал даромадлари камаёди деб ҳисобласа, уларнинг истеъмолчилик сарфлари ва демак, ялпи талаби қисқаради. **Худди шундай инфляциянинг кутилиши** бугунги ялпи талабни оширади. Чунки истеъмолчилар нархлар ошгунча товарларни харид қилиб қолганини ҳаракат қилади. Аксинча, яқин келажақда нархлар пасайишининг кутилиши, бугунги истеъмол миқдорининг камайишига олиб келади.

**Истеъмолчи қарзлари.** Истеъмолчи қарзлари кўп бўлганда, жорий даромадини қарзларга тўлаб, ўзларининг бугунги сарфларини қисқартириш мумкин. Аксинча, истеъмолчи қарздор бўлмаса, улар бугунги сарфларини кўпайтиришга тайёр бўлади.

**Солиқ.** Даромад солиғи ставкасининг камайиши, нархларнинг мавжуд даражасида истеъмолчилик сарфларини кўпайтиради, солиқларнинг ошиши истеъмолчилик сарфларини камайтиради.

**2. Инвестицион сарфлар.** Инвестицион сарфлар, яъни ишлаб чиқариш воситаларини харид қилиш, ялпи талабнинг нархларни ташқари муҳим омил ҳисобланади. Нархларнинг мавжуд даражасида корхона сотиб олиши мумкин бўлган янги ишлаб чиқариш воситаларининг камайиши ялпи талабнинг камайишига, аксинча корхона сотиб оладиган инвестицион товарлар ҳажмининг кўпайиши ялпи талабнинг кўпайишига олиб келади. Инвестицион сарфларни ўзгартириш мумкин бўлган нархларни ташқари омилларни алоҳида - алоҳида қараб чиқамиз.

**Фоиз ставкалари.** Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, фоиз ставкасининг ошиши, инвестицион сарфларнинг камайишига ва ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Бу ерда гап мамлакатда пул массаси ҳажмининг ўзгариши оқибатида фоиз ставкаларининг ўзгариши ҳақида гап кетади. Пул массасининг

камийиши фоиз ставкасини камайтиради ва шу орқали капитал қўйилмалар ҳажмини кўпайтиради. Аксинча, пул массасининг кўпайиши фоиз ставкасининг ошишига ва инвестицияларнинг қисқаришига олиб келади.

**Инвестициялардан кутиладиган фойда.** Капитал қўйилмалардан юқори фойда олишнинг кутилиши инвестицион товарларга талабни оширади ва аксинча, истиқболда инвестицион дастурларнинг фойда олиш ноаниқ бўлса, инвестицияларга сарфлар камайиши тамойилига эга бўлади, демак, ялпи талаб ҳам камаёди.

**Солиқлар.** Корхонадан олинadиган солиқларнинг кўпайиши капитал қўйилмалардан олинadиган фойданинг камайишига ва демак, инвестицион сарфлар ва ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Аксинча, солиқларнинг қисқариши бундай фойдани ва инвестицион сарфларни кўпайтиради.

**Технология.** Янги ва такомиллашган технология инвестицион сарфларни ва шу орқали ялпи талабни рағбатлантириш тамойилига эга бўлади.

**Ортиқча қувватлар.** Ортиқча қувватлар, яъни мавжуд фойдаланилмайдиган асосий капиталнинг кўпайиши, янги инвестицион товарларга талабни ва натижада ялпи талабни камайтиради. Ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланилганда тадбиркорлар кўпроқ машина ва ускуналар сотиб олишга тайёр бўлади, демак инвестицион сарфлари кўпаяди.

**3. Давлат сарфлари.** Нархларнинг мавжуд даражасида, миллий маҳсулотда давлат харидининг кўпайиши ялпи талабнинг кўпайишига олиб келади. Бунга давлатнинг ўз армиямизни тузиш сўғрисидаги қарори мисол бўла олади. Давлат сарфларининг камайиши ялпи талабнинг қисқаришига олиб келади. Масалан, янги автомобиль йўли куришга давлат сарфларининг қисқариши шундай натижага олиб келади.

**4. Соф экспортдаги ўзгариш.** Соф экспортнинг кўпайиши ялпи талабни ҳам кўпайтиради. Биринчидан, экспортнинг юқори даражаси, чет элларда бизнинг товарларга бўлган талабни оширади. Иккинчидан, импортнинг қисқариши ўз товарларимизга юқори талабнинг кўпайишини тақозо қилади. Соф экспорт ҳажмини аввало чет давлатлардаги миллий даромад ва валюта курслари ўзгартиради. Чет мамлакатларда даромадлар даражаси ошганда, уларнинг фуқаролари ҳам ўзларининг товарларини ва ҳам чет элларда ишлаб чиқарилган товарларни кўпроқ миқдорда сотиб олиш имкониятига эга бўлади. Чет элларда миллий даро-



маднинг камайиши эса қарама-қарши натижа беради: бизнинг экспортнинг соф ҳажми қисқаради.

**Валюта курслари.** Бошқа валюталарга нисбатан миллий курсининг ўзгариши соф экспортга ва демак ялпи талабга таъсир кўрсатади. Фараз қилайлик, иенанинг доллардаги нархи ўсади. Бу шунини билдирадики, доллар иенага нисбатан қадрсизланади ва иена курси кўтарилади. Доллар ва иена ўртасидаги янги нисбат натижасида япониялик истеъмолчилар иенанинг маълум суммасига кўпроқ доллар олиши мумкин. Демак, япониялик истеъмолчилар учун америка товарлари японияликка қараганда арзонроқ бўлади. Шу билан бирга америкалик истеъмолчилар долларнинг маълум суммасига камроқ япония товарларини сотиб олиши мумкин. Бундай ҳолда кунини мумкинки, Америка экспорти ўсади, импорти камаяди. Соф экспортнинг кўпайиши ўз навбатида АҚШ ялпи талабининг кўпайишига олиб келишини билдиради.

**Ялпи таклиф — мавжуд нарх даражасида сотиш мумкин бўлган, сотишга чиқарилган ва тайёрланган турли-туман товарлар ва хизматларнинг ҳажмидир.** Бу нархларнинг ҳар хил мумкин бўлган ўртача даражасида ишлаб чиқаришнинг мавжуд реал ҳажмини кўрсатади. Анча юқори нархлар кўшимча товарлар ишлаб чиқариш учун рағбат яратади. Нархларнинг паст даражасида товар ишлаб чиқаришнинг қисқаришига олиб келади. Шу сабабли нархлар ва миллий ишлаб чиқариш ҳажми ўртасида тўғридан-тўғри ёки бевосита боғлиқлик мавжуд бўлади.

**Ялпи таклиф ҳажмига таъсир қилувчи омиллар.** Ялпи таклиф нархдан ташқари бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллардан бир ёки бир нечтасининг ўзгариши ялпи таклифнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Ялпи таклифнинг нархдан ташқари бу омиллари битта умумий хусусиятга эга: агар улар ўзгаради, маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш харажатлари ҳам ўзгаради. Натижада ялпи таклиф эгри чизиги жойини ўзгартиради.

**Ялпи таклифга нархдан ташқари таъсир қилувчи омиллар.**

**1. Ресурслар нархининг ўзгариши.** Ресурслар нархи — тайёр маҳсулот нархидан фарқ қилиб, ялпи таклифнинг муҳим омиллардан ҳисобланади. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, ресурслар нархининг ошиши маҳсулот бирлигига харажатларнинг кўпайишига, ресурс нархларининг пасайиши эса харажатларнинг камайишига олиб келади. Ресурс нархларига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Ресурслар таклифининг кўпайиши улар нархини пасайтиради ва натижада маҳсулот бирлигига харажатлар ка-

майишига олиб келади. Энди алоҳида ресурслар таклифининг ялпи таклифга таъсирини қараб чиқамиз.

**Ер ресурслари** — янги ерларнинг очилиши, суғориш, янги техник такомиллашувлар туфайли кўпайиш мумкин. Ер ресурслари таклифининг кўпайиши ерга бўлган сарфларнинг камайишига олиб келади ва шу орқали маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларни пасайтиради. Ирригация қурилмалари ва шохбчаларининг кенгайиши, интенсив деҳқончиликни қўллаш туфайли ер ресурсларининг камайиши қарама-қарши натижага олиб келади.

**Ишчи кучи (Меҳнат) ресурслари.** Корхона харажатларининг асосий қисми ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи тўлаш учун кетадиган харажатлар ҳисобланади. Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда, иш ҳақининг ўзгариши маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар даражасига сезиларли таъсир кўрсатади. Мавжуд ишчи кучи (меҳнат) ресурсларининг кўпайиши иш ҳақининг пасайишига, уларнинг камайиши эса иш ҳақининг ошишига олиб келади.

**Капитал.** Агар жамият асосий капитал захирасини ўстириб олса, ялпи таклиф ўсиш тамойилига эга бўлади. Масалан, агар жамият ўз даромадининг асосий қисмини тежаб, уни инвестицион товарлар сотиб олишга йўналтирса, ялпи таклиф ўсади. Худди шундай асосий капитал сифати яхшиланганда ишлаб чиқариш харажатлари камаяди ва ялпи таклиф кўпаяди. Корхона ўзининг эски, сифати паст бўлган қурилмаларини, янги ва анча такомиллашган қурилмалар билан алмаштириши бунга мисол бўла олади. Агар мамлакат асосий капиталининг миқдори камайса ва сифати ёмонлашса, ялпи таклиф қисқаради.

**Тадбиркорлик лаёқати.** Вақт ўтиши билан мамлакатда тадбиркор кишилар сони кўпаяди ва бу ялпи таклифга таъсир кўрсатади. Масалан кейинги вақтда Республикада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга асосий эътиборни қаратилиши бундай фаолият билан шуғулланишга ҳаракат қилувчи кишилар сонининг кўпайишига олиб келиши муқаррар ва бу ўз навбатида ялпи таклифни оширади.

**Импорт ресурслар нархлари.** Чет эллардан ресурслар импорти миллий иқтисодиётда ялпи таклифнинг кўпайишига олиб келади. Импорт ресурсларига нархларнинг пасайиши миллий иқтисодиётда ялпи таклифни оширади, нархнинг ошиши эса ялпи таклифни камайтиради. Кейинги даврда импорт ресурс-



ларга нархнинг ўзгаришига олиб келадиган асосий омилларнинг бири - валюта курсларининг ўзгариб туриши ҳисобланади. Ҳақ қандай рўй беришини тушуниб олиш учун чет эл валюталарининг сўмга нисбатан нархи тушади, яъни сўмнинг қиймати кўтарилади деб фараз қиламиз. Бунда корхоналарга ҳар бир сўм учун кўпроқ чет эл валюталари олиш имконияти вужудга келса ва бу миллий ишлаб чиқарувчилар учун чет эл ресурсларининг сўмда ифодаланган нархи тушганлигини билдиради. Бундай шароитда миллий корхоналар чет эл ресурслари импортига кўпайтиради ва ишлаб чиқаришнинг мавжуд даражасида маҳсулот бирлигига ҳаражатларнинг камайишига эришади. Ассинча, чет эл валюталарининг сўмга нисбатан нархлари ошириб тақдирда, яъни сўм қадрсизланганда импорт ресурслари нархлари кўтарилади. Натижада бу ресурсларнинг импорти камаяди, маҳсулот бирлигига ҳаражатлар ортади.

**Бозордаги ҳукмронлик.** Ресурсларни етказиб берувчиларнинг бозордаги ҳукмронлигининг сусайиши ёки кучайиши ҳам ресурслар нархларига ва ялпи таклифга таъсир кўрсатиши мумкин. Бозордаги ҳукмронлик - нархларни рақобат мавжуд бўлган шароитдагидан анча юқори ўрнатиш имкониятидир. Кейинги 20 йил давомида ОПЕК мамлакатлари бозор монополиясининг вужудга келиши ва ҳалокатга учраши бунинг ишончли мисоли бўлиши хизмат қилиши мумкин. 70-йилларда ОПЕК мамлакатлари нефть нархини ўн мартабалаб оширишга эришди, бу маҳсулот бирлигига ҳаражатларни кескин кўпайтирди. 80-йил ўрталарида ОПЕК мамлакатларининг бозордаги ҳукмронлигининг сезиларли сусайиши, ассинча ишлаб чиқариш қийматининг камайишига олиб келди.

**2. Унумдорлик** - бу миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг фойдаланилган ресурс миқдорига нисбати, бошқача айтганда, унумдорлик - бу ҳаражат бирлигига ишлаб чиқаришнинг ўртача ҳажми ёки ишлаб чиқариш реал ҳажми кўрсаткичи:

$$\text{Унумдорлик} = \frac{\text{Ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми}}{\text{ҳаражатлар}}$$

Бошқа шароитлар ўзгармай қолганда бир ишчи ҳисобига кўпроқ миқдорда машина ва ускуналардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш; анча билимли ва малакали ишчи кучини қўллаш каби омилларнинг ўзаро таъсири унумдорликнинг ўсиши ва ялпи таклифнинг ошишига олиб келади.

Қисқача қилиб айтганда, маҳсулот бирлигига ҳаражатлар камайганда унумдорликнинг ошиши ялпи таклифнинг ошишига,

ассинча, унумдорликнинг камайиши натижасида маҳсулот бирлигига ҳаражатларнинг кўпайиши ялпи таклифнинг қисқаришига олиб келади.

**3. Ҳуқуқий нормаларнинг ўзгариши.** Корхоналар ўз фаолиятига амал қиладиган ҳуқуқий нормаларнинг ўзгариши, маҳсулот бирлиги тўғри келадиган ҳаражатларни ва ялпи таклифни таъсирга соғиратиши мумкин.

### Асосий таянч тушунчалар

**Макроиктисодиёт** — моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳоҳаларини яхлит бир бутун қилиб бирлаштирган миллий иқтисодиёт ва жаҳон ҳўжалиги даражасидаги иқтисодиётдир.

**Миллий ҳисоблар тизими** — ЯММ(ИММ) ва миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишнинг характерлайдиган ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар тизими.

**Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)** — миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бериб тушадиган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги суммаси.

**Кўшилган қиймат** — ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан олиб олинган ва унумли истеъмол қилинган хом ашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

**Ички миллий маҳсулот (ИММ)** — йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги қиймати.

**Соф миллий маҳсулот (СММ)** — амортизация ажратмалари суммасига камайтирилган ЯММ(ИММ) сифатида чиқиб, тартибдан миллий даромад ва эгри солиқлардан иборат бўлади.

**Миллий даромад** — янгидан вужудга келтирилган қиймат бўлиб, СММдан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йўли билан аниқланади.

**Шахсий даромад** — миллий даромаддан ижтимоий сугурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинадиган солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли қўлига келиб тушадиган ижтимоий тўловлар суммасини қўшиш йўли билан аниқланади.

**Номинал ЯММ** — жорий баҳоларда ҳисобланган ЯММ.

**Реал ЯММ** — баҳоларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб, доимий баҳоларда ҳисобланган ЯММ.



**Оралиқ маҳсулот** — ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта иштириш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.

**Пировард маҳсулот** — ишлаб чиқариш жараёни якунидаги шахсий ва унумли истеъмол қилишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

**Хуфёна иқтисодиёт** — ЯММни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва сотишдан фойдаланишнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.

**Ялпи талаб** — истеъмолчилар (аҳоли, корхоналар ва давлат) шартларининг мавжуд даражасида сотиб олишга тайёр бўлган маҳсулотлар.

**Ялпи таклиф** — нархларнинг мумкин бўлган даражасида сотишга тайёр бўлган миллий ишлаб чиқаришнинг мавжуд ресурслари ҳажми.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Макроиқтисодий кўрсаткичлар нима ва улар миллий иқтисодиётда қандай роль ўйнайди?
2. ЯММ ва СММ бир-биридан нима билан фарқланади? СММ ва миллий даромад-чи?
3. Ялпи талаб ва ялпи таклифни таҳлил қилиш нима учун зарур?
4. Ялпи талаб нима ва қандай омиллар таъсир кўрсатади?
5. Ялпи таклиф нима ва унга қандай омиллар таъсир кўрсатади?

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т. "Ўзбекистон", 2000й.
2. Каримов И. А. Ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз. Т. "Ўзбекистон", 1999й.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. Ўзбекистон, 1998, 349-369 бешар.
4. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М.: Республика, 1992. том 2, гл. 11.
5. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., "Меҳнат", 1999.
6. Курс экономической теории. -М.: Издательство «Дис», 1997 гл. 20, 21.
7. Сажина М. А., Чибриков Г. Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. -М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА\*М, 1998. Гл. 12.
8. Борисов Е. Ф. Экономическая теория. Учебник. - М.: Юрисп, 1997. Гл. 11.

### Қўшимча адабиётлар

1. Шодмонов Ш., Ганихўжаев Ф. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш (ўқув кўланма). Т., Меҳнат, 1993.
2. Қодиров ва бошқ. Иқтисодиёт назарияси. Т., 1996.
3. Экономическая теория. Учебник под. ред. И. П. Николаевой. М.: «Прогноз», 1998. Гл. 11.
4. И. П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. М.: «ИноРус», 1998. Гл. 13, 14.

## ХII. ИСТЕЪМОЛ, ЖАМҒАРМА ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР

### Маъруза матнлари

1. Истеъмол ва жамғарманинг иқтисодий мазмуни ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги.
2. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги.
3. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар.

### 1-§. Истеъмол ва жамғарманинг иқтисодий мазмуни ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Миллий иқтисодиётда янгидан вужудга келтирилган қиймат, яъни миллий даромад истеъмол ва иқтисодий жамғариш мақсадларида ишлатилади. Истеъмол кенг маънода жамият иқтисодий эҳтиёжларини қондириш жараёнида ишлаб чиқарилган товар ва хизматлардан фойдаланишни, уни истеъмол қилиб тугатишни билдиради. Бунда унумли ва шахсий истеъмол фарқланади.

Унумли истеъмол бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари ва инсон ишчи кучининг истеъмол қилинишини, яъни улардан фойдаланиш жараёнини англатади.

Шахсий истеъмол ишлаб чиқариш соҳасидан ташқарида рўй бериб, бунда истеъмол буюмларидан бевосита фойдаланилади ёки улар тўлиқ истеъмол қилинади.

Истеъмол жараёнида турли хил моддий ва маънавий неъматлардан фойдаланилади. Истеъмол қилинадиган неъмат турига боғлиқ равишда моддий неъматларни ва хизматларни истеъмол қилиш ажратилади.

Индивидуал ёки жамоа бўлиб истеъмол қилиш фарқланади. Алюҳида оила ёки жамият аъзоларининг ихтиёрида бўлган моддий неъматларни истеъмол қилиш индивидуал истеъмолга киради, жамият аъзоларининг гуруҳлари моддий неъмат ва хизматлардан фойдаланиши жамоа бўлиб истеъмол қилишга киради.

Истеъмол фонди маблағларидан бутун иқтисодиёт доирасида банд бўлган ходимларнинг моддий ва маданий эҳтиёжларини, шу жумладан бошқариш ва мудофаа эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланилади. У бутун аҳолининг шахсий истеъмолини, аҳолига ижтимоий хизмат



қиладиган муассасалардаги, шунингдек, илмий муассасалар ва бошқаришдаги моддий сарфларни ўз ичига олади.

Истеъмол фондининг шахсий даромад шаклида ҳолимлар қўлига келиб тушадиган қисми истеъмолчилик сарфлари мақсадида ишлатилади.

**Истеъмолчилик сарфлари** — бу аҳоли жорий даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган қисми.

**Жамғарма** — бу аҳоли, корхона (фирма) ва давлат жорий даромадларининг келажакдаги эҳтиёжларини қондириш ва фойдали даромад олиш мақсадларида тўпланиб борилиши.

Унинг ҳажми уй ҳужаликлари даромадидан истеъмолчилик сарфларини айириб ташлаш йўли билан аниқланади.

Даромад фондида истеъмолчилик сарфлари улуши қанчалик юқори бўлса жамғарма ҳажми шунчалик кам бўлади. Жамғарманинг ўсиши эса иқтисодий маънода маблағларнинг истеъмол буюмлари харид қилишдан инвестицион товарларни йўналтирилишини билдиради.

Шу сабабли даромадда истеъмолчилик сарфлари ва жамғарма нисбатининг ўзгариши бир қатор, баъзан қарама-қарши оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчидан, даромадларнинг қандайдир қисмини жамғармага қўйиш оқибатида у товарларда бўлган талабда ўз аксини топмайди. Маҳсулотнинг ҳар қандай ҳажмини ишлаб чиқаришдан олишдан даромад тўлиқ сарflanгандагина жами талабни таъминлаш учун етарли бўлади. Демак жамғарма даромадлар - харажатлар оқимида номуаносиблик бўлишига олиб келади.

Жамғарма даромадлардан маблағларни олиб қўйишни билдириб истеъмолчилик сарфлар барча ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиб олиш учун етарли бўлмай қолишини билдиради. Агар аҳоли ўз даромадининг қандайдир, қисмини жамғарса, ўзининг хусусий талабини вужудга келтирмайди. Бунинг натижаси сотилмай қолган товарларнинг қўпайиши, ишлаб чиқаришнинг қисқариши, ишсизлик ва даромадларнинг пасайиши бўлиши мумкин.

Бошқа томондан жамғарма талабнинг етишмаслигига олиб келмаслиги ҳам мумкин, чунки жамғарилган маблағлар тадбиркорлар томонидан инвестицион мақсадларда ишлатилади. Бу истеъмолчилик сарфларининг ҳар қандай етишмаслигини қоплайди ва жамғарма келтириб чиқарадиган истеъмолдаги ҳар

қандай етишмасликни тўлдиреди. Учунчидан корхоналар ҳам унинг барча маҳсулотини истеъмолчиларга сотишни кўзда тутмайди, балки унинг бир қисmidан ишлаб чиқариш воситалари шаклида фойдаланиши мумкин. Шундай қилиб, агар тадбиркорлар аҳолининг жамғармаларига тенг миқдордаги маблағларни инвестицияларга қўйишни кўзда тутса, ишлаб чиқариш даражаси доимий бўлиб қолади.

Истеъмол ва жамғарма даражасини аниқлаб берувчи асосий омил **миллий даромад** ҳисобланади. Лекин миллий даромад таркибида тўғри солиқлар ҳам мавжуд бўлади. Шу сабабли солиқлар тўлангандан кейин **аҳоли қўлида қоладиган** даромад истеъмолчилик сарфлари ва шахсий жамғарма йиғиндисига тенг бўлади. Истеъмол ва шахсий жамғарманинг даражаси бевосита солиқлар тўлангандан кейинги қолган даромад билан аниқланади. Демак бу даромад истеъмолнинг ҳам, жамғарманинг ҳам умумий омили ҳисобланади. Чунки жамғарма даромаднинг истеъмол қилинмайдиган қисми ҳисобланса, солиқлар тўлангандан кейинги даромад шахсий жамғармани аниқлаб берадиган асосий омил бўлиб чиқади. Ҳар йилги ҳақиқий истеъмол миқдори ва солиқлар тўлангандан кейинги даромад ўртасидаги фарқ шу йилдаги жамғарма миқдорини аниқлайди.

Қараб чиқилган омил таъсирида истеъмол ва жамғарма даражасининг ўзгаришини қуйидаги жадвалда тушунтирамиз. Таҳлил учун шартли маълумотлардан фойдаланамиз.

7-жадвал

Истеъмол ва жамғарма даражаси, млн., сўм  
(шартли маълумотлар)

Йиллар	Даромад даражаси (Д)	Истеъмол (И)	Жамғарма (Ж)	ИЎМ	ЖЎМ	ИҚМ	ЖҚМ
1990	1500	1300	200	0,87	0,13		
1993	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
1996	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50
	1	2	3 (1-2)	4 (2:1)	5(3:1)	6(2:1)	7 (3:1)

7-жадвал маълумотларидан хулоса чиқариб айтиш мумкинки, биринчидан, аҳоли даромадининг асосий қисми истеъмолга сарфланади, қолган қисми жамғармага ажратилади.



Иккинчидан, истеъмол ҳам, жамғариш ҳам даромадлар даражасига бевосита боғлиқ бўлади.

Аҳоли даромадининг истеъмолга кетадиган улуши истеъмолга ўргача мойиллик дейилади (ИЎМ).

Аҳоли даромадининг жамғармага кетадиган улуши жамғармага ўргача мойиллик (ЖЎМ) дейилади. Яъни:

$$ИЎМ = \frac{\text{истеъмол}}{\text{даромад}} \times 100 \text{ ва } ЖЎМ = \frac{\text{жамғарма}}{\text{даромад}} \times 100$$

Жадвалда келтирилган ҳар бир даромад даражаси бўйича ИЎМ ва ЖЎМни ҳисоблаб кўрамизки даромад кўпайиб боргани билан ИЎМ тушади, ЖЎМ эса ўсади. Ҳақиқатда солиқлар тўлангандан кейин қолган даромад ёхуд истеъмол қилинади ва ёхуд жамғармага кетади. Шу сабабли даромадининг истеъмол қилинадиган ва жамғармага кетадиган қисмлари даромад ҳар қандай даражасининг бутун миқдорини қамраб олади. Қисқартириб ИЎМ+ЖЎМ=1,0 ёки 100% бўлади.

Даромад ўсимининг истеъмол қилинадиган қисми ёки ҳиссаси истеъмолга қўшилган мойиллик дейилади (ИКМ), ёки

$$ИКМ = \frac{\text{истеъмолдаги ўзгариш}}{\text{даромаддаги ўзгариш}}$$

Даромад ҳар қандай ўсишнинг жамғармага кетадиган ҳиссаси, жамғармага қўшилган мойиллик дейилади (ЖҚМ), яъни ЖҚМ = жамғармадаги ўзгариш/даромаддаги ўзгариш.

Масалан, агар 1500 млрд. сўм ни ташкил қилувчи солиқлар тўлангандан кейинги даромад 300 млрд. сўмга кўпайиб 1800 млрд. сўмга етса (7-қатор) даромадининг шу ўсган қисмининг 2/3 қисми истеъмол қилинади ва 1/3 қисми жамғармага кетади. Бошқача айтганда, ИҚМ - 0,666 ни, ЖҚМ эса 0,333 ни ташкил қилади. Даромаддаги ҳар қандай ўзгариш учун ИҚМ ва ЖҚМ йиғиндиси ҳар доим 1 га тенг бўлиши зарур ёки ИҚМ + ЖҚМ = 1. Бизнинг мисолда 0,666+0,333= 1,0.

Шахсий даромаддан ташқари истеъмол ва жамғарма ўртасидаги ўзаро боғлиқликка таъсир кўрсатувчи бошқа бир қатор омиллар ҳам мавжуд бўлади. Бу омилларнинг асосийлари куйидагилар:

- уй хўжаликлари жамғарган бойлик даражаси;
- нархлар даражаси;

- нархлар, даромадлар ва товарлар таклифи ўзгаришининг кутилиши;
- истеъмолчи қарzlари;
- солиқ ставкалари ўзгариши

## 2-§. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги

Жамғариш иқтисодийдаги ялпи сарфларнинг таркибий қисмларидан бири ҳисобланиб, инвестицион характердаги то-варларга талаб даражасини белгилаб беради. Инвестициялар жамғаришнинг амалда намоён бўлиш шакли бўлганлиги сабаб-ли дастлаб таҳлилни жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва са-марадорлигини назарий жиҳатдан асослаш билан бошлаймиз.

**Жамғариш деб, миллий даромадининг бир қисми асосий ва ай-ланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёт заҳираларини кўпайтириш учун сарфланишига айтилади.**

Амалда жамғариш капитал маблағлар ёки инвестицион сар-флар шаклида юзага чиқиб, у янги асосий капитални ҳосил қилиш, ишлаб турганларини кенгайтириш, реконструкциялаш ва янгилашга қилинадиган харажатларни ифодалайди. “Жамғариш” ва “капитал маблағ” ёки “инвестицион сарфлар” тушунчалари бир хил мазмунга эга эмас. Бир томондан, капи-тал маблағ ёки инвестицияларнинг чегаралари жамғариш фон-динга қараганда кенгроқ, чунки реновацияга (яъни эскирган объектларни батамом алмаштиришга) сарфланадиган аморти-зация фондининг бир қисми ҳам уларнинг манбаи бўлиб хиз-мат қилади. Иккинчи томондан, “жамғариш” тушунчаси инве-стицион сарфлар доирасидан чиқиб кетади, чунки у фақат асо-сий капиталнинг эмас, балки айланма капиталнинг, шунин-гдек, эҳтиёт заҳираларининг кенгайтишини ҳам англатади.

**Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш мақсадидаги жамғариш бир-биридан фарқланади. Жамғарилган маблағларнинг моддий ишлаб чиқариш соҳасининг асосий капиталларини ва айланма маблағларини кенгайтиришга кетадиган қисми ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш фондини ҳосил қилади. Ишлаб чиқариш соҳасидаги жамғариш иқтисодий ўсишнинг муҳим омилдир.**

**Ижтимоий маданий соҳадаги жамғариш (ноишлаб чиқариш жамғариши) уй-жой фондини, касалхоналар, ўқув муассасалари, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт муассасалари, яъни номоддий**



ишлаб чиқариш тармоқларини кенгайтириш, реконструкция ва янгиланишга сарфланади. Ноишлаб чиқариш соҳасини кенгайтириш ҳам ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг зарур шартидир.

Жамғариш фонди, унинг ҳажми ва таркиби тақрор ишлаб чиқариш суръатларини белгилаб берадиган ҳал қилувчи омиллардир. Жамғариш нормаси бевосита жамғариш фондининг бутун миллий даромад ҳажмига нисбати билан аниқланади:

$$ЖН = (ЖФ/МД) \times 100,$$

Бунда, ЖН-жамғариш нормаси, ЖФ-жамғариш фонди, МД-миллий даромад.

Жамғариш нормасининг ҳам ўз чегараси бўлиб, уни ошириш иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлиб чиқиши ва салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, унинг ҳаддан ташқари ортиши натижасида инвестицион сарфлар самарадорлиги пасайиб кетиши мумкин, чунки капитал маблағлар ҳажми билан қурилиш ташкилотларининг қувватлари, материаллар ва ускуналар етказиб бериш имкониятлари, инфратузилманинг ривожланиши ўртасида номутаносиблик пайдо бўлади. Маблағларнинг сочилиб кетиши, объектларни барпо этиш муддатларининг чўзилиб кетиш хавфи ошади, оқибатда улар қимматлашади, барпо этиш жараёнидаёқ маънавий жиҳатдан эскиради, тугалланмаган қурилишлар кўпаяди. Оқибатда иқтисодий ўсиш пасайиб кетиш тамойилига эга бўлади.

Шундай қилиб, жамғариш фонди иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифатига фақат ўзининг миқдори билангина ҳал қилувчи таъсир кўрсатиб қолмайди. Фан-техника революцияси шароитида улардан фойдаланиш самарадорлиги биринчи ўринда чиқади.

Жамғариш фонди миллий даромаднинг бир қисмини ташкил этади ва шу сабабли миллий даромад ҳажми кўпайишини белгилайдиган омиллар, жамғариш миқдорини ҳам белгилаб беради. Бу омиллардан асосийси қўлланиладиган ресурслар массаси ва уларнинг унумдорлигидир. Жамғариш миқдори ишлаб чиқариш жараёнида хом-ашё, материаллар, энергияни тежаб-тергаб сарфлашга ҳам боғлиқ. Маҳсулот бирлигига уларни сарфлашни камайтириш моддий воситаларнинг ўша миқдоридан маҳсулотларни кўпроқ ҳажмда ишлаб чиқаришга имкон беради.

Жамғаришнинг миқдори миллий даромаддаги жамғариш вистеъмол фондлари ўртасидаги нисбатга ҳам боғлиқ бўлади.

## 1-§. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар

Инвестициялар сарфларининг иккинчи таркибий қисми ҳисобланади. Инвестициялар даражаси жамият миллий даромаднинг ҳажмига сезиларли таъсир кўрсатади; миллий иқтисодиётдаги кўплаб мутаносибликлар унинг ўсиш суръатига таъсир қилдириб бўлади. Инвестициялар мамлакат миқёсида кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш объектлари қуриш, станок, ускуна ва шу каби узоқ муддатли фойдаланиладиган асосий капиталларни сотиб олиш, ишга тушириш билан боғлиқ сарфларни ташкил қилади.

Инвестициялар — асосий ва айланма капитални кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қавватларини кенгайтиришга пул шаклидаги қўйилмадир. У пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қоғозлар кўринишида амалга оширилади.

Инвестицияларни рўёбга чиқариш бўйича амалий ҳаракатлар — инвестицион фаолият, инвестицияларни амалга оширувчи шахс — инвестор дейилади.

Инвестиция фаолияти қуйидаги манбалар ҳисобига амалга оширилиши мумкин:

- инвесторларнинг ўз молиявий ресурслари (фойда, амортизация ажратмалари, пул жамғармалари ва ҳ.к.);
  - қарз олинган молиявий маблағлар (облигация заёмлари, банк кредитлари);
  - жалб қилинган молиявий маблағлар (акцияларни сотишдан олинган маблағлар, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг пай ва бошқа тўловлари);
  - бюджетдан инвестицияларни молиялаштириш.
- 1998 йил Ўзбекистонда инвестицион қўйилмаларнинг 49,2%ни корхоналарнинг ўз молиявий маблағлари ҳисобига, 24,2%ни бюджет маблағлари ҳисобига амалга оширилган.



Республикада инвестицияларнинг молиялаштириш манбалари бўйича тузилиши (% ҳисобида)

Йиллар Тузилиши	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Жами капитал қўйилмалари	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан бюджет маблағлари	44,5	26,6	32,1	25,3	22,9	24,1
Ўз маблағлари	38,7	52,9	46,2	47,1	47,0	49,1
Банк кредитлари	...	0,3	8,3	11,1	9,6	6,2
Чет эл инвестлари ва кредитлари						
Маблағлари	...	...	0,1	6,6	14,0	20,1
Аҳоли маблағлари	16,8	20,2	13,2	9,9	6,5	...

Инвестицияларнинг манбаларидан бири аҳоли кенг қатламлари (ишчилар, ўқитувчилар, врачлар ва бошқалар) жамғармаси ҳисобланади. Муаммо шундан иборатки, жамғарма хўжалик юритувчи бир гуруҳ томонидан амалга оширилади, инвестициялар эса шахслар ёки хўжалик юритувчи субъектларнинг бутунлай бошқа гуруҳи томонидан амалга оширилиши мумкин. Ўз-ўзидан аниқки, инвестициялар манбаи бўлиш иқтисодиётда фаолият қилувчи саноат, қишлоқ хўжалик ва бошқа корхоналар фойдаси ҳам ҳисобланади. Бу ерда “жамғарувчи” ва “инвестор” бир-бирига тўғри келади.

Ўзбекистонда капитал қўйилмаларда нодавлат секторининг улуши 1991 йилдаги 24 %дан, 1998 йил 40,6% га етган.

Инвестицияларга сарфлар даражасини иккига асосий омил аниқлайди:

1) Тадбиркорлар инвестицияларга сарфлардан олиш кўпай тутилган, қутилаётган **соф фойда нормаси** ва 2) **фоиз ставкаси**.

I. Инвестицияларга қилинадиган сарфларнинг ҳаракатлан-тируви мотиви **фойда** ҳисобланади. Тадбиркорлар ишлаб чиқариш воситаларини қачонки улар фойда келтирадиган бўлса, сотиб олади.

Инвестициялар даражасини белгилайдиган иккинчи омил **фоизнинг реал ставкаси** ҳисобланади. Фоиз ставкаси бу - реал асосий капитални сотиб олиш учун зарур бўлган банд қилинган пул капиталга корхона тўлаш зарур бўлган пул миқдори ҳисобланади. Агар қутилаётган соф фойда нормаси (10 %) фоиз ставкаси (7 %)дан ортиқ бўлса инвестирцияни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Аксинча фоиз ставкаси (айта

дик, 12%) қутилаётган соф фойда нормаси (10%) кўп ортиқ бўлса, инвестициялаш самарасиз ҳисобланади.

Инвестиция даражасига қутилаётган соф фойда нормаси ва фоиз ставкасидан ташқари бошқа қуйидаги омиллар ҳам таъсир кўрсатади.

1. Машина ва ускуналарни харид қилиш, ишлатиш ва уларга техникат кўрсатиш харажатлари.

2. Тадбиркорлардан олинадиган солиқ миқдори.

3. **Технологик ўзгаришлар.**

### Асосий таянч тушунчалар

**Истеъмол** — жамият иқтисодий эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлаб чиқариш натижаларидан ва ишлаб чиқариш воситалари (ишчи кучи)дан фойдаланиш жараёнини билдиради.

**Шахсий истеъмол** — истеъмолчилик характеридаги неъматлар ва хизматлардан бевосита фойдаланишни, яъни уларнинг индивидуал тарзда истеъмол қилинишини билдиради.

**Умумий истеъмол** — ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучидан фойдаланишни англатади.

**Истеъмолчилик сарфлари** — аҳоли даромадларининг тирикчилик неъматлари ва хизматлар учун ишлатиладиган қисми.

**Жамғарма** — аҳоли, корхона (фирма) ва давлат жорий даромадларининг келажакдаги эҳтиёжларини қондириш ва фоизли даромад олиш мақсадида тўпланиб борилиши.

**Истеъмолга ўртача мойиллик** — шахсий даромаднинг истеъмолга кетадиган улуши.

**Жамғармага ўртача мойиллик** — шахсий даромаднинг жамғармага кетадиган улуши.

**Истеъмолга қўшилган мойиллик** — шахсий даромад ўстан қисмининг истеъмол қилинадиган қисми ёки улуши.

**Жамғармага қўшилган мойиллик** — шахсий даромад ўстан қисмининг жамғармага кетадиган ҳиссаси.

**Иқтисодий жамғариш** — миллий даромаднинг бир қисмидан асосий ва айланма капиталларни, шунингдек, эҳтиёт ва захираларни кўпайтириш учун фойдаланиш.

**Жамғариш нормаси** — жамғариш фондининг миллий даромадга нисбатининг фоиздаги ифодаси.

**Капитал қўйилмалар** — асосий капитални кенгайтириш ва уни такрор ишлаб чиқаришга қилинадиган сарфлар.



**Инвестициялар** — ишлаб чиқаришни ва хизмат кўрсатишни соҳаларини кенгайтиришга, яъни асосий ва айланма капиталларнинг пул шаклидаги қўйилмалар.

**Инвестицион фаолият** — инвестицияларни рўёбга чиқариш бўйича қилинадиган амалий ҳаракатлар.

**Инвестор** — инвестицияларни амалга оширувчи шахс.

**Инвестициялар самарадорлиги** — миллий даромад (фонди) ўсган қисмининг инвестицион сарфлар суммасига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлари

1. Истеъмол, жамғарма ва инвестицияларнинг иқтисодий мазмунини қисқача таърифланг.
2. Истеъмол ва жамғарманинг миқдорини аниқловчи асосий омилларини санаб кўрсатинг.
3. Жамғариш нормаси қандай аниқланади? Унга қандай омиллар таъсир кўрсатади?
4. Истеъмолга ва жамғармага ўртача мойиллик деганда нима ни тушунасиз? Истеъмол ва жамғармага қўшилган мойиллик қандай аниқланади?
5. Инвестицияларга сарфларнинг даражасини қандай омиллар белгилаб беради? Уларнинг қисқача тавсифини беринг.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пирувчи мақсадимиз. Т. "Ўзбекистон", 2000й.
2. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. "Ўзбекистон", 1999й.
3. Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро муносабатларни кенгайтиришдаги маърузаси. "Халқ сўзи", 2 феврал 2000й.
4. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М. Гл. 12
5. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). "Меҳнат", 1995.
6. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-изд.: В 2 кн. М. «Владос», 1996. Гл. 11, 16.

### Қўшимча адабиётлар

1. Камаев В.Д. Основы экономической теории. М.Изд. МГУ им. Н.Э. Баумана, 1996. Гл. 16, § 2. Промо — Медиа.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол жавоблари. Т. ДИТАФ. 1998, 54-55 бетлар.

## III. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА МИЛЛИЙ БОЙЛИКНИНГ КЎПАЙИШИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ АМАЛ ҚИЛИШИ ВА РИВОЖИНИНГ НАТИЖАСИДИР

### Маъруза режаси

1. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари.
2. Иқтисодий ўсишнинг омиллари.
3. Миллий бойлик тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.

### 1-§. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари

Мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиши кўп омилли ва шу билан бирга зиддиятли жараён ҳисобланади. Иқтисодий ривожланиш ҳеч қачон бир текис, юқорилаб борувчи чизик бўйича рўй бермайди.

Иқтисодий ривожланиш ўз ичига юксалиш ва инқироз даврларини, иқтисодиётдаги миқдор ва сифат ўзгаришларни, ижтимоий ва салбий тамонларни олиб потекис боради.

Миллий иқтисодиётда иқтисодий ривожланиш қийин аниқланадиган жараён бўлганлиги сабабли, унинг мезонларини бири бўлган иқтисодий ўсиш кўпроқ таҳлил қилинади. Иқтисодий ўсиш иқтисодий ривожланишнинг таркибий қисми бўлиб, ўз ифодасини реал ЯММ (ЯИМ) ҳажмининг ва унинг аҳоли жон бошига кўпайишида топади.

Иқтисодий ўсишга тарихий жиҳатдан ёндашилганда, у бир қил суратларда ва бир текис бормайди. Тарихда иқтисодий ўсиш суратларининг жадаллашиш, жиддий пасайиш ва ҳатто чекланиш даврлари маълум. Агар катта тарихий босқичлар олиб қараладиган бўлса, жаҳон ва миллий иқтисодиётда, барқарор иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқаришнинг ҳар томонлама тараққиёт манзараси ҳосил бўлади. Шу билан бирга иқтисодий ўсиш на-фақат миқдор, балки муайян сифат ўзгаришлари шаклида ҳам намоён бўлади. Шундай экан **иқтисодий ўсиш бевосита ялпи миллий маҳсулот миқдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайиши ҳамда сифатининг такомиллашувида ифодланади.**

Маҳсулотнинг ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ёки интенсив турларини белгилаб беради.

**Экстенсив иқтисодий ўсишга** ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтايлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун



мавжуд корхона билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати бўйича, ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай яна бир корхона курилади. Экстенсив ривожланишда, агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

**Иқтисодий ўсишнинг интенсив тури** шароитида маҳсулотни чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифат жиҳатидан такомиллаштириш: янада прогрессивроқ ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучини малакасини ошириши, шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинadиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади. Бунда маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса ошириш учун мавжуд корхонага тенг бўлган яна бир корхона қуришга ҳожат йўқ. Бу натижага ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш ва техника билан қайта қурулантириш, мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига эришиш мумкин.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмайдилар, балки муайян уйғунликда, бири бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли устивор экстенсив ва устивор интенсив иқтисодий ўсиш турлари таҳлил қилинади.

Иқтисодий ўсиш мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Шу сабабли уни баҳолаш учун қандайдир битта кўрсаткич кифойат қилмайди, муайян кўрсаткичлар тизими талаб қилинади. Бу кўрсаткичлар тизимида жисмоний ва қиймат ифодасидан кўрсаткичлар фарқланади.

**Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари** анча аниқ натижа берадилар (чунки улар инфляция таъсирига берилмайди), лекин умумий эмас (иқтисодий ўсиш суръатларини ҳисоблашда ҳар хил наъматлар ишлаб чиқаришни умумий кўрсаткичга келтириш қийин). Қиймат кўрсаткичлар кенг қўлланилади, аммо ҳар доим ҳам уни инфляциядан тўлиқ «тозалаш» мумкин бўлавермайди. Шу сабабли иқтисодий ўсиш суръатлари қиёсий ёки доимий нархларда ҳисобланади.

**Макроиқтисодий даражада иқтисодий ўсишнинг асосий қиймат кўрсаткичлари қуйидагилар ҳисобланади:**

- ЯММ (СММ) ёки миллий даромад ҳажмининг реал кўпайиши;

ЯММ (СММ) ёки миллий даромаднинг аҳоли жон бош ҳисобига ўсиши;

- ЯММ (СММ) ёки миллий даромаднинг иқтисодий ресурслар харажатлари бирлиги ҳисобига ортиши;

Иқтисодий ўсишни аниқлашда ҳар учала кўрсаткичдан ҳам фойдаланиш мумкин, лекин уларнинг аҳамияти турлича.

Масалан: агар диққат марказида иқтисодий потенциал муноси турса, биринчи кўрсаткичдан аниқлаш кўпроқ мос келиши. Алоҳида мамлакат ва регионлардаги аҳолини турмуш даражасини таққослашда, кўпроқ иккинчи кўрсаткичдан фойдаланилади. Иқтисодий самарадорликни баҳолашда учинчи кўрсаткичга устиворлик берилди.

Одатда иқтисодий ўсиш % (фоиз) да ўсишнинг йиллик суръатини сифатида аниқланади. Масалан, агар ўтган йили реал ЯММ 60 млрд. сўмни ва жорий йилда 70 млрд. сўмни ташкил қилган бўлса, ўсиш суръатини жорий йилдаги реал ЯММ ҳажмига қўйиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бу ҳолда ўсиш суръати 16,6% ни ( $70/60 \cdot 100$ ) ташкил қилади.

**Иқтисодий ўсишнинг алоҳида томонларини характерловчи кўрсаткичлари** ҳам мавжуд бўлиб, улардан асосийлари ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражаси, меҳнат унумдорлиги ва иш вақтини тежаш, шахсий даромад ва фойда массаси, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши кабилар ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

а) ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланиш даражаси, яъни унинг унумдорлиги.

б) ходимнинг малакаси ва тайёргарлик даражаси.

в) ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омилли ўртасидаги нисбат.

г) меҳнат тақсимоли, ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, иқтисосланггирилиши ва кооперацияси.

Иқтисодий ўсишнинг жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган бошқа кўрсаткичи иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши ҳисобланади. У тармоқлар бўйича ҳисоблаб чиқилган ЯММ кўрсаткичи асосида таҳлил қилинади. Бунда халқ ҳужалигининг йирик соҳалари, моддий ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги нисбат ҳам ўрганилади.



Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ омиллари иқтисодиётнинг жисмоний ўсиш лаёқатини белгилаб берадилар. Улар таклиф омиллари деб ҳам аталади. Бу омиллар куйидагилар:

- 1) табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
- 2) меҳнат ресурслари миқдори ва сифати;
- 3) асосий капитал (асосий фондлар) нинг ҳажми;
- 4) технология ва фан-техника тараққиёти.

Республикамызда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида амалга оширилаётган «...таркибий ўзгаришлар иқтисодий ўсишнинг ҳал қилувчи омилига айланиб бормоқда»<sup>1</sup>.

Иқтисодий ўсишга тақсимлаш омиллари таъсир қилади. Ишлаб чиқариш потенциалидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жой қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши ҳам зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг мутлоқ миқдорини оладигани қилиб тақсимлаш ҳам зарур бўлади.

Иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи, таклиф ва тақсимлаш омиллари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Масалан, ресурслар миқдорининг ўсиши ва сифатининг яхшиланиши, технологияни такомиллаштириш иқтисодий ўсиш учун имконият яратади. Тўлиқ бандлик ва ресурсларни самарали тақсимлаш бундай ўсишни руёбга чиқаради.

Иқтисодий ўсишда ресурсларни тақсимлаш омиллари ҳам ўз ўрнига эга бўлса-да, бу муаммони таҳлил қилишда асосий эътибор таклиф омилларига қаратилиши зарур. Таклиф омилларининг иқтисодий ўсишга таъсир қилиши куйидагичадир.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз. «Халқ сўзи», 2000 йил, 15 феврал.

Реал маҳсулот ўсишини аниқлаб берувчи омиллари



Бу чизма кўрсатадики, реал маҳсулот икки асосий усулда ўнайтирилиши мумкин:

- 1) ресурсларнинг кўпроқ ҳажмини жалб этилиши;
- 2) улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан.

Мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатини характерлайдиган кўрсаткичлар (реал ЯММ ва аҳоли жон бошига реал ЯММнинг киши) миқдорий кўрсаткичлар бўлиб, улар

— биринчидан маҳсулот сифатининг ошишини тўлиқ ҳисобга олмайди ва шу сабабли фаровонликнинг ҳақиқий ўсишини тўлиқ характерлаб беролмайди;

— иккинчидан, реал ЯММ ва аҳоли жон бошига ЯММнинг ўсиши бўш вақтнинг сезиларли қўпайишини акс эттирмайди ва фаровонлик реал даражасининг пасайтириб кўрсатилишига олиб келади, — учинчидан, иқтисодий ўсишни миқдорий ҳисоблаш бошқа томондан унинг атроф муҳитга ва инсоннинг ҳаётига салбий таъсирини ҳисобга олмайди.

### 3-§. Миллий бойлик тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши

Миллий бойлик инсоният жамияти тараққиёти давомида ажодлар томонидан яратилган ва авлодлар томонидан жамғарилган моддий, номоддий ва интеллектуал бойликлар ҳамда табиий бойликлардан иборатдир.

Миллий бойликнинг бир қисmini инсон меҳнатининг натижаси ҳисобласак, бошқа қисми табиат бойликларидан иборат бўлади. Шундай экан миллий бойлик кенг маънода ўз ичига нафақат моддий ва номоддий неъматлар, яратилган санъат асарлари, интеллектуал салоҳиятни балки барча табиат ресурслари ва бойликлари ҳамда такрор ишлаб чиқаришнинг табиий



иқлим шароитларини ҳам олади. Миллий бойликнинг бу таркибий қисмларини миқдоран, қиймат ўлчовларида ҳисоблашда чиқиш бир қатор объектив сабабларига қўра анча қийин, жундан унинг табиат инъомларидан иборат қисми инсон меҳнатининг натижаси ҳисобланмайди ва қиймат ўлчовларида эга эмас. Шу сабабли иқтисодий таҳлил амалиётида миллий бойликнинг тор маънодаги тушунчасидан фойдаланилади. Маънода миллий бойлик инсоният меҳнати билан яратилган такрор ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган барча моддий бойликлардан иборат бўлади. Миллий бойликнинг бу қисми миллий иқтисодиёт ривожининг бутун тарихи давомида доимий такрорланиб турувчи ишлаб чиқариш жараёнининг, умумий натижаси сифатида чиқади ва моддий буюмлашган шаклда намоён бўлади. У кишиларнинг кўплаб авлоди меҳнати натижаси ҳисобланади.

Айтилганлардан келиб чиқиб, миллий бойликни шартли равишда қуйидаги учта йирик таркибий қисмларга ажратиш мумкин:

1. Моддий буюмлашган бойлик.
2. Номоддий бойлик.
3. Табиий бойлик.

Моддий буюмлашган бойлик охири оқибатда ишлаб чиқаришнинг, унумли меҳнатининг натижаси ҳисобланади. У ишлаб чиқариш яратилганда маҳсулотларнинг жорий истеъмоли қилишдан ортиқча қисмини жамғариш оқибатида вужудга келади ва ўсиб боради.

Аммо моддий буюмлашган бойликни қатор йиллардаги йиллик ялпи маҳсулотлар йиғиндиси сифатида тасаввур қилиш нотўғри бўлур эди. Чунки бу бойликнинг бир қисми ҳар йили ишдан чиқариб, қайтадан янгиланиб туради (ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмлари). Шу сабабли ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини қоплаш билан бир вақтда ялпи маҳсулотнинг фақат бир қисми моддий буюмлашган бойлик сифатида жамғарилиб борилади. Демак, қоплаш фонди ва моддий буюмлашган бойликнинг ўсиши ялпи миллий маҳсулот ҳисобига амалга оширилади.

Миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган моддий қисми қиймат шаклига эга бўлиб, таркибий тузилиши бўйича қуйидагиларни ўз ичига олади:

— ишлаб чиқариш характеридаги асосий капитал (фондлар). Булар бутун миллий бойликнинг таркибида анча катта салмоққа эга бўлади, ҳамда ўзининг техникавий даражаси бўйича ялпи миллий маҳсулотнинг ўсиш имкониятини белгилаб беради:

— ноишлаб чиқариш характеридаги асосий капитал (фондлар). Асосий капиталнинг бу турига мамлакатнинг уй-жой фонди, ижтимоий маданий характеридаги объектлар киради.

— айланма капитал (фондлар). Миллий бойликнинг бу қисми меҳнат предметларидан иборат бўлиб, асосий капиталнинг тахминан 1/4 қисмини ташкил қилади.

— тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган қисми. Улар ишлаб чиқариш босқичида меҳнат жараёни таъсири остида бўлиб, потенциал тайёр маҳсулот ҳисобланади.

— моддий заҳиралар ва эҳтиёжлар. Бунга муомала босқичидаги тайёр маҳсулот, корхоналар ва савдо тармоқларидаги моддий заҳиралар, давлат эҳтиёжлари ва резерв фондлари киради. Моддий заҳиралар иқтисодиётда рўй бериши мумкин бўлган ва олдиндан билиб бўлмайдиган фавкулотда ҳолатларда фойдаланиш мақсадида ушлаб турилади.

Давлат эҳтиёжларига олтин заҳиралари, суғурта ва мудофаа эҳтиёжлари учун зарур заҳиралар киради.

— аҳолининг уй, томорқа ва ёрдамчи хўжалигида жамғарилган мол-мулк. Бунга уй-жой, автомобиль, маданий-маиший буюмлар, кийим-кечақлар ва шу кабиларнинг қиймати киради.

Моддий буюмлашган бойлик таркибий қисмларининг мазмуни ва уларнинг салмоғи ўзгаришсиз қолмайди. Асосан фан-техника тараққиёти шароитида моддий, буюмлашган бойлик таркибида йирик ўзгаришлар рўй беради. Саноат тармоқларининг асосий капитали тез кўпаяди ва янгиланади, ноишлаб чиқариш соҳасининг асосий капитали таркибида илмий, ўқув, соғлиқни сақлаш муассасаларининг улуши тобора кўпроқ ҳиссасини эгаллайди. Табиий ресурсларни иқтисодий фаолиятта жалб қилиш суратлари ўсиб боради.

Моддий буюмлашган бойлик ўсишининг асосий омиллари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

- меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- ишлаб чиқариш самарадорлигининг ортиши;
- миллий даромадда жамғариш нормасининг ортиши.

Моддий буюмлашган бойлик ишлаб чиқаришнинг натижаси ва шарт-шароити ҳисобланади. Бунинг маъноси шуки, бир томондан маҳсулотдан миллий бойлик томон ҳаракатда бойликнинг истеъмол қилинган қисмининг қопланиши ва унинг кўпайиши рўй беради. Бошқа томондан миллий бойлик ишлаб чиқаришнинг моддий шарт-шароити, унинг моддий техникавий асоси ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати ва миқёси миллий бойликдан фойдаланиш характерида боғлиқ бўлади.



Моддий буюмлашган бойлик оддий ва кенгайтирилган таърих рор ишлаб чиқаришдан фарқланса-да, ҳар иккаласи ҳам миллий маҳсулот ҳисобига амалга оширилади.

Миллий бойликнинг бошқа қисми табиий бойликлар ишлаб чиқаришнинг шарт-шароитини ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қилади. Табиий бойликнинг вужудга келиши инсоният жамиятига боғлиқ эмас, у табиат қонунлари асосида рўй беради. Фойдали қазилма бойликлар, ўрмонлар, сув ва ёр ресурслари худди шундай вужудга келиб ишлаб чиқаришдан ташқарида туради.

Табиат инъомлари ўзларининг дастлабки кўринишида табиий бойлик бўлиб, шу ҳолатида инсон фаолиятининг натижаси ҳисобланган ижтимоий бойлик таркибига кирмайди. Бунинг маъноси шуки, табиий бойликлар жамият учун фақатгина потенциал бойлик ҳисобланади. Улар реал бойликка инсон меҳнатининг таъсири оқибатида айланади.

**Миллий бойлик** нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилади. Унинг бир қисми номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида вужудга келтирилади ва жамиятнинг номоддий бойлиги ҳисобланади. Номоддий соҳаларда ашёвий-буюм шакли билан боғлиқ бўлмаган алоҳида турдаги истеъмол қийматлар ҳосил қилинади. Улар ҳам моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг фаолият қилиши ва ривожланиши учун шунингдек бевосита аҳолининг турмуш даражасини таъминлаш ва ошириб бориш учун зарур бўлади. Бундай бойликларга таълим, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, санъат, спорт соҳаларида вужудга келтириладиган номоддий қимматликлар киради. Унинг таркибида тарихий ёдгорликлар, архитектура обидалари, ноёб адабиёт ва санъат асарлари алоҳида ўрин тутади.

Жамиятнинг номоддий бойликларида маданият ва санъатнинг ривожланиш даражаси, жамият аъзоларининг тўплаган илмий билимлари ва интеллектуал даражаси, ишловчиларнинг ихтисослиги ва малакавий билим даражаси, соғлиқни сақлаш, таълим ва спортнинг ривожланиш даражаси ўз ифодасини топади.

Моддий буюмлашган бойликнинг ўсиши жамият моддий қимматликлари кўпайишнинг асоси ҳисобланади. Агар фан-техника тараққиёти юқори суръатлар билан ривожланса маданият, санъат, фан каби номоддий соҳалар ҳам ўсиб ва такомиллашиб боради.

Шундай қилиб, миллий бойлик моддий буюмлашган ва табиий бойликлардан анча кенг тушунча бўлиб, ўз таркибига жамиятнинг номоддий характердаги қимматликларини ҳам олади.

**Иқтисодий ривожланиш** — кўп ўлчамли жараён бўлиб, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараққиётида ўз ифодасини топади.

**Иқтисодий ўсиш** — ЯММ (СММ, МД) миқдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайишида ва сифатининг яхшиланишида ифодланади.

**Иқтисодий ўсиш мезони** — иқтисодий ўсишни нисбатан тўлиқ даражада баҳолаш имконини берадиган кўрсаткични характерлайди.

**Иқтисодий ўсишнинг кўрсаткичлари** — иқтисодий ўсишни аниқлашда фойдаланиладиган қиймат ва натурал (жисмоний) кўрсаткичлар тизимидан иборат.

**Экстенсив иқтисодий ўсиш** — ишлаб чиқаришга кўшимча иқтисодий ресурсларни жалб қилиш орқали ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши.

**Интенсив иқтисодий ўсиш** — ишлаб чиқариш омилларининг мавжуд даражасида, улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиб бориши.

**Устивор экстенсив иқтисодий ўсиш** — иқтисодий ўсишда экстенсив омилларнинг устивор ўринга эга эканлигини билдиради.

**Устивор интенсив иқтисодий ўсиш** — иқтисодий ўсишда интенсив омилларнинг юқори ўринга эгаллигини билдиради.

**Иқтисодий ўсиш омиллари** — иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатишда ўз ўрнига эга бўлган ва уни аниқлаб берувчи талаб, тақлиф ва тақсимлаш омилларини билдиради.

**Миллий бойлик** — инсоният жамияти тараққиёти яратилган ва авлодлар томонидан жамғарилган моддий ва маънавий бойликлар ҳамда фойдаланишга жалб қилинган табиат инъомлари.

**Моддий —буюмлашган бойлик** — миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган ашёвий — буюм кўринишга эга бўлган қисми.

**Табиий бойлик** — миллий бойликнинг табиат инъомларидан иборат бўлган, фойдаланишга жалб қилинган, ишлаб чиқаришнинг шарт — шароитини ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қиладиган қисми.

**Маънавий бойлик** — ашёвий-буюм кўринишига эга бўлмаган номоддий қимматликлардан ва инсониятнинг интеллектуал салоҳияти натижаларидан иборат.



## Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодий тараққиёт, иқтисодий ривожланиш ва иқтисодий ўсиш тушунчаларининг таърифини беринг ҳамда уларнинг умумий томонлари ва фарқларини кўрсатинг.
2. Иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив турларини қандай аниқланади? Нима учун реал ҳаётда соф экстенсив ва соф интенсив иқтисодий ўсиш турлари учрамайди?
3. Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятига, аҳолисининг турмуш даражасига ва ишлаб чиқаришининг самарадорлигига баҳо беришда иқтисодий ўсишнинг қандай кўрсаткичларидан фойдаланилади?
4. Иқтисодий ўсишга таъсир қилувчи таклиф, тақсимлаш ва талаб омилларини тушунтиринг ҳамда уларнинг аҳамиятини баҳоланг.
5. Ўзбекистонда номинал ЯИМ 1997 йил 976,8 млрд. сўмни, 1998 йил 1358,8 млрд. сўмни ташкил қилган. Унинг ўсиш суръатларини аниқланг. Республика аҳолиси 1997 йил 23560, 1998 йил 23967 минг кишини ташкил қилганлигини ҳисобга олсак, аҳоли жон бошига номинал ЯИМ ўсиш суръати қандай ўзгарган?
6. Миллий бойлик тушунчасининг таърифини беринг ва таркибий тузилишини кўрсатинг.
7. Миллий бойлик таркибида моддий —буломлашган бойлик қандай ўринга эга ва у қандай таркибий қисмларни ўз ичига олади?
8. Нима учун ер, сув каби табиий бойликларни қиймат ўлчовини баҳолаб, миллий бойлик таркибига киритиш мумкин эмас?
9. Маданий, тарихий обидалар ва архитектура ёдгорликларининг миллий бойлик таркибида ақс эгишини қандай изоҳлаймиз? Уларнинг ҳар бир турига мисоллар келтирамиз.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. Ўзбекистон, 1998» 381—396 йиллар.
2. Каримов И.А. «Иқтисодиётнинг эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз». «Халқ сўзи» газетаси. 2000 йил. 15 феврал.
3. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», гл.2, т. I. М., изд. «Республика», 1992.
4. Улмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (ларслик). Т. «Мехнат», 1996, 2 боб, 17—35 бетлар.
5. Курс экономической теории М.: Издательство «Дис» 1997, гл.30.
6. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник —М.: Юрист, 1997. Гл. 14, 15.

### Қўшимча адабиётлар

1. Камаев В.Д. Основы экономической теории. М. Изд. МГУ им. Н.Э. Баумана. 1996. гл. 16, § 2. Промо — Медиа.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998, 6—7 бетлар.
3. Экономическая теория. Учебник под. ред И.П. Николасвой М.: «Прспект», 1998. Гл. 15.

## XIV. ИҚТИСОДИЁТНИНГ МУВОЗАНАТИ, НИСБАТЛАРИ ВА ЦИКЛИК ХАРАКТЕРИ

### Маъруза режаси

1. Иқтисодий мувозанатлик, уни таъминлаш шарт-шароитлари ва аниқлаш усуллари.
2. Иқтисодий мутаносиблик ва унинг турлари.
3. Макроиқтисодий беқарорлик ва иқтисодиётнинг циклиги. Иқтисодий инқирозлар.
4. Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва иқтисодиёт таркибий тузилишини ўзгартириш вазифалари.

### 1-§. Иқтисодий мувозанатлик, уни таъминлаш шарт-шароитлари ва аниқлаш усуллари

Иқтисодиёт барқарор ривожланиши учун унинг томонлари ўртасида маълум мувозанат бўлишини тақозо қилади.

Иқтисодий мувозанат деб иқтисодий жараёнлар, ҳодисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир — бирига тенг бўлган ҳолатига айтилади. Шунинг учун ҳам бутун иқтисодиётнинг мувозанати ўртасида тап борганда энг аввало ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги тенглик эътиборга олинади.

Макроиқтисодиётда иқтисодий мувозанатликнинг шаклланиш жараёни ва уни таъминлаш анча мураккаб ва зиддиятли. Чунки у ўз ичига хусусий ва умумий характердаги бир қатор мувозанатлар тизимини олади.

**Хусусий мувозанатлик** — бу иккита ўзаро боғлиқ бўлган иқтисодий миқдорлар ёки иқтисодиёт томонларининг миқдоран тенг келиши. Хусусий мувозанатлик ишлаб чиқариш ва истеъмол, аҳолининг сотиб олиш лаёқати ва товар таклифи масалалари, бюджет даромадлари ва харажатлари, аҳолида товар-қурага талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатликлар кўринишида наққошланади. Бу мувозанатликлар ичида Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаб ўтганларидек: «...ички бозорда талаб билан таклиф ўртасида мутаносибликка эришиш, яъни чиқарилган пул миқдори билан унга сотиб олинадиган моллар қилмоғи ўртасида тўғри нисбатни таъминлаш гоаят катта роль ўйнайди.»<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари».Т.: «Ўзбекистон», 1999. 384-бет.



Умумий мувозанатлик жамият барча эҳтиёжлари ва миллати ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзаро тенг келишини билдиради. Умумий иқтисодий мувозанатлик бозор шароитида, яъни талаб ва ялпи тақлифнинг тенг келишида кўринади. Бу нафақат истеъмолчилик неъматларига, балки ишлаб чиқариш воситаларига, ишчи кучига ҳамда барча иқтисодий фаолият натижаларига умумий талаб ва тақлифнинг мувофиқ келишидир.

Умумий иқтисодий мувозанатлик бир қатор шарт-шароитларни тақозо қилади. Биринчидан, бу ижтимоий мақсадлар ва иқтисодий имкониятларнинг мос келишидир.

Иккинчидан, иқтисодий мувозанатлик мамлакатдаги барча иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланадиган ҳўжалик механизмини тақозо қилади.

Учинчидан, мувозанатли ишлаб чиқаришнинг умумий таркибий тузилиши истеъмолнинг таркибий тузилишига мос келиши лозимлигини билдиради. Тўртинчидан, иқтисодиётда мувозанатликнинг умумий шарт-шароитлари бўлиб, бозор мувозанати, яъни барча асосий бозорлар (товарлар, ресурслар, ишчи кучи ва ҳоказолар)да талаб ва тақлиф мувозанатта эришиши хизмат қилади.

Иқтисодий мувозанатлик эркин рақобат бозорида барча катта савдо-сотиқлар тенглиги, иқтисодий вазият барқарорлиги каби қатор шарт-шароитларни ҳам тақозо қилади.

Реал ҳаётда иқтисодиёт доимий ҳаракатда ва тўхтовсиз ривожланиш ҳолатида бўлади. Иқтисодий цикл фазаларида, бозор конъюктураси, бозор субъектлари даромадлари ва талаби таркибида ўзгаришлар рўй бериб туради.

Буларнинг ҳаммаси мувозанатли ҳолатни турғун иқтисодиётдаги шартли умумий мувозанатлик сифатида қараб чиқишни тақозо қилади.

Шундай қилиб макро даражада умумий иқтисодий мувозанатлик-бу мамлакат бугун иқтисодиётнинг мутаносиблигидир. Бу барча соҳалар, тармоқлар, ҳўжаликларнинг меъёрида ривожланишни таъминлайдиган иқтисодий фаолиятнинг барча қатнашчилари ҳамда барча бозордаги ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қиладиган мувозанатликлар тизимини ўз ичига олади.

Иқтисодий мувозанатлик даражасини аниқлашда асосан иккита ўзаро боғлиқ усулдан фойдаланилади: 1. Ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини таққослаш усули. 2. Жамғарма ва инвестицияларни таққослаш усули.

Ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини таққослаш учун ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг миқдорий кўрсаткичи сифатида соф миллий маҳсулот (СММ), иқтисодиётда ялпи сар-

флар сифатида истеъмол ҳажми ва инвестицияларга сарфларнинг умумий суммаси (С+Ип) олинади. Иқтисодиётнинг мувозанатли даражаси — бу ишлаб чиқаришнинг шундай ҳажмики, ишлаб чиқариш мазкур ҳажмини сотиб олиш учун етарли умумий сарфларни таъминлайди. Бошқача айтганда, соф миллий маҳсулот мувозанатли даражасида ишлаб чиқарилган товарларнинг умумий миқдори (СММ) харид қилинган товарлар умумий миқдори (С+Ип) тенг бўлади.

Жамғарма ва инвестицияларни таққослаш усулининг моҳияти шундаки, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳар қандай ҳажми шунга мос даромад ҳажмини беради. Бироқ аҳоли бу даромаднинг бир қисмини истеъмол қилмасдан жамғаришга кўйиш мумкин. Жамғариш, сарфлар — даромадлар оқимидан потенциал сарфларни олиб кўйиш ҳисобланади. Бунда жамғармага кўйилган маблағ инвестициялар билан тўлиқ қопланса, ялпи сарфлар ишлаб чиқариш ҳажмига тенг бўлади.

Инвестицион сарфларнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш ҳажми ва даромад даражасининг ўсишига олиб келади. Бу ўзаро натижа мультипликатор самараси дейилади. Мультипликатор самараси — бу соф миллий маҳсулотдаги ўзгаришнинг сарфлардаги (инвестициялардаги) ўзгаришга нисбати.

*Реал СММ даги ўзгариш*

*Мультипликатор самараси = Инвестицион сарфлардаги ўзгариш*

СММ даги ўзгариш = мультипликатор х Инвестициялардаги ўзгариш.

Инвестицион сарфлардаги ўзгаришдан ташқари истеъмол, давлат хариди ёки экспортдаги ўзгаришлар ҳам мультипликатор самарасига таъсир кўрсатади.

Мультипликатор самараси иккита ҳолатта асосланади. Биринчидан, иқтисодиётда бир субъект тамонидан қилинган сарф, бошқаси тамонидан даромад шаклида олинади. Иккинчидан, даромаддаги ҳар қандай ўзгариш истеъмол ва жамғаришда худди шундай йўналишда ўзгариш бўлишига олиб келади.

Иқтисодий мувозанатлик даражасини аниқлашда юқоридаги усуллардан ташқари баланс усулидан ва «харажат ва натижа»ларни таққослаш усулидан ҳам фойдаланилади.

Баланс усулида тармоқлараро баланс, моддий, молиявий ва ишчи кучи балансларидан фойдаланилиб иқтисодиётдаги мувозанатлик даражасига баҳо берилади.

«Харажат ва натижа»ларни таққослаш усулида ишлаб чиқаришга қилинган иқтисодий ресурс харажатлари миқдори



олинган маҳсулот ҳажми билан таққосланиб мувозанатли ражаси таҳлил қилинади.

## 2-§. Иқтисодий мутаносиблик ва унинг турлари

Миллий иқтисодиётдаги мувозанатлик унинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида мутаносиблик бўлишини тақозо қилади.

Иқтисодий мутаносиблик — иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари ўртасида миқдор ва сифат жиҳатдан мувозанатлилик бўлишидир. Бунда тенглик бўлиши шарт эмас. Улар мисол 2:3, 5:3, 3:1 нисбатларида бўлиши мумкин.

Макроиқтисодий жараён гоёт мураккаб ва кўп қиррали бўлиши сабабли мутаносиблик турлари ҳам кўп ва хилма-хил. Уларнинг барчасини умумлаштириб мутаносибликнинг куйидаги гуруҳлари таркибига киритиш мумкин.

**1. Умумиқтисодий характердаги мутаносибликлар.** Бунга миллий даромаддаги таркибий қисмлар: истеъмол фонди ва савдо-сотиқ фонди ўртасидаги: иқтисодиётдаги товар ва хизматлар массаси билан пул массаси ўртасидаги: аҳолининг даромадлари билан харажатлар ўртасидаги мутаносибликларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

**2. Тармоқлараро мутаносибликлар.** Миллий иқтисодиётнинг мувозанатини таъминлашда тармоқлараро мутаносибликнинг алоҳида ўрини тутади. Мамлакат халқ хўжалиги жуда кўп тармоқ ва соҳалардан иборат бўлиб, уларнинг ривожланиши бир-бирига тақозо қилади. Бир тармоқда яратилган маҳсулот бошқа тармоқда истеъмол қилинади ёки пировард маҳсулотга айлан-тирилиб ўз истеъмолчисини топади. Масалан, Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларнинг кўпчилиги қисми /пахта, ғалла, пилла, сут ва ҳ.к./ аҳолининг тегишли тармоқларида қайта ишлаб, пировард маҳсулотга айлантирилади ва истеъмолчилик товарлари бозорига чиқарилади. Ўз навбатида саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари яратадиган соҳаларнинг маҳсулотлари халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари /қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва ҳ.к./да унумли истеъмол қилинади. Бу уларнинг бир-бирига боғлиқликда ривожланишини тақозо қилади. Тармоқлараро мутаносибликларга саноат билан қишлоқ хўжалиги, саноатнинг «а» гуруҳи билан «б» гуруҳи ўртасидаги ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ўртасидаги мутаносибликлар мисол бўлади.

**3. Тармоқ ичидаги мутаносибликлар.** Тармоқлараро мутаносиблик ва миллий ишлаб чиқариш даражасидаги мувозанатли тармоқлар ичидаги мутаносиблик орқали таъминланади. Тар-

моқлар ичидаги мутаносиблик алоҳида олинган тармоқ таркибидаги соҳа ва ишлаб чиқаришлар ўртасидаги боғлиқликни фойдалайди. Масалан, саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган соҳалари, қишлоқ хўжалигининг дехқончилик ва чорвачилик соҳалари ўртасидаги мутаносибликлар ва ҳ.к. Шу билан бирга таъкиллаб ўтилган соҳаларнинг ичидаги таркибий бўлинмалар ўртасида ҳам боғлиқлик бўлиши зарур. Масалан, саноатнинг қазиб олиш ва қайта ишлаш тармоқлари, чорвачиликнинг сут ва гўшт ишлаб чиқариш соҳалари ўртасида ва бошқалар

**4. Худудий (территориал) мутаносибликлар.** Иқтисодий ривожланиш мамлакат айрим худудлари ўртасидаги боғлиқликни ҳам тақозо қилади. Юзаки қараганда худудлар ўртасидаги мутаносибликларнинг мамлакат иқтисодий ривожидagi роли тўлиқ намоён бўлмайди. Лекин алоҳида худудий бўлинмалар (вилоят, туман, шаҳар ва бошқа худудий бирликлар) нинг бир-бирига иқтисодий ва ташкилий жиҳатдан боғлиқлиги, ихтисосланиш, ишлаб чиқариш кооперацияси ва коммуникация нуқтаи-назаридан қаралса, бу боғлиқликнинг аҳамияти яққол кўринади.

**5. Давлатлараро мутаносибликлар.** Бу мутаносибликни икки мамлакат тақозо қилади. Биринчидан, дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари халқаро меҳнат тақсимоли орқали бир-бири билан боғланган, иккинчидан, шу боғлиқлик орқали миллий ишлаб чиқаришнинг бир қисми чет элликлар томонидан харид қилинади ёки миллий ишлаб чиқарувчилар ўз истеъмолининг бир қисмини четдан келтирилган маҳсулотлар ҳисобига қондиради. Бу боғлиқлик қанчалик катта бўлса, соф экспорт ҳажми орқали макроиқтисодий мувозанатликка шунчалик кучли таъсир кўрсатади.

Қараб чиқилган мутаносибликларга эришиш орқали миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли ривожини таъминлаб боришдан куйидагилар кўзда тутилади:

- Мамлакатда мавжуд бўлган иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда жамиятнинг эҳтиёжларини тўлароқ қондириб бориш.

- Тўла бандликка эришиш, яъни меҳнат қилишга шайқатли бўлган ва ишлашни хоҳлаганларни тўлиқ ва самарали иш билан таъминлаш.

- Нарх-навонинг нисбий барқарорлигига эришиш ва уни инфляция таъсиридан холи қилиш.



- Иқтисодиётнинг бир маромда ўсиб боришини етарли даражада инвестиция билан таъминлаш ва муомаладаги пул массасига боғлаб бориш.

- Экспорт ва импортни мувофиқлаштириш асосида ташқи савдо балансининг фаоллигига эришиш.

Бу мақсадлар фақатгина уларга интилиш бўлиб, бунга эришиш муқаррар эканлигини билдирмайди. Чунки муғлоқ мувофиқлаштириш занатта эришиш мумкин эмас, у бузилиб ва қайтадан тикланиш туриши орқали иқтисодий ўсиш нотекис боради.

### 3-§ Макроиқтисодий беқарорлик ва иқтисодиётнинг циклиги. Иқтисодий инқирозлар

Ҳар қандай мамлакат, шу жумладан индустриал ривожланган мамлакатлар ҳам иқтисодий ўсишга, ҳамда тўлиқ бандлилик ва нархларнинг барқарор даражасига эришишга ҳаракат қилади, аммо узоқ муддатли иқтисодий ўсиш бир текис ва узлуксиз бормайди, у иқтисодий беқарорлик даврлари билан узлиб туради. Иқтисодий ўсиш кетидан доимо таназзул келиб туради. Вақти-вақти билан объектив қонунларнинг ўзгартирилиши бўлмайдиган таъсири остида такрор ишлаб чиқариш ҳаракатининг узилишлар пайдо бўлади ва бу узилиш иқтисодиёт номутаносибликларининг кескин шаклда намоён бўлишидир.

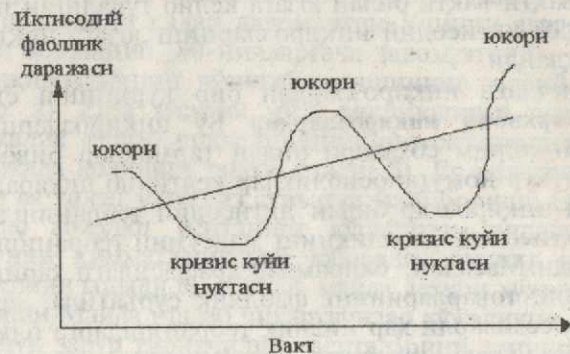
Иқтисодий цикл деганда, одатда ишлаб чиқаришнинг бир иқтисодий ҳолатдан, чўққидан ёки инқироздан иккинчиси бошлангунга қадар такрорланиб турадиган тўлқинсимон ҳаракатни тушунилади. Цикл куйидаги фазаларни: инқироз, тургунлик, жонланиш, юксалиш фазаларини ўз ичига олади. Ана шу фазаларнинг ҳар бири ривожланиши жарёнида навбатдаги фазани ўтиш учун шароит юзага келади.

Инқироз ишлаб чиқаришнинг пасайишида ифодаланади ва циклни қайд этувчи ифодасидир. У бир циклни ниҳоясига етказиб, яна муқарар равишда инқироз билан тугайдиган янги циклнинг бошланишига асос солади; инқироз вазиятда асосий капиталнинг ортиқча жамғарилиши унинг ҳамма функционал шаклларида намоён бўлади. Инқироздан кейин тургунлик келиб чиқади, унинг давомида иқтисодий фаоллик жонланиши учун шароитлар вужудга келиши ниҳоясига етади.

Жонланиш фазасининг бошланиши озми-кўпми даражада барқарор ишлаб чиқаришнинг кенгайишига ўтишни билдиради. Иш билан таъминланиш даражасининг ортиши ва фойдаларнинг тез ўсиши жонланишнинг юксалиши боқичига ўсиб

тишига қўмаклашади. Янги цикл юксалишнинг бошланғич нуктаси ҳисобланади. Юксалиш фазасида иш кучига бўлган таъминнинг кенгайиши ишсизликнинг бирмунча камайишига ҳамда иш ҳақининг ўсишига олиб келадики, бунинг оқибатида истеъмол товарларига тўловга қодир талаб кенгайди. Пировад талабнинг ошиши, ўз навбатида, истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи тармоқларига бозорни кенгайтиришга жадал туртки беради. Рақобат ва фойда кетидан қувиш оқибатида номутаносибликларнинг тўпланиб боришидан иборат занжирли реакция тезлашади. Бу билан янги инқироз муқаррар бўлиб қолади.

Алоҳида иқтисодий цикллар бир-биридан давомийлиги ва интенсивлиги бўйича кескин фарқланади. Шу билан бирга уларнинг ҳаммаси бир хил фазаларга эга бўлади ва ҳар хил шарт шартлиқ қотчилар томонидан турлича номланади. 1-чизмада асосий кўпчилик иқтисодчилари томонидан тан олинган иқтисодий цикл кўрсатилган. Циклнинг энг юқори нуктасида, иқтисодиётда тўлиқ бандлилик кузатилади ва ишлаб чиқариш тўлиқ ёки деярли тўлиқ қувват билан ишлайди. Циклнинг бу фазасида нарх даражаси ўсиш тамойилига эга бўлади, иқтисодий фаолликнинг ўсиши тўхтабди.



11-чизма. Иқтисодий цикл

Таназзул фазасида ишлаб чиқариш ва бандлилик қисқаради, аммо нархлар пасайиш тамойилига берилмайди. Таназзулнинг куйи нуктасида ишлаб чиқариш ва бандлилик ўзининг энг паст даражасига эришиши билан характерланади.

Иқтисодий инқироз деб ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин тушиб кетишига айтилади.



Инқирознинг сабаби шундан иборатки, жамиятда ишлаб чиқарилган товарлар массаси тўловга қобил талабга мос келмай (ундан охири кетади ёки кам бўлади) қолади. Натijasини ишлаб чиқаришнинг бир қисми тўхтаб қолади, товарлар ишлаб чиқариш камаёди, ишлаб чиқаришнинг ўсиш даври унинг тушқунлиги билан алмашинади. Иқтисодийнинг тез ўсиш давлари кўпинча инфляция, яъни нарх даражасининг кўтарилиши билан орқага кетади. Шундай давлар ҳам бўладики, бунда иқтисодий ўсиш бандлик ва ишлаб чиқаришнинг паст даражасига ўрин беради, айрим ҳолларда нарх даражасининг кўтарилиши билан бирга ишсизлик ҳам кескин ўсади. Қисқача айтганда, иқтисодий ўсишнинг умумий муддатли тамойиллари ҳам ишсизлик, ҳам инфляция оқибатида узалиб қолади ва мураккаблашади. Инқирозларнинг асосий сабаби — такрор ишлаб чиқаришдаги беқарорлик ва номуносибликлардир. Бу аввало ишлаб чиқариш ва унинг натижаларини ўзлаштириш ўртасидаги номуносиблик бўлиб, у турли ишлаб чиқариш усуллари ва иқтисодий тизимнинг ҳар хил нуқталарида турли шаклларида намоён бўлади.

Ишлаб чиқариш билан истеъмол, талаб ва таклиф ўртасидаги вақти-вақти билан юзага келиб турадиган номуносибликлар ҳам иқтисодий инқирозларнинг юзага чиқиши имкониятини сақлайди.

Иқтисодийдаги инқирозлардан бир кўриниши ёки унинг бир тури **таркибий инқирозлардир**. Бу инқирозларни ишлаб чиқаришнинг айрим соҳалари билан тармоқлар ривожланиши ўртасидаги чуқур номуносибликлар келтириб чиқаради.

Таркибий инқирозлар билан иқтисодий тебранишлар ва шу жумладан иқтисодий фаолликнинг мавсумий тебранишлари ҳам мавжуд бўлади. Масалан, байрамлар арафасидаги харид қилиш, истеъмолчиларнинг товарларининг фаоллик суръатида, асосан чакана савдода сезиларли ҳар йиллик тебранишларга олиб келини. Қишлоқ хўжалиги, автомобил саноати, қурилиш ҳам қандайдир даражада мавсумий тебранишларга дучор бўлади.

Иқтисодий фаоллик иқтисодийдаги узоқ муддатли тамойилларга, яъни узоқ муддатли давр, масалан, 25, 50 ёки 100 йил давомида иқтисодий фаолликни ортиси ёки пасайишига боғлиқ. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, айрим мамлакатларда (масалан АҚШ) узоқ муддатли тамойили сезиларли иқтисодий ўсиш билан характерланса, бошқалари учун иқтисодий ўсишнинг секинлашуви хос.

Иқтисодий фаолликнинг тебранишини тушунтирувчи кўпчилик қарашлар мавжуд бўлишига қарамасдан кўпчилик

иқтисодчилар, ишлаб чиқариш ва бандлик даражасини бевосида аниқловчи омил умумий ёки ялпи сарфлар даражасини собланади, деб тасдиқлайди.

**Қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий инқирозлар аграр инқирозлар деб аталади.** Аграр инқирозлар қуйидаги шаклларда намоён бўлади: 1) Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нисбий ортиқча ишлаб чиқарилиши, унинг сотилмай қолган жуда катта қишлоқларининг тўпланиши. 2) Нархларнинг пасайиши, дароҳликлар ва фойдаларнинг камайиши. 3) Фермерларнинг оммавий равишда хонавайрон бўлиши, уларнинг қарзларининг ортishi. 4) Қишлоқ аҳолиси ўртасида ишсизларнинг кўпайиши.

Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш ўзига хос хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли, аграр инқирозлар ўзига хос характер касб этади. Аграр инқирозлар саноат циклларида даражада одатда анча узоқроққа чўзилиб боради. Биринчи аграр инқироз ўтган асрнинг 70-йилларида бошланиб, ҳар хил шаклларда 90-йиллар ўртасигача давом қилган эди.

Биринчи жаҳон урушидан кейин, аҳолининг харид қобилияти жуда пасайиб кетган шароитда, 1920 йил баҳорида кескин аграр инқироз бошланиб кетди ва иккинчи жаҳон урушининг бошланишига қадар давом этди. Учинчи аграр инқироз 1948 йилдан бошланиб, 80-йилларгача давом этди.

Аграр инқирозларнинг чўзилиб кетишининг асосий сабаблари қуйидагилар: а) Ерга хусусий мулк монополияси шароитида, у қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ривожланишида саноатта нисбатан орқада қолиши тақозо этади; б) Ер рентасининг мавжуд бўлиши ва унинг узлуксиз суръатда ўсиб бориши. Ер рентасининг, аввало абсолют рентанинг кўпайиши қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қимматлаштириб юборади, бунинг натижасида унинг сотилиш қийинлашади. в) Кўпчилик майда деҳқон хўжаликларининг мавжуд бўлиши. Майда ишлаб чиқарувчилар хўжаликни асосан ўзи ва оиласи учун зарур тирикчилик воситаларини топиш мақсадида суръатда. Инқироз шароитида ҳам улар ишлаб чиқаришни қисқартира олмайдилар. Тирикчиликларини ўтказиш ва ижара қилини тўлаш учун ишлаб чиқаришни илгариги миқдорларда олиб бораверади. Бу ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ортиқча ишлаб чиқаришини яна ҳам кўпайтириб юборади.

Аграр инқирозлар цикли характерга эга бўлмайди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ортиқча ишлаб чиқариш абсолют характерга эмас, балки нисбий характерга эга. Чунки инқироз рўй берган мамлакатларда миллион-миллион кишилар доимий суръатда очликда яшайди.



#### 4-§. Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва иқтисодиёт таркибий тузилишини ўзгартириш вазифалари

Иқтисодиётни бутунлай янги тартиблар асосида йиғиштириб қилиш унинг ривожда номутаносибликлар бўлиши ва тинчлик ҳолатларнинг келиб чиқишини муқаррар қилиб қўяди. Шу сабабдан иқтисодиётни барқарорлаштириш, бозор иқтисодиётини ўстириш жараёнида уни жонланттириш ва бир текис ривожлантириш йўлидаги қонуний босқичдир. У иқтисодий ривожлантиришнинг бутунлай инқирозга учрашга чап бериш учун ишлаб чиқариш ва чиқарилаётган маҳсулот таркибини ўзгартиришга, яъни таъминот таркибини барҳам беришга йўналтирилади. Республикада барқарорлаштириш сиёсатидан кўзда тутилган мақсад энг аввало, макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, иқтисодий ўсишнинг кескин даражада пасайишининг олдини олиш ва оммавий ишсизликнинг келиб чиқишига йўл қўймашликни таъминлашдир. Иборат бўлади. Шу билан бирга бу сиёсат пул эмиссиясини қатъий бошқариш, унинг қадрсизланишининг олдини олиш, мамлакатнинг тўлов балансини бир меъёрда сақлаш каби мақсадларни ҳам ўз ичига олади.

Республикада барқарорлаштириш сиёсатини ишлаб чиқишда жаҳон тажрибасида синалган ёндашувлар ҳисобга олиниб ишлаб чиқариш соҳаларига устуңлик берилди. Моддий ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланишида уларни таркибан қайта қуриш ҳам кўзда тутилади. Бунда асосий эътибор катта ишчилик тизимига бўлган, бутун халқ хўжалигининг ривожланиши таъминлашнинг белгилаб берадиган етакчи тармоқ ва соҳаларни қаратилади.

Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаб ўтганларидек «Таркибий тузилишда чуқур ўзгаришларни амалга оширишнинг макроиқтисодий барқарорликка эришишининг, истиқболдаги Ўзбекистоннинг барқарор иқтисодий ўсишини ва аҳоли фаровонлигини таъминлашнинг, жаҳон иқтисодий тизимини қўшилишининг энг асосий шартларидан биридир.»<sup>1</sup>

Иқтисодиётда зарур таркибий ўзгаришларни амалга оширишнинг ишлаб чиқаришнинг орқага кетишига барҳам бериш энг муҳим мақсад бўлиб қолади. Шу сабабдан республикада кейинги йилларда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш орқали иқтисодий

ишга эришилди. 1998 йилда ишлаб чиқарилган яши ички маҳсулот 1997 йилга нисбатан 104,4 фоизни ташкил этди.

Саноатда муайян ижобий таркибий ўзгаришлар амалга оширилиши натижасида, унинг маҳсулоти 1998 йил олдингига нисбатан 105,8 фоизни ташкил қилди. Саноатнинг етакчи тармоқлари айниқса барқарор ривожланди.

Таркибий қайта қуришлар асосида бутунлай янги халқ хўжалик мажмуасини бунёд этиш биринчи навбатда энг муҳим макроиқтисодий ва такрор ишлаб чиқариш нисбатларини таркибга солишни зарур қилиб қўяди. Бунда асосий эътибор иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши, ҳудудларнинг таркибий тузилишини такомиллаштиришга қаратилади.

Таркибий сиёсатнинг ҳудудий жиҳатлари одамлар турмуш даражасида вужудга келган ҳудудий номутаносибликни бартараф этиш, ресурслар ва ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини қайта қуришда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турини ўзгартириш, унинг сифатини яхшилаш ва маҳсулот тайёрлашга кетадиган жами харажатларни камайитириш талаблари ҳам ҳисобга олинади.

Иқтисодиёт тузилишидаги ўзгаришлар, четдан маҳсулот олиб келишни қисқартириш, халқ хўжалигининг хом ашё етиштиришга қартилган бир томонлама йўналишини бартараф этиш ва унинг экспорт имкониятини кенгайтириш, тармоқлар ичидаги ва ҳудудий жиҳатдан вужудга келган номутаносибликларни бартараф этиш асосида иқтисодиётнинг мутаносиб ва барқарор ривожланишини таъминлаш вазифаларини ҳал этиш билан боғлиқдир.

Шу вазифалардан келиб чиқиб, иқтисодиёт ички тузилишидаги ўзгаришлар — республиканинг энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминловчи тармоқларни ривожлантиришга қаратилади. Бунда биринчи навбатда энг муҳим ўзақ тармоқларни — нефть ва газ саноатини, энергетикани, рағли металлургия саноатини, машинасозлик мажмуасини, қишлоқ хўжалик ва агросаноат мажмуасининг бошқа соҳаларини ривожлантиришга устуңлик берилди.

Халқ хўжалигининг такрор ишлаб чиқариш тузилишини тубдан ўзгартириш асосида умумиқтисодий барқарорликка эришишда истеъмол билан жамғариш фонди ўртасидаги энг мақбул мутаносибликни таъминлаш асосий ўрин тутди. Истеъмол фондининг энг мақбул даражасига эришиш — ички бозорда талаб билан таклиф ўртасида мутаносибликни таъмин-

<sup>1</sup> Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т. «Ўзбекистон», 1999. 379-бет.



лаш муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли давлат энг муҳим маъ-роиқтисодий такрор ишлаб чиқариш нисбатларини тартиб-солиб турувчи омилларга кўпроқ эътибор беради.

Бозор иқтисодиётига ўтиш дарида иқтисодиётнинг барқарорлаштириш муаммосини ҳал этишда ишлаб чиқариш инфратузилмасининг муҳандислик коммуникациялари, транспорт ва алоқа тизими сингари тармоқларини устивор ривож-лантиришга ҳам алоҳида эътибор берилади.

Номоддий ишлаб чиқариш соҳасида таркибий қайта қуришлар фаол инвестиция сиёсатини ўтказиш орқали амалга оширилади. Шу сабабли республика инвестиция базасини ривожлантиришга катта эътибор бериб, бунда ўз сармояларини, ташқи кредитлар, бевосита инвестициялар ва уларнинг барча манбаларидан фойдаланиш кўзда тутилади. Ташқи инвестицияларни жалб қилишда бевосита инвестициялар тарзида, давлат қарзлари, халқаро молия ва иқтисодий ташкилотлар, қарз берувчи мамлакатлар молиявий кредит ресурслари шаклларида амалга ошириш мумкинлиги ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, республикада иқтисодий ислохотлар дара-мида макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва иқтисодиёт таркибий тузилишини қайта қуриш вазифаларини аҳолининг реал турмуш даражасини яхшилаш учун зарур шарт-шароитлар сифатида қаралади.

### Асосий таянч тупунчалар

**Иқтисодий мувозанатлик** — иқтисодий жараёнларда унинг икки томонининг бир-бирига тенглигидир. Бунга мисол мавжуд иқтисодий ресурслар ва жамият эҳтиёжларининг бир — бирини тенг келиши.

**Иқтисодий муганосибликлар** — иқтисодиёт турли томонлари ва соҳалари, иқтисодий фаолият натижаларининг ўзаро миқдоран ва таркибан мос келиши.

**Иқтисодий инқироз** — ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин тушиб кетишидир.

**Иқтисодий цикл** — ишлаб чиқаришнинг бир иқтисодий инқироздан ёки чўққидан иккинчиси бошлангунга қадар так-рорланиб турадиган тўлқинсимон ҳаракати.

**Турғунлик (депрессия)** — ишлаб чиқаришнинг бир жойда деп-синиб туришини билдиради ва бу фазада иқтисодий фаоллик жонланиши учун шарт — шароит вужудга келиш ниҳоясига етади.

**Жонланиш** — иқтисодий циклнинг ишлаб чиқаришнинг барқарор кенгайиб боришига ўтишини характерловчи фазаси.

**Юксалиш** — иқтисодий циклнинг иқтисодиётда тўлиқ банд-ликка эришилиши, ишлаб чиқаришнинг инқироздан олдинги даражадан ҳам ортиб кетиши ва тўловга лаёқатли талабнинг кенгайиб боришини характерловчи фазаси.

**Таркибий инқирозлар** — иқтисодиётнинг айрим тармоқлари ва соҳалари ривожланиши ўртасидаги чуқур номуганосиблик-ларни ифодалайди.

**Аграр инқирозлар** — қишлоқ хўжалигида рўй берадиган иқтисодий инқирозлар бўлиб, циклик характерга эга бўлмайди ва саноат циклларига қараганда анча узоқ давр давом этади.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Макроиқтисодий мувозанатлик, хусусий ва умумий мувоза-натлик ҳамда уларнинг асосий турларининг тавсифини беринг.
2. Миллий иқтисодиётнинг мувозанатлилиги нима? Муганосиб-ликнинг қандай турларини биласиз? Уларга қисқача таъриф беринг.
3. Макроиқтисодий барқарорлик нима? Унга эришиш йўллари қандай? Иқтисодий инқирозлар моҳияти нимада ифодаланadi?
4. Иқтисодий циклнинг таърифини беринг ва унинг ҳар бир фазасининг ўзига хос белгиларини кўрсатинг.
5. Таркибий инқирозларни тушунтиринг. Цикли тебраниш-лар вужудга келишининг сабабларини кўрсатинг.
6. Аграр инқирозларнинг хусусиятларини баён қилинг.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», М. Республика, 1992. том 1. Гл.4.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., «Меҳнат», 1995.
4. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для ву-зов. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА\*М, 1998. Гл. 13.
5. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 — е изд.: В 2 кн. М: «Владос», 1996, Гл. 21.

### Қўшимча адабиётлар

1. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., «Дело — ЛТД», 1995.
2. Общая экономическая теория. М. «Пром-Медиа», 1995.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.: «Проспект», 1998. Гл.13.



## XV. ИШЧИ КУЧИ ВА УНИНГ БАНДЛИГИ

### Маъруза режаси

1. *Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш ва унинг хусусиятлари.*
2. *Ишсизлик ва унинг турлари. Ишсизлик даражасини аниқлаш.*
3. *Ўзбекистонда бандлик муаммоси ва ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш.*

#### 1-§. Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш ва унинг хусусиятлари

Жамиятнинг ялпи миллий маҳсулоти ҳисобига ишлаб чиқаришнинг моддий ашёвий омилларигина эмас, балки шаклий омил — ишчи кучи, жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ҳам такрор ҳосил этилади ва сифат жиҳатдан анча юқори даражада такрор юзага чиқарилади.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш инсоннинг жисмоний кучлари ва ақлий қобилиятларини узлуксиз қайта тиклаб ва таъминлаб туриш, уларнинг меҳнат малакасини муттасил янгиллаб ва ошириб бориш, умумий билим ва касбий даражаси ўсишини таъминлаш демакдир. Ишчи кучини такрор яратиш ходимларини ишлаб чиқаришга жалб этишни, тармоқлар, корхоналар, регионлар ўртасида меҳнат ресурсларини тақсимлаш ва қайта тақсимлашни, уларнинг ходимларга бўлган эҳтиёжлари қондирилишини ва айни пайтда аҳолининг иш билан тўла ва самарали банд бўлишини таъминлайдиган ижтимоий-иқтисодий механизмни яратишни ҳам ўз ичига олади.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш нисбатан мустақил иқтисодий ва ижтимоий муаммо бўлиб, бу муаммо аҳолининг табиий ҳаракатлари шаклида намоён бўлади. Шу сабабли ишчи кучини такрор ҳосил қилишнинг асоси аҳолининг табиий кўнайишидир.

Ишчи кучи ресурсларининг сони ва сифати мамлакат аҳолисининг сони ҳамда жинси ва ёши жиҳатидан таркиби билан белгиланади. Булар эса ўз навбатида аҳолининг табиий ҳаракатланишига боғлиқ бўлади.

Аҳолининг табиий ҳаракатланиши, уни такрор ишлаб чиқариш характери кўпгина ҳолатлар билан мамлакатнинг индустриал тараққиёти ва урбанизация даражаси, ижтимоий шарт-шароитлар, маданият ва маиший турмуш анъаналари, аниқ тарихий омиллар билан белгиланади.

Улар жумласига демография омилини ҳисобга олган ҳолда уй, жой шароитларини яхшилаш, болаларга нафақалар бериш, болалар муассасалари билан таъминлаш, ҳомилдорлик ва бола тутилгандан кейинги отпускарларни узайтириш, оилани мустаҳкамлаш, шунипдек, жамоада маънавий муҳитни яхшилаш киради.

Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш, уларнинг тўла ва самарали иш билан банд бўлиши муаммосини ҳам ўз ичига олади. Иш билан тўла банд бўлиши мутлоқ маънода тушунмаслик керак. Биринчидан, ишсизликнинг маълум даражаси иқтисодиёт учун мезъордаги ҳол ҳисобланади. Бошқа томондан иш билан тўла банд бўлиш меҳнатга лаёқатли барча кишилар, албатта умумлашган давлат ва жамоа корхоналарида ишлаб чиқаришга жалб этилиши зарурлигини англатмайди.

Фан-техника тараққиётининг жадаллашуви ва ишлаб чиқаришнинг интенсивлашуви ишлаб турган корхоналардан иш кучини бўшатиб олиш ва уни қайта тақсимлаш механизмига, аҳолини ишга жойлаштириш, қайта ўқитиш ва касб танлаш тизимига таъсир кўрсатади. Мулкчиликнинг турли шакллари ривожланган бозор иқтисодиёти ишчи кучи ресурсларида янада самаралироқ фойдаланишга шароит яратади, уларни кам самарали соҳалардан бўшатиб кадрларга эҳтиёжи бўлган юқори самарали тармоқлар ва корхоналарга қайта тақсимлайди.

#### 2-§. Ишсизлик ва унинг турлари. Ишсизлик даражасини аниқлаш

Меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлашни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаганлар ишсизлар дейилади. Намоён бўлиш характери ва вужудга келиш сабабларига кўра ишсизлик **фрикцион, таркибий, циклик, ихтиёрий, институционал, технологик, регионал, яшириш ва турғун турларга бўлинади.**

**Фрикцион ишсизларга** иш жойини ўзгартирган, янги яшаш жойга кўчиб ўтиш ва ишдан бўшатиш муносабати билан иш излаётган, вақтинчалик мавсумий ишини йўқотган кишилар киради.

**Фрикцион ишсизлик таркибий ишсизлик** деб номланувчи иккинчи категорияга осоплик билан ўтади. Вақт ўтиши билан истеъмолчилик талаби ва технология таркибида муҳим ўзгаришлар рўй беради, бу ўз навбатида ишчи кучига бўлган умумий талаб таркибини ўзгартиради. Бундай ўзгариш натижасида касбларнинг айрим турларига талаб камаяди ёки умуман



талаб бўлмайди. Олдин мавжуд бўлмаган бошқа янги касбларни талаб ортади. Ишчилар бунга тез мослаша олмаслиги ва унинг таркиби иш жойларининг янги таркибига тўлиқ жавоб бермаслиги сабабли таркибий ишсизлик келиб чиқади.

Шундай қилиб таркибий ишсизликни истеъмолчилик талаби ва технологиядаги ўзгаришлар туфайли иқтисодий тармоқларида руй берадиган таркибий силжишлар келтириб чиқаради. Фрикцион ва таркибий ишсизлик ишсизликнинг табиий даражасини ташкил қилади. Циклик ишсизлик — иқтисодий циклнинг инқироз фази билан боғлиқ бўлиб, ишсизликнинг ҳақиқий даражаси табиий даражадан фарқланишини кўрсатади. Ишсизликнинг бу тури мажбурий ишсизлик ҳисобланади ва циклнинг юксалиш фазасида мавжуд бўлади.

**Ихтиёрий ишсизлик** табиий ишсизлик тури бўлиб, бунда меҳнатлаёқатли кишиларнинг меҳнат фаолиятдан ўз хоҳиши бўйича четлашган, яъни ишлашни хоҳламайдиган қисми тушунилади.

**Институционал (муассасавий) ишсизлик** ҳам табиий ишсизликнинг навбатдаги тури ҳисобланади. Ишсизлик бу турини меҳнат бозори инфратузилмаси амал қилиши ҳамда шу бозорда талаб ва таклифни ўзгартирувчи омиллар келтириб чиқаради.

**Технологик ва ҳудудий ишсизлик** мажбурий ишсизлик турлари ҳисобланади.

**Технологик ишсизлик** ишлаб чиқаришнинг амал қилишида технологик усуллар бир-бирининг ўрнига кириб келиши билан бирга боради. Уларнинг ичида асосийлари механизация, автоматлаштириш, роботлаштириш ва информацион технологияни қўллаш ҳисобланади.

**Ҳудудий ишсизлик** тарихий, демографик, маданий, миллий ва ижтимоий — психологик характердаги бир қатор комплекс омиллар билан боғлиқ.

**Яширин ишсизлик** учун иш кунни ёки иш ҳафтаси давомида тўлиқ банд бўлмаслик характерли. У ўз ичига ишчи кучининг ишларининг тўлиқ ҳажмини бажармайдиган бир қисmini олади.

**Турғун ишсизлик** меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш жойини йўқотган, ишсизлик бўйича нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган ва фаол меҳнат фаолиятига ҳеч қандай қизиқишни бўлмаган қисmini қамраб олади.

**Ишсизлик даражаси** ишсизларнинг ишчи кучи таркибидаги ўзи сифатида ҳисобланади.

$$\text{Ишсизлик даражаси} = \frac{\text{Ишсизлар сони}}{\text{Ишчи кучи сони}} \times 100$$

Ишсизлик даражасини баҳолаш билан бирга унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки ишсизликнинг ўзи ҳаддан ташқари юқори даражаси билан катта иқтисодий ва ижтимоий оқибатларни келтириб чиқаради.

Ишсизликнинг иқтисодий оқибатлари, ишлаб чиқарилмаган маҳсулот билан таққосланиб баҳоланади. Иқтисодий ишлашни йўқлаган ва ишлай оладиган барча учун етарли миқдорда иш жойларини яратиш ҳолатига эга бўлмаса товар ишлаб чиқариш потенциал имкониятининг бир қисми йўқотилади.

Ишсизлик — бу нафақат иқтисодий, балки ижтимоий оқибатларга ҳам эга бўлади. Турғунлик (депрессия) фази ишчи кучининг фаолиятсизлигига олиб келадики, фаолиятсизлик ва малаканинг йўқолишига ҳамда ижтимоий ва сиёсий тартибсизликларга олиб келади.

### 3-§. Ўзбекистонда бандлик муаммоси ва ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлатнинг ижтимоий масъул фақат одамларнинг манфаатларини ишончли равишда ҳимоя қилишдангина иборат бўлмасдан, балки меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлигини таъминлашни ҳам ўз ичига олади. Айниқса аҳолининг ўсиши юқори суръатлар билан бораётган ва ўзига хос аҳоли таркибига эга бўлган бизнинг Республикада иш билан бандлик масаласи энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Иқтисодий ислохотлар даврида ушбу масалани ҳал этиш учун республикада бир қатор тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган.

**Биринчидан**, кенг фаолият турлари, шунингдек яқка тартибдаги тадбиркорликни кенгайтириш учун шароит яратиш. Биринчи навбатда қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш, қишлоқ истеъмол молларини, маҳаллий хом ашёдан қурилиш материаллари тайёрловчи хусусий кичик корхоналарни фаол риелантиришни рағбатлантириш.



**Иккинчидан**, хизмат соҳасини ривожлантириш, аҳоли кўрсатиладиган ижтимоий-маиший хизмат ва қурилиш бўлими хизмат турларини анча кенгайтириш. Бунда ҳам қишлоқ жойларда хизмат соҳасини ривожлантиришга устуңлик берилди.

**Учинчидан**, қишлоқда кенг тармоқли ижтимоий ва ишчи кучи чиқариш инфратузилмасини яратиб, шу орқали янги иш жойларини очиб, янги ишлаб чиқаришларни вужудга келтириш.

**Тўртинчидан**, ишдан бўшаган ходимларни қайта тайёрлаш ва қайта ўқитишни ташкил этишни тубдан ўзгартириш. Бунда ишдан бўшаётган ва ихтисоси бўлмаган шахсларга қисқа даврда бозор иқтисодиётига ҳамда иқтисодиётнинг ўзгариб бораётган тузилишига мувофиқ келувчи касбкорни ўргатишга эътибор қаратиш. Шу мақсадда махсус маслаҳат ва ўқув марказлари бизнес мактабларнинг кенг тармоғини очиб кўзда тутилади.

**Бешинчидан**, вақтинча ишга жойлаштириш имкони бўлмаган меҳнатга яроқли аҳолини давлат томонидан ишончли равишда ижтимоий ҳимоялаш. Бу сиёсат уларнинг ўта зарур эҳтиёжларини қондириш ва кафолатли тирикчилик манбаларига эга бўлишга қаратилади.

Аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси кўп қиррали бўлиб, у барча одамларга ўз қобилиятларини ишга солиш, ўз эҳтиёжларини қондириш учун дастлабки тенг имкониятларни таъминловчи давлат ва бозор механизмидан вужудга келтириш, ишчи кучини унумли ва самарали иш билан банд қилиш; зарур ҳолларда ишчи кучини иқтисодиёт тармоқлари ва соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш каби масалаларни ҳам ўз ичига олади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш** — инсоннинг жисмоний кучлари ва ақлий қобилиятларини узлуксиз қайта тиклаш ва таъминлаб туриш, уларнинг меҳнат малакасини муттасил янгилаб ва ошириб бориш, умумий билим ва касбий даражасини ўсишини таъминлаш, қариган ишчилар ўрнини босадиган ёш ишчилар авлодини етиштириш демакдир.

**Ишсизлик** — меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлашни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаган ишчи кучи.

**Фрикцион ишсизлик** — малакасига мос иш қидираётган ва иш ўринлар бўшашини кутаётганлар.

**Таркибий ишсизлик** — ишлаб чиқариш ва ялпи талаб таркибидagi ўзгаришлар натижасида вужудга келадиган ишсизлик.

**Циклик ишсизлик** — иқтисодий циклнинг инқироз фазаси билан боғлиқ равишда вужудга келадиган ишсизлик.

**Ишсизлик даражаси** — ишсизларнинг ишчи кучи таркибидagi фоизли нисбати.

**Оукен қонуни** — ишсизлик даражаси ва ЯММ ҳажмининг орқада қолиши ўртасидаги нисбатнинг математик ифодаси.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ишчи кучини такрор ҳосил қилиш деганда нимани тушунарсиз ва унинг хусусиятлари қандай?

2. Ишчи кучининг сифати нима? У қандай омилларга боғлиқ? Фан-техника тараққиётида ишчи кучининг сифатига қандай талаблар кучаяди?

3. Иш билан тўла бандлик нима учун нисбий маънода тушунилади? Қандай қилиб ишчи кучидан самарали фойдаланишга эришилади?

4. Ишсизликнинг асосий турларига тавсиф беринг.

5. Ишсизлик даражаси қандай ҳисобланади?

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. «Экономикс», 4 боб, 22—23 беплар.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., «Меҳнат», 1995.

### Қўшимча адабиётлар

1. Общая экономическая теория. М. «Промо-Медиа», 1995.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998.
3. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.: «Прспект», 1998. Гл. 19.



## XVI. МОЛИЯ ТИЗИМИ ВА МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ

### Маъруза режаси

1. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия тизими.
2. Бюджет тақчиллиги ва давлат қарзлари.
3. Солиқ тизими ва унинг вазифалари.
4. Ўзбекистонда бюджет ва солиқ тизимини такомиллантириш масалалари.

### 1-§. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия тизими

Молиявий муносабатлар кўп қиррали бўлиб, иқтисодий муносабатларнинг муҳим соҳасини ташкил қилади.

Молия иқтисодий категория сифатида пул маблағларини фойдаланиш ва унинг ҳаракатини тартибга солиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар тизими бўлиб, унинг воситасида турли даражада пул маблағлари фондлари вужудга келтирилади ва улар такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларни қондириш мақсадида тақсимланади.

Молия иқтисодиёт доирасида ўзаро боғлиқ бўлган бир қатор вазифани бажаради.

1. Молиянинг иқтисодий жараёнларни, тадбирларни молиявий таъминлаш ва унга хизмат кўрсатиш вазифасини бажаради.

2. Молиянинг тақсимловчи вазифаси, моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилган ялпи миллий маҳсулотни, инвентарлик ва мулкчиликнинг турли шаклларида асосланган корхоналар, иқтисодиёт тармоқлари, моддий ишлаб чиқариш соҳалари, мамлакат ҳудудлари ўртасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашни таъминлаш бўлади. Бундан миллий даромаднинг бир қисми корхона ва аҳоли даромадларидан турли хил солиқлар олиш, рента ва боғжона тўловлари, акциз йиғинлари кабилар орқали давлат қўлида тўпланади. Ўз қўлида тўпланган миллий даромаднинг қатта қисmini давлат молия воситасида аҳолининг ижтимоий маданий эҳтиёжларига (уй жой қурилиши, тиббиёт хизмати, маориф, нафақа, стипендия ва шу кабилар тўплашга), даромадлар даражасини ушлаб туришга, миллий мудофаага, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва шу кабиларга сарфлайди.

3. Молиянинг рағбарлантирувчилик вазифаси, биринчидан, яратилган маҳсулот қийматини тақсимлаш жараёнида, иккин-

дан, пул фондларини ташкил қилиш ва сарфлаш механизми воситасида амалга оширилади. Икки ҳолда ҳам молия ишлаб чиқариш самарадорлигига, унинг пировард натижасига, маҳсулот сифатига сезиларли таъсир кўрсатади.

4. Молиядан ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол устидан назорат қилиш воситаси сифатида фойдаланилади. Молиявий назорат корхона (фирма)ларнинг молия интизомга риоя қилиш учун моддий жавобгар бўлиш тизими, турли солиқлар қондириб олиш ва маблағ билан таъминлаш тизими орқали амалга оширилади.

Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар жамиятнинг молия тизимини ташкил қилади. Молия тизими корхоналар (тармоқлар) ва умумдавлат молиясини ўз ичига олади.

Корхона ва тармоқлар молияси улардаги такрор ишлаб чиқариш жараёнида ҳамда алоҳида фондлар яратиш йўли билан моддийларнинг ижтимоий эҳтиёжларига хизмат қилади.

Умумдавлат молияси давлат бюджетини, ижтимоий суғурта фондидини ҳамда давлат мол-мулккий ва шахсий суғуртаси фондидини ўз ичига олади. Ундан ташқари молия пул муомаласи, банк — кредит тизимини ҳам ўз ичига олади. Давлат пул маблағларининг асосий марказлашган фонди бўлиши давлат бюджети молия тизимининг асосий бўғини бўлиб хизмат қилади. **Давлат бюджети — бу давлат харажатлари ва уларни молиявий қоплаш манбаларининг йиллик режасидир.** Давлат даромадлари ва харажатларининг асосий қисми давлат бюджети орқали ўтади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодиётни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир.

Умумдавлат бюджети билан бирга ҳокимият қўйи органларининг (вилоят, туман ва шаҳар) бюджети ҳам мавжуд бўлади. Бу мавжуд молиявий ресурсларни анча тўлароқ жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш имконини беради. Ҳокимият қўйи органлари бюджетининг даромадлари ўз ҳудудидаги корхоналар даромадидан, аҳолидан олинadиган солиқлар, мулк солиқлари ва шу кабилар орқали шаклланади.

Уларнинг даромади қисман давлат бюджетидан берилadиган субсидиялар ҳисобига ҳам тўлдирилади. Ҳокимият қўйи органлари бюджет маблағлари тегишли ҳудудда таълим, соғлиқни сақлаш, ободончилик, йўл қурилиш ва шу кабиларга сарфланади.



Давлат мол-мулкӣй ва шахсий суғуртаси умумдават молчи-сининг кейинги бўғини ҳисобланиб, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар ва фуқароларга жорий қилинади. У мажбурий ва ихтиёрий бўлиши мумкин. Бу мақсадлар учун фондлар корхона ва аҳолининг тўловлари ҳисобига шаклланади. Фонд маблағлари мол-мулкӣй суғуртасига ва шахсий суғуртасига пул тўлашни кўзда тутади.

Шахсий суғурта аҳолининг пул жамғармаларини ташкил қилишнинг шаклларида бири бўлиб ҳам хизмат қилади.

Жамият молия тизими ижтимоий сиёсий ва маърифат иншооти билан шуғулланувчи ташкилот ва муассасаларнинг молияси ни ҳам ўз ичига олади. Касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, ёшлар, хотин-қизлар, фахрийлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, спорт жамиятлари ва бошқа илмий маърифий жамиятларнинг ҳам ўзига хос молияси мавжуд бўлади. Бундай ижтимоий ташкилотларнинг молиявий ресурсларининг манбаи, ташкилот аъзоларининг кириш пули ва бадаллари, тижорат фаолиятидан келган даромад, хомийлар ажратган ёки хайрия қилган маблағлардан иборат бўлади. Жамият молия тизимида махсус ва хайрия фондлари ҳам алоҳида ўрин тутади. Бу фондлар турли хўжалик субъектлари ва аҳолининг пул маблағларини аниқ бир мақсад йўлида бирлаштиради ва ишлатади.

Мазкур фондларга республикамизда амал қилиб турган “Маҳалла”, “Наврўз”, “Орол” ва “Улуғбек” фондларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан жамият молия тизимида турли хил суғурта (ижтимоий суғурта, тиббий суғурта) фондлари ва бюджетдан ташқари молия фондлари (пенсия фонди, аҳолини иш билан таъминлаш фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий ёдгорликларни сақлаш фонди, тadbиркорларни кўмак бериш фонди ва бошқалар)нинг аҳамияти ортиб боради.

## 2-§. Бюджет тақчиллиги ва давлат қарзлари

Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари мувозанатда бўлишини тақозо қилади. Лекин кўпчилик ҳолларда давлат бюджети харажатларининг даромадлардан ортиқчилиги кузатилади, бунинг оқибатида бюджет тақчиллиги тез суръатлар билан ўсади. Бу ҳолнинг сабаблари кўп бўлиб, уларнинг ичида, давлатнинг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги ролининг узлук-

сиз ўсиб бориши, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг кенгайиши алоҳида ўрин тутади.

Бюджет тақчиллигининг ўсиши муғлоқ миқдорда ва унинг олпи миллий маҳсулот (ЯММ)га нисбатида аниқ намоён бўлади. 1999 йилда Республикамиз давлат бюджетининг тақчиллиги ЯММга нисбатан (1,8) фақат 2 фоизни ташкил қилган.<sup>1</sup>

Бюджет тақчиллигининг ўзгариши хўжалик конъюктураларидаги жорий тебранишлар, ишлаб чиқаришдаги даврий инқироз ва юксалишларни ҳам акс эттиради, кризислар даврида давлат бюджетта маблағлари ҳисобидан иқтисодиётнинг маълум секторларини ушлаб туришга, умумдават аҳамиятига эга бўлган тармоқларда инвестициялар ҳажмини сақлаб туришга мажбур бўлади.

Бюджет тақчиллигини молиялаштириш (қоплаш) нинг муҳим шароити давлат кредити бўлиб чиқади. Давлат кредити деганда, давлат қарз олувчи ёки кредитор сифатида чиқадиган барча молиявий иқтисодий муносабатлар йиғиндиси тушунилади.

Молиявий ресурсларни давлат қарз олишнинг асосий шакли — бу давлат заёмларини чиқариш ҳисобланади. Уларни жойлаштириш жараёнида давлат аҳоли, банклар, савдо ва саноат компанияларининг вақтинча бўш турган пул маблағларини жалб қилади.

Давлат ўз мажбуриятларини нафақат хусусий секторда жойлаштириши, балки уларни Марказий банкда ҳисобга олиши ҳам мумкин. Бунда банк муомаласага пулнинг товар ҳажмининг кўпайиши билан боғлиқ бўлмаган кўпимча массасини чиқаради. Мазкур ҳолда, давлат бюджетини молиялаштириш пул муомаласига тўғридан-тўғри инфляцион таъсир кўрсатади. Пул массасининг ўсиши жамият ҳақиқий бойлигининг кўпайиши билан бирга бормади.

Давлат қарзларининг тўхтовсиз кўпайиб бориши, миллий даромадни фоиз тўловлари шаклида, тобора кўпроқ қайта тақсимланишга олиб келади.

Қатга бюджет тақчиллиги ва давлат мажбуриятлари бўйича фоиз тўловлари ўсиш шароитида, давлат қарзларини тўлаш вақтини имкон даражада чўзишга ҳаракат қилади. Бунинг учун турли хил усуллардан фойдаланиш мумкин. Жумладан давлат ўзининг қисқа муддатли мажбуриятларини, ўрта ва узоқ муддатли заёмларга алмаштиради. У ўзининг қисқа муддатли мажбуриятларини, анча юқори фоиз бўйича янги, узоқ муддатли заём-

<sup>1</sup> И. А. Қаримов. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — энг муҳим вазифамиз. «Халқ сўзи», 2000 йил 15 феврал.



лар чиқариш ҳисобига ҳам сотиб олиш мумкин. Бундай турган тадбирлар қисқа даврли самара бериш ва вақтинча давлатнинг молиявий аҳволини энгиллатиши мумкин, чунки у одатда кўп ҳиссада фойз ставкасининг ошиши ва қарзлар умумий миқдорининг ўсиши билан боғлиқ.

Хўжалик ҳаёти байналминлашув жараёнларининг ўсиши, халқаро кредитнинг жадал ривожланиши натижасида давлат ўзига зарур бўлган молиявий ресурсларни жалб қилиш учун, бўш пул маблағларининг миллий чегарадан ташқарилаётган манбааларидан фаол фойдаланади. Бунинг натижасида ташқи қарз вужудга келади.

Шундай қилиб, давлат зарур молиявий ресурсларини ҳам ссуда капиталларининг миллий бозоридан ва ҳам ташқи бозоридан қарз олади.

Халқаро кредитнинг тез ўсиши капиталнинг мамлакатлараро миграцияси, мамлакат ва регионлар иқтисодий ўсиш бoғлиқлигининг чуқурлашувининг муқаррар натижаси ҳисобланади. Халқаро кредит молиявий ресурсларни ҳам хусусан секторнинг эҳтиёжларини қондириш, ҳам давлат бюджетни тақчиллигини қоплаш учун жалб қилиш имкониятини сезиларли кенгайтиради. Шу билан бирга ташқи қарзларнинг ўсиши бир қатор бошқа муаммоларни келтириб чиқаради. Улардан асосий миллий воситалар билан назорат қилиб бўлмайдиган ҳам кредитор ва ҳам дебитор мамлакатлар иқтисодиётининг кучайиб борувчи бoғлиқлиги ҳисобланади.

### 3-§. Солиқ тизими ва унинг вазифалари

Солиқ иқтисодий категория сифатида, соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли бўлиб, молиявий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Солиқ - бу бюджетга мажбурий тўловлар шакли.

Солиқ ёрдамида миллий даромаднинг тегишли қисми тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Давлат томонидан олинадиган солиқлар ҳамда уларнинг ташкил қилиниш шакли ва усуллари биргаликда солиқ тизимини ташкил қилади.

Миллий иқтисодиётда солиқлар қўйидаги учта муҳим вазифани бажаради:

- давлат харажатларини молиялаштириш (фискал вазифаси);

- ижтимоий тангликни юмшатиш (ижтимоий вазифаси);

- иқтисодиётни тартибга солиш (тартибга солиш вазифаси).

Давлат сарфлари солиқ тушумлари ҳисобига амалга ошса-да, давлат сарфлари миқёсининг ўсиши ўз навбатида солиқларнинг ўсишини тақозо қилади ва унинг даражасини белгилаб беради.

Ҳозирги даврда умумий тенденция бўлган давлат сарфларининг ва шунга мос равишда солиқ ҳажмининг ўсиб боришини қўйидаги омиллар тақозо қилади.

1. Аҳоли сонининг ўсиши. Аҳоли жон бошига давлат сарфлари даражаси ўзгармай қолган тақдирда ҳам, аҳолининг ўстан қисмини ижтимоий неъматлар ва хизматлар билан таъминлаш кўшимча маблағларни зарур қилиб кўяди.

2. Ижтимоий соҳа хизматлари сифатига талабнинг ортиши ва урбанизация. Кишилар турмуш даражасининг ортиши ижтимоий соҳа хизматлари ҳажмига ва сифатига талабни оширади.

3. Атроф-муҳитнинг ифлосланиши. Аҳоли сонининг ўсиши ва урбанизациянинг кучайиши атроф муҳитнинг сифати муаммосини кескинлаштиради. Жуда кўп миқдордаги моддий неъматларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш ҳаво, сув ва ернинг ифлосланиши шаклидаги кўшимча харажатларнинг ўсишини келтириб чиқаради. Атроф-муҳит муаммосини ҳал қилишда асосий роль давлат зиммасига тушади.

4. Даромадлар тенгсизлигини қисқартириш дастурларини амалга ошириш. Буларга хусусан ижтимоий сугуртани ривожлантириш, ишсизлик бўйича нафақалар, ижтимоий таъминот, тиббиёт ва медицина ёрдамлари давлат дастури, озик-овқат маҳсулотларига дотациялар, давлат уй жой қурилиши киради.

5. Миллий муҳофаза, давлат хавфсизлигининг таъминлаш харажатлари ҳажмининг ўсиши.

Ҳозирги даврда давлатнинг солиқ сиёсатини Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ Қўмитаси ва унинг жойлардаги (вилоят, шаҳар, туман) муассасалари амалга оширади.

Республика ҳудудида амал қилувчи солиқлар, унинг тўловлари солиқ ундиришнинг объектлари, солиқ тўлаш тартиби, солиқ тўлаш бўйича имтиёзлар, солиқ тўлаш билан боғлиқ равишда келиб чиқадиган мунозараларни ҳал қилишнинг умумий тартиби Ўзбекистон Республикасининг солиқ тўғрисидаги қонуни билан аниқланади.

Қорхоналар фаолиятини солиқ ёрдамида тартибга солиш қўйидаги умумий принциплари асосида амалга оширилади.



- барча даромадлардан, уларнинг манбаларига боғлиқ бўлган ҳолда солиқ ундиришнинг мажбурийлиги;

- солиқ ундиришда барча учун ягона умумдавлат сиёсати;

- самарали ишловчи корхоналарда ҳамда хўжалик юртининг прогрессив шакллари учун солиқ нормаларининг рағбатлантирувчи ролини таъминлаш;

- солиқ тўлови бўйича барча субъектлар мажбурияти устувор молиявий назорат.

Солиқ ставкасини белгилаш бир қатор принципларга асосланган. 1. Нафтлиқ принципи - ҳар хил кишилардан, уларнинг солиқлар ҳисобига молиялаштириладиган дастурлардан фойдаланиши даражасига қараб турлича солиқ ундирилиши кераклигини билдиради.

Солиқ суммасининг (R) солиқ олинadиган суммага (D) нисбатининг фоиздаги ифодаси солиқ ставкаси (R') дейилади ёки,

$$R' = \frac{R}{D} * 100\%$$

2. Тўловга лаёқатлилиқ принципи - солиқ миқдори солиқ тўловчининг бойлиги ва даромадлари даражасига мос келиши зарур. Бошқача айтганда, солиқ солиш даромадларнинг адолатли тақсимланишини тақозо қилиш зарур.

3. Адолатлилиқ принципи - даромадлари ва ҳукумат дастурларидан фойдаланиш даражаси бўйича тенг бўлган кишилар тенг миқдорда солиқ тўлаши зарур.

Солиқ бўйича имтиёзлар қонунчилиқ битимларида белгиланган тартиб ва шароитлар асосида ўрнатилади. Солиқ имтиёзларининг амалиётда қуйидаги турлари кенг тарқалган:

- объектларнинг солиқ олинмайдиган энг кам даражасини балгилаш;

- солиқ тўлашдан алоҳида шахс ёки маълум гуруҳларни (масалан, уруш фаҳрийларини) озод қилиш;

- солиқ даражаси (ставкаси)ни пасайтириш;

- солиқ олинadиган суммадан чегириниш;

- солиқли кредит (солиқ олишни кечиктириш ёки солиқ суммасини маълум миқдорга камайтириш).

Солиқларни туркумлашга турли хил мезонлар асосида ёндашилади.

Солиқ ставкаси ва даромадлар ўртасидаги нисбатга асосланиб, солиқлар одатда прогрессив (ўсиб боровчи), пропорционал (мутаносиб) ва регрессив (камайиб боровчи) солиқларга бўлинади.

1. Агар солиқнинг ўртача ставкаси даромадлар ортиши билан ўсиб борса, прогрессив солиқ ҳисобланади.

2. Даромадлар ўсиб бориши билан ўртача ставкаси пасайиб боровчи солиқлар регрессив солиқлар дейилади.

3. Пропорционал солиқ ўртача солиқ ставкаси даромад ҳажмига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгаришсиз қолишини тақозо қилади.

Солиқлар такрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсатиб, иқтисодий фаолликни тартибга солишнинг воситаларидан бири ролида ҳам чиқади.

Солиқлар амал қилиш доираси (марказий ва маҳаллий солиқлар), маҳсулот таннархига қўшилиш усули (тўғри ва эгри солиқлар) ва иқтисодий мазмунига қараб ҳам туркумланади.

#### 4-§. Ўзбекистонда бюджет ва солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида умумиқтисодий барқарорликка эришиш, молиявий барқарорликни таъминлаш, шу жумладан давлат бюджети барқарорлигини мумкин бўлган даражада ушлаб туриш вазифасини ҳам ўз ичига олади.

Шунга мувофиқ молия сиёсати Республика давлат бюджетидаги тақчилликни йўл қўйилган энг кам даража доирасида ушлаб туришга қаратилади. Ҳозирги даврда ҳам молия сиёсатининг асосий вазифаси бюджет тақчилигини чеклаш ҳисобига иқтисодиётни барқарорлаштиришга қаратилган. Бунга эришиш учун Республика иқтисодиётида зарур таркибий ўзгаришларни ўтказиш билан бир қаторда ишлаб чиқаришнинг орқага кетишига барҳам бериши ва иқтисодий ўсишга эришиш энг асосий мақсад деб қараб келинди. Шу сабабли кейинги йилларда ишлаб чиқаришнинг орқага кетиши тамойиллари ижобий характер касб этиб бутунлай барҳам топди. Республикада яшши ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг олдинги йилларга нисбатан пасайиши 1992 йил 11,1 фоиз, 1993 йил 2,4 фоиз, 1994 йил 3,5 фоиз, 1995 йил 4,0 фоизни ташкил қилди ва 1996 йил 1,6 фоиз, 1998 йил 4,4 фоиз ўсишга эришилди. Молиявий аҳволни мустаҳкамлаш орқали иқтисодиётни барқарорлаш-тиришга эришишда солиқ сиёсатини такомиллаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бунда солиқ тизими ўзига хос вазифаларни — хазинани тўлдириш, қайта тақсимлаш ва рағбатлантириш вазифаларини тўла даражада бажариши зарур. Солиқларнинг би-



ринчи вазифаси, давлат бюджети даромад қисмининг энг муҳим умумдавлат, халқ хўжалик вазифаларини ҳал этиш учун зарур бўлган миқдорда шаклланишини таъминлашга қаратилиши муҳим. Унинг иккинчи вазифаси, ЯММнинг бир қисмини қайта тақсимлаш ва шу орқали иқтисодий тузилишини ўзгартириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этишдан иборат. Солиқларнинг учинчи вазифаси ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом ашё, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир.

Бу вазифаларни реал бажариши учун амалдаги солиқ тизимини анчагина ислоҳ қилиш талаб қилинади.

Солиқ тизимини ислоҳ қилишга асос қилиб олинган асосий тамойил — корхоналар зиммасидаги солиқ юкни камайтиришдир. Бу уларнинг ўз маблағларини ишлаб чиқаришини ривожлантириш, техника билан қайта қуроллантириш ва айланма маблағларни тўлдиришга сарфлаш имкониятини беради. Бу эвоқибат натижада ишлаб чиқаришнинг юксалишига олиб келади.

Корхоналар зиммасидаги солиқ юкни камайтиришда даромад солиғидан фойдалан ундирилган солиққа ўтиш кўзда тутилмадики, бу ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини кучайтириш имкониятини беради. Фойданинг ишлаб чиқаришнинг кенгайтиришга қаратилган умумий миқдори кўпайиши билан бирга, айна вақтда меҳнаткашлар иш ҳақини кўпайтириш имконияти ҳам яратилади. Натижада фаол меҳнатни рағбатлантирувчи иқтисодий муҳит яратилади.

Корхоналар зиммасидаги солиқ юкни енгиллаштириш эришишда кўшилган қийматдан олинадиган солиқ ставкасини камайтиришга ҳам эътибор қаратилади.

Республикада солиқ тизимини ислоҳ қилишда унинг таркибини тубдан ўзгартириш, ресурслар, мол-мулк солиғининг ролини ошириш, жисмоний шахслардан солиқ ундиришнинг прогрессив тизимини жорий этиш вазифаси қўйилади.

Табиий ресурсларни қайта тиклаш имкониятини яратиш ва улардан эҳтиёткорона фойдаланиш мақсадини амалга ошириш учун ер, ер ости бойликлари, сув ва қайта тикланмайдиган бошқа ресурсларни тўлов ўрнатиш солиқ сиёсатининг навбатдаги йўналишидир.

Республика аҳамиятига эга бўлган солиқлар билан маҳаллий солиқ ўртасида аниқ чегарани белгилаш солиқ тизимини такомиллаштиришнинг энг муҳим йўналишидир.

Бунда давлат бюджети даромадининг катта қисмини жойларга бериш, маҳаллий бюджетларни мустақамлашга асосий эътибор қаратилади.

Давлат бюджети мутаносиблигини кучайтириш мақсадида, солиқ тизимини такомиллаштириш билан бир қаторда, корхоналарнинг молия интизомини мустақамлаш, тўлов мажбуриятларини бир меъёрга келтириш, қарзларнинг салбий оқибатини тугатиш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Молия** — пул фондларининг ҳаракати, яъни уларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва фойдаланилиши билан боғлиқ равишда вужудга келадиган муносабатлар.

**Молия тизими** — молиявий муносабатлар ва турли даражада уларга хизмат қилувчи молиявий муассасалардир.

**Давлат бюджети** — давлат харажатлари ва уларни молиявий таъминлаш манбаларининг тартиблантирилган режаси.

**Бюджет тақчиллиги** — бюджет харажатларининг даромадлар қисмидан ортиқча бўлиши натижасида вужудга келган фарқ.

**Давлат қарзлари** — бюджет тақчиллигини қоплаш мақсадида давлат томонидан жалб қилинган молиявий ресурслар.

**Солиқлар** — жамиятда вужудга келтирилган соф даромаднинг бир қисмини бюджетга жалб қилиш шакли.

**Солиқ ставкаси** — солиқ суммасининг солиқ олинадиган суммага нисбатининг фоиздаги ифодаси.

**Лоффер эгри чизиги** — давлат бюджети даромадлари ва солиқ ставкаси ўртасидаги боғлиқликнинг тасвирланиши.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Молиянинг иқтисодий мазмунини тушунтириш ва унинг иқтисодий вазифаларини баён қилинг.

2. Жамият ва давлат молия тизимлари асосий бўғинларининг тавсифини беринг. Молия тизимида давлат бюджетининг ўрни қандай?

3. Ўзбекистон давлат бюджети маблағларининг шаклланиш ва тақсимланиш хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритинг.

4. Давлат бюджети миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда қандай роль ўйнайди? Бунда қандай усуллардан фойдаланилади?



5. Бюджет тақчиллиги нима? Ижобий ва салбий бюджет тақчиллигини тушунтиринг.

6. Солиқларнинг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг ва унинг турларини асосий вазифаларини кўрсатинг.

7. Ўзбекистонда бюджет ва солиқ тизимини ислоҳ қилиш қандай йўналишларда амалга оширилиши кўзда тутилган?

#### Асосий адабиётлар

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштирилди. Т. Ўзбекистон, 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", 8 боб.
3. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). "Меҳнат", 1995.
4. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. - М.:Издательская группа НОРМА – ИНФРА\*м, 1998. Гл: 11.
5. Шишкин А. Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2-е изд. : В 2 кн. М.: «Владос», 1996. Гл: 18,21.
6. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. - М. : Юрист, 1997. Гл: 18.

#### Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т. Меҳнат, 1997. XII боб.
2. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т. ДИТАФ. 1998.
3. Экономическая теория. Учебник под. ред. И. П. Николаевой. М. : «Прогноз», 1998. Гл: 16.
4. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. - М. «ИноРус», 1998. Гл: 11, 16.

## XVII. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА ПУЛ МУОМАЛАСИ, КРЕДИТ ВА БАНК ТИЗИМИ

### Маъруза режаси

1. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари.
2. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари.
3. Кредитнинг моҳияти, манбалари ва вазифалари.

#### 1-§. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари

Пул муомаласи - бу товарлар айланишига ҳамда нотовар харақтеридаги тўловлар ва ҳисобларга хизмат қилувчи нақд пуллар ва унга тенглаштирилган активларнинг ҳаракатидир. Нақд пул муомаласига банк билетлари ва металл тангалар (пул белгилари) хизмат қилади. Нақд пулсиз ҳисоблар чеклар, кредит картчалари, векселлар, аккредитивлар, тўлов талабномалари кабилар ёрдамида амалга оширилади. Уларнинг ҳаммаси пул агрегати деб юритилади. Муомалада мавжуд бўлган пул массаси уларни қўшиш йўли билан аниқланади.

Пул муомаласи ўзига хос қонунларга асосланган ҳолда амалга оширилади. Унинг қонунларидан энг муҳими муомала учун зарур бўлган пул миқдорини аниқлаш ва шунга мувофиқ муомалага пул чиқаришдир.

Муомалани таъминлаш учун зарур бўлган пул миқдори қуйидагиларга боғлиқ.

1. Муайян даврда, айтايлик бир йил давомида сотилиши лозим бўлган товарлар суммасига. Товарлар қанча кўп бўлса ва нархи баланд бўлса, уларни сотиш ва сотиб олиш учун шунча кўп пул бирлиги талаб қилинади.

2. Пул бирлигининг айланиш тезлигига.

Пул бир хил бўлмаган тезлик билан айланиш қилади. Бу кўп омилларга, жумладан улар хизмат қилаётган товарлар турига боғлиқ.

3. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори пулдан тўлов воситаси вазифасидан фойдаланишига ҳам боғлиқ. Кўпинча товарлар қарзга сотилади ва уларнинг ҳақи келишувга мувофиқ кейинги даврларда тўланади. Демак, зарур пул миқдори шунга мувофиқ миқдорда камаяди. Иккинчи томондан, бу даврда илгари кредитта сотилган товарлар ҳақини тўлаш вақти бошланади. Бу пулга эҳтиёжни кўпайтиради.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олганда, муомала учун зарур бўлган пул миқдори қуйидаги формула бўйича аниқланади.



$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_T}{A_T}; \text{бунда,}$$

$P_m$  - муайян даврда муомала учун зарур бўлган пул бирлиги миқдори;

$T_b$  - сотилиши лозим бўлган товарлар нархи суммаси;

$X_k$  - ҳақи сотиш давридан бошқа вақтда тўланадиган товарлар нархи суммаси;

$X_T$  - ҳақини тўлаш муддати келган товарлар нархи суммаси;

$A_T$  - пулнинг айланиш тезлиги.

Муомалада бўлган пул бирлиги миқдорининг товарлар нархи суммасидан оғиб кетиши ва бунинг натижасида товарлар билан таъминланмаган пулнинг пайдо бўлиши пулнинг қадрсизланиши, яъни инфляцияни билдиради.

## 2-§. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари

Инфляция макроиқтисодий беқарорликнинг кўринишларидан бири ҳисобланади.

Инфляция тушунчаси биринчи марта Фарбий Америкада, (1861-1865 йиллардаги фуқаролар уруши даврида) ишлатилган бошлаган ва қоғоз пул муомаласининг кўпайиб кетиши жараёнини билдирган. Иқтисодий адабиётларда инфляция тушунчаси XX асрда, биринчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалди.

Инфляция — бу қоғоз пул бирлигининг қадрсизланиши ва шунга мос равишда товар нархларининг ўсишидир.

Инфляция бозор ҳўжалигининг ҳар хил соҳаларида такрор ишлаб чиқариш номуносабликлари туғдирадиган мураккаб ижтимоий-иқтисодий ҳодисадир.

Қоғоз пул товарларга, олтинга ва ўз қадрини барқарорлигини сақлаб қолган чет эл валюталарига нисбатан қадрсизланади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан аниқланади. Масалан, истеъмолчилик товарларига нарх индекси 1995 йил 113,6; 1996 йил - 118,3 га тенг булса, инфляция суръати куйидагича бўлади.

$$\text{Инфляция суръати} = \frac{118,3 - 113,6}{113,6} * 100 = 4,1\%$$

Келиб чиқиш сабаблари ва ўсиш суръатларига қараб, инфляциянинг бир қанча турларини мавжуд.

1. Талаб инфляцияси. Нарх даражасининг анъанавий ўзгариши жами талаб ортиқчалиги билан тушунтирилади. Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси маҳсулотнинг реал

ҳажмини кўпайтириб ортиқча талабни қондира олмайди. Чунки барча мавжуд ресурслар тўлиқ фойдаланилган бўлади. Шу сабабли бу ортиқча талаб нархнинг ошишига олиб келади ва талаб инфляциясини келтириб чиқаради.

2. Таклиф инфляцияси. Инфляция ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва бозордаги таклифнинг ўзгариши натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ўсиши келтириб чиқадиган инфляция, маҳсулот бирлигига қилинадиган ҳаражатларнинг кўпайиши ҳисобига нархларнинг ошишини билдиради.

Маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш ҳаражатларининг ортиши иқтисодиётда фойдани ва маҳсулот ҳажмини қисқартиради. Натижада товарлар таклифи ҳам қисқаради. Бу ўз навбатида нарх даражасини оширади. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари номинал иш ҳақи, хом ашё ва энергия нархларнинг ўсиши ҳисобига ортиб боради.

Инфляциянинг а) меъёридаги; б) ўрмалаб борувчи в) гиперинфляция каби турлари ҳам мавжуд. Инфляциянинг биринчи турда баҳолар йилига 10 фоизгача, иккинчисида 20 дан 200 фоизгача, учинчисида, астрономик миқдорда ўсиши кузатилади.

## 3-§. Кредитнинг моҳияти, мабдалари ва вазифалари

Кредит бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўлаш ва уларни такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун маълум муддатга ҳақ тўлаш ва қайтариб бериш шарти билан қарзга бериш жараёнини ифодалайди.

Пул шаклидаги капитал ссуда капитали дейилса, унинг ҳаракати кредитнинг мазмунини ташкил қилади.

Кредит муносабатлари икки субъект ўртасида, пул эгаси, яъни қарз берувчи ва қарз олувчи ўртасида юзага келади.

Турли хил корхоналар (фирма)лар, ташкилотлар, давлат ва унинг муассасалари ҳамда аҳолининг кенг қатлами кредит муносабатларининг субъектлари ҳисобланади. Санаб ўтилган субъектларнинг айнан ҳар бири бир вақтнинг ўзида ҳам қарз олувчи ва ҳам қарз берувчи ўрнида чиқиши мумкин.

Кредит муносабатларининг объекти жамиятда вақтинча бўш турган пул маблағларидир.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида товарлар, иқтисодий ресурслар ва пул маблағларининг доиравий айланиши кредит муносабатларининг мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Шу билан бирга доиравий айланиш жараёнида муқаррар суратда вақтинча бўш турадиган пул маблағлари ва бошқа пул ресурслари кредит маблағларининг манбаини ташкил қилади.



Кредит ресурсларининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- Корхоналарнинг банкдаги ҳисобларидаги амортизация ажратмалари
- Маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари.
- Корхоналарнинг ишлаб чиқариш, фан ва техникани ривожлантириш фондлари, моддий рағбатлантириш фондлари
- Корхоналар фойдаси. Улар давлат бюджети ва кредит тизими билан ҳисоб-китоб қилинганча, шунингдек унинг тегишли қисми корхона эҳтиёжлари учун фойдаланганча банкдаги ҳисобларида сақланади.

- Банкдаги бюджет муассасалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари.
- Аҳолининг бўш пул маблағлари.

Такрор ишлаб чиқариш жараёнида вақтинча бўш пул ресурслари ҳосил бўлиши билан бир вақтда, иқтисодиётнинг айрим бўгинлари ва соҳаларида қўшимча пул маблағларининг эҳтиёж пайдо бўлади.

Аввало кредит қайта тақсимлаш вазифасини бажаради. Унинг ёрдамида корхоналар, давлат ва аҳолининг бўш пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўшганиб, кейин бу маблағлар кредит механизми орқали халқ хўжалик тармоқлари эҳтиёжларини ҳисобини олиб қайта тақсимланади. Шу орқали кредит ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Иккинчидан, кредит пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (вексель, чек, сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларнинг хўжалик амалиётига жорий этиш вазифасини бажаради.

Учинчидан, кредит нақд пуллар ўрнига кредит пуллар (банк крот ва ҳисоб тўловлари)ни ривожлантириш ва пул муомаласини жадаллаштириш билан муомала харажатларини тежаш вазифасини бажаради.

Тўртинчидан, кредитнинг муҳим вазифаси капитал тўшганиши ва марказланишни жадаллаштириш ҳисобланади.

Кредит алоҳида корхоналарнинг ҳиссадорлик жамиятига айланиши, янги фирмаларнинг вужудга келиши ва трансмиллий компаниялар (ТМК) ташкил топишнинг муҳим омилларидан бири сифатида чиқади.

Бешинчидан, кредит ссуда фондининг ҳаракати (қарз бериш ва қарзни ундириш) орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш вазифасини бажаради.

Олтинчидан, кредит ўз муассасалари орқали иқтисодий субъектлар фаолияти устидан назорат қилиш вазифасини бажаради.

Ниҳоят, кредитнинг ўзига хос вазифаси иқтисодиётни тартибга солиш ҳисобланади. Бунда кредит учун фоиз ставкаларининг

табақалаштириш, давлат томонидан кафолатлар ва имтиёзлар бериш каби усуллардан фойдаланилади. Кредит бирқанча турларда амалга оширилади.

Тарихий тараққиёт давомида кредитнинг икки шакли пул ва товар шаклидан фойдаланиб келган. Ҳозирги вақтда мамлакат ички оборотида пул кредитидан кенгроқ фойдаланиб, у банк, тижорат, давлат, истеъмолчилик ва хўжаликлараро ва халқаро кредит шакллари олади.

**Банк кредити** — кредитнинг асосий ва етакчи шакли сифатида чиқади. У пул эгалари — банклар ва махсус кредит муассасалари томонидан қарз олувчиларга (тадбиркорлар, давлат, уй хўжалиги сектори) пул ссудалари шаклида берилади.

Банк кредити йўналиши, муддати ва кредит битимлари суммаси бўйича чекланмайди. Унинг фойдаланиш соҳаси ҳам жуда кенг, товар муомаласидан тортиб капитал жамғарилишигача хизмат қилади.

Хўжаликлараро кредит бир корхона (муассаса) томонидан иккинчисига берилади ва уларнинг капитал қурилиш, қишлоқ хўжалик соҳаларидаги муносабатларига, шунингдек, ички хўжалик ҳисоби бўгинлари билан муносабатларига хизмат қилади.

Тижорат кредити — бу корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредитларидир. Тижорат кредити, аввало, тўловни кечиктириш йўли билан товар шаклида берилади.

Истеъмолчилик кредити — хусусий шахсларга, ҳаммадан аввало, узоқ муддат фойдаланадиган истеъмолчилик товарлари (мебель, автомобиль, телевизор ва бошқалар) сотиб олиш учун маълум муддатга берилади. У чакана савдо магазинлари орқали товарларни ҳақини кечиктириб тўлаш билан сотиш шаклида ёки истеъмолчилик мақсадларида банк ссудалари бериш шаклида амалга оширилади. Истеъмолчилик кредитидан фойдаланганлик учун анча юқори фоиз ундирилади.

Ипотека кредити — кўчмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узоқ муддатли ссудалар шаклида берилади. Бундай ссудалар бериш воситаси, банклар ва корхоналар томонидан чиқариладиган ипотека облигациялари ҳисобланади.

Давлат кредити — кредит муносабатларининг ўзига хос шакли бўлиб, бунда давлат пул маблағлари қарздори, аҳоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари бўлиб чиқади. Давлат кредити маблағлари манбаи бўлиб, давлат қарз облигациялари хизмат қилади. Давлат кредитнинг бундай шаклида, аввало, давлат бюджети камомадини қоплаш учун фойдаланади.



**Халқаро кредит** — ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги ҳаракатини намойиш қилади. Халқаро кредит товар ёки пул (валюта) шаклида бериллади. Кредитор ва қарз олувчилар банклар, хусусий фирмалар, давлат, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳисобланади.

Кредит бериш бир қатор принципларга асосланади.

Булар қуйидагилар: ссуда беришнинг мақсадли характери, кредитнинг расмийлаштирилган муддатда қайтаришлиги, ссуданинг моддий таъминланганлиги ва тўловлиги.

Қарзга берилган ссуданинг албатта қайтарилиб берилиши, ундан фойдаланилганлик учун олинган фойдадан ссуда фоизини тўлаш зарурати корхоналарни хўжалик юритишнинг энг самарали усуллари излаб топишга ундайди.

Қарзга (ссудага) берилган пул ҳисобига олинadиган даромад фоиз ёки фоизли даромад дейилади. Шу даромад (фоиз)нинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланган фоиз ставкаси ёки фоиз нормасини ташкил қилади:

$$r' = \frac{r}{K_{\text{ссуда}}} \cdot 100, \text{бу ерда } \begin{cases} r' - \text{фоиз нормаси} \\ r - \text{фоиз суммаси} \end{cases}$$

$K_{\text{ссуда}}$  — қарзга берилган пул (капитал) суммаси

Агар 100 минг сўм йилига 20 минг ссуда фоизи тўлаш шарти билан қарзга берилган бўлса, ссуда фоизи нормаси 20% ни ташкил қилади.

#### 4-§. Банк тизими. Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари

Банклар кредит муносабатларига хизмат қилиб, кредитнинг ҳар хил шакллари ўз ичига олиб, кредит муассасаларининг асосини ташкил қилади.

Банклар тизими одатда икки босқичли бўлиб, ўз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларнинг тармоқ отган шаҳобчаларни олади. «Марказий банк бошчилигида ҳамда кенг тармоқли мустақил тижорат ва хусусий банклар икки босқичли банк тизимини вужудга келтириш...» устивор йўналишлардан ҳисобланади<sup>1</sup>.

Давлат банки мамлакат пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади.

Давлат банки (1), Марказий банк (2), банкирлар банки ва (3) ижтимоий банк ҳисобланади. Бунинг мазмуни шундан иборатки, биринчидан, кўпчилик мамлакатларда давлат банки ягона марказий банкдан иборат бўлиб, у ўтказадиган сиёсат тартиблари юқори давлат органлари томонидан ўрнатилади.

Иккинчидан, марказий банк банклар ва жамғарма муассасаларидан қуйилмаларни қабул қилиб, уларга кредит беради. Хусусан, шу сабабга кўра марказий банк «банклар банки» дейилади.

Учинчидан, Марказий банк фақат фойда олишга интилиб фаолият қилмайди, давлатнинг бугун иқтисодий ҳолатини яхшилаш сиёсатини амалга оширади ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишга кўмаклашади.

Марказий банк кўплаб хилма-хил вазифаларни бажаради.

**Биринчидан**, бошқа банк муассасаларининг мажбурий эҳтиёжларини сақлайди. Бу эҳтиёжлар пул таклифини бошқариш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Марказий банк мамлакатнинг расмий олтин-валюта эҳтиёжларини сақлаш вазифасини ҳам бажаради.

**Иккинчидан**, чекларни қайд (инкасация) қилиш механизминини таъминлайди ва банклараро ҳисоб-китобларни амалга оширади, уларга кредитлар беради.

**Учинчидан**, давлатнинг монетар сиёсатини амалга оширади.

**Тўртинчидан**, барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар устидан назоратни амалга оширади.

**Бешинчидан**, халқаро валюта бозорларида миллий валюталарни айирбошлайди.

**Олтинчидан**, пул таклифи устидан назорат қилиш маъсулиятини олади, муомалага миллий валютани чиқаради.

Иқтисодийнинг эҳтиёжларига мос равишда пул муомаласини тартибга солади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида банклар ва корхоналар тизимини шериклар сифатида чиқади. Кредит беришда фан-техника тараққиётини жадаллаштиришни, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг янги сифат даражасига эришишни таъминлайдиган тадбирларга устуңлик бериллади.

Банклар ўз тасарруфидаги ресурслардан фойдаланиш самардорлиги учун моддий жиҳатдан маъсул ҳисобланади ва шу сабабли кредит-пул операциялари кўпроқ уларнинг иқтисодий фойдалилигига ва самардорлигига қараб бериллади.

**Тижорат банклари** ўзларининг хўжалик мавқеига кўра акционерлик типидagi муассасалар ҳисобланади. Ҳуқуқий мавқеига кўра, фаолиятнинг бирон бир турига хизмат кўрсатувчи, ихтисослашган ёки миллий банк бўлиши мумкин.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сарф — Т. «Ўзбекистон», 1999, 120 бет.



Тижорат банклар саноат, савдо ва бошқа хил корхоналарнинг омонат тарзида жалб этилган пул маблағлари ҳисобидан қилди, корхоналар ўртасида ҳисоб-китобни амалга оширади, шунингдек воситачилик ва валюта операциялари билан шуғулланиши.

Ўзбекистон республикасининг "Банклар ва банк фаолиятининг тўғрисидаги қонунида айтилишича, тижорат банклари ва мақсадияли пай асосида ташкил топган хусусий банклар бўладими улар "кредит ҳисоб-китоб ва ўзга хил банк хизматлари кўрсатадилар". Тижорат банклар фаолиятининг асосий мақсади фойда чиқариб олишни кўзда тутади. Тижорат банклари дини мадининг манбаи мижозларининг банк хизмати учун тўлов ва активлардан-заём, кредит, қимматли қоғозлардан олинган фойз ҳисобланади.

**Ихтисослашган тижорат банклар** — ихтисодиётнинг турли соҳаларида тижорат тамойилларида кредит-пул операцияларининг муайян турларини амалга оширади. Жумладан бизнинг республикада саноат қурилиш банки-саноат, транспорт, аҳоли ва моддий техника таъминоти соҳаларида; Замин, ғалла, пахта, банклар — агросаноат комплекси тармоқлари ва соҳаларида. Тадбиркор банки майда ва ўрта бизнес, кооператив ва деярли тартибдаги меҳнат фаолияти соҳасида кредит-пул операцияларини амалга оширади.

Халқ банки-мамлакатда омонат ишларини ташкил этишни, нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилишни ва аҳоли учун касса вазифини амалга оширишни, аҳолига шахсий эҳтиёжларга кредит беришни ва шу каби операцияларни таъминлайди.

Ташқи ихтисодий фаолият миллий банки экспорт-импорт операцияларини бевосита амалга оширувчи корхона ва муассасаларга кредит беради, қўшма корхоналарга кредит беришда қатнашади, йиғма валюта режасининг ижросини, валюта ресурсларидан тежаб фойдаланишини назорат қилади, шунингдек ташқи ихтисодий операцияларга оид ҳисоб-китобларни ташкил қилади ва амалга оширишни таъминлайди.

Тижорат банклари тизимида тор ихтисослашиши бўйича **инвестицион** ва **ипотека** банкларни ажратиш лозим.

Инвестицион банклар-махсус кредит муассасалари бўлиб, облигация ҳамда қарз мажбуриятлари бошқа турларини чиқариш йўли билан узоқ муддатли ссуда капитални жалб қилади ва уларни мижозлар (асосан давлат ва тадбиркорлар) га тақдим қилади.

Инвестицион компаниялар, ўзларининг қимматли қоғозларини чиқариш йўли билан ҳуқуқий инвестрлар пул ресурсларини тўплайди ва уларни корхона (миллий ва чет эл)лар акция ва облигацияларига жойлаштиради. Бундай компаниялар

ушқ инвестрлар манфаатини ифодалайди ва уларнинг асосий мақсади қўйилган капитал ҳисобига фойда олиш ҳисобланади.

**Ипотека банклар** — бу қўчмас мулк (ер ва иншоот) ҳисобига оқ муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муассасалар. Ипотека банкнинг ресурслари ўзларининг ипотека облигациялари ҳисобига шаклланади. Олинган ссудадан уй-жой ва бошқа иншоотлар қуриш, корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади.

Барча тижорат банклари эҳтиёт (резерв)ларининг ҳажми ва таркиби бўйича Марказий банк томонидан ўрнатиладиган шартлор талабларга жавоб бериши зарур.

Бугунги кунда республика худудида мулкчиликнинг турли шаклидаги 30 дан зиёд тижорат ихтисослашган банклар ва уларнинг 3,7 мингдан кўпроқ филиаллари фаолият қилиб турибди. Шулардан учтаси (ташқи ихтисодий фаолият миллий банки, халқ банки ва "АСАКА" банк) давлат тасарруфидаги банк ҳисобланади. Улардан 22 банк (73%) акционерлик жамияти, 8 таси (27%) масъулияти чекланган жамият шаклидадир. Шундан иккитаси қўшма банк ("Ўт-банк" ва "Хусусийлаштиришбанк") мавқеига эга.

Ўзбекистонда тижорат банкларнинг ривожланиши дастлаб ихтисодиётнинг алоҳида соҳаларига хизмат қиладиган ихтисослашган банклар ташкил этилишида бошланган бўлса, кейинчалик (1995 йилдан) ихтисослашган кредит-молия муассасаларини ташкил этишга киришилди. Шу асосда "Бизнес фонд", "Мадад" суғурта ва инвестиция компаниялари каби ихтисослашган молия-кредит муассасалари ташкил этилди.

### Асосий таянч тушунчалар

**Пул муомаласи** — товарлар айланишига ҳамда нотовар характердаги тўловлар ва ҳисобларга хизмат қилувчи нақд пуллар ва пул унга тенглаштирилган молиявий активларнинг ҳаракати.

**Пул тизими** — тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан мустақамланган, мамлакатда пул муомаласини ташкил қилиш шакли.

**Инфляция** — қоғоз пул бирлигининг қадрсизланиши.

**Кредит** — бўш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида тўплаш ва уларни такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун қарзга бериш.

**Фойз нормаси (ставкаси)** — фойз ёки фойзли даромаднинг қарзга берилган пул суммасига нисбатининг фойзда ифодаланиши.



**Банклар** — кредит муносабатларига хизмат қилиб, кредит тизимининг негизини ташкил қилувчи махсус муассасалар.

**Банк операциялари** — маблағларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш бўйича амалга ошириладиган операциялар.

**Банк фойдаси (маржа)** — олинган ва тўланган фоиз суммасидаги ўртасидаги фарқ.

**Банк фойда нормаси** — банк соф фойдасининг унинг ўз қопталига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Пул муомаласининг мазмунини тушунтиринг.
2. Муомала учун зарур бўлган пул миқдори қандай омилларга боғлиқ?
3. Инфляциянинг мазмунини ва турларини тушунтириш.
4. Катта гиперинфляция қандай қилиб турғунликка олиб келиши мумкинлигини тушунтиринг.
5. Кредитни нима зарур қилиб қўяди? Кредит тушунчасининг мазмунини баён қилинг.
6. Кредитнинг асосий турларини санаб кўрсатинг ва уларнинг тавсифини беринг. Кредит қандай вазифаларни бажарали?
7. Марказий ва тижорат банкларининг вазифаларини кўрсатинг.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., "Ўзбекистон", 1995.
2. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М.: Республика, 1992 том 1, Гл. 10, 15, 17.
3. Ўлмасов А., Шарифўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., "Меҳнат", 1995.
4. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. Учебник. — М.: Юрист, 1997. Гл. 12.

### Қўшимча адабиётлар

1. Общая экономическая теория. М. «Промо-Медиа», 1995.
2. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: Меҳнат, 1997. X-XI боблар.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т. ДИТАФ. 1998.

## XVIII. АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ДАВЛАТНИНГ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИ

### Маъруза режаси

1. Аҳоли даромадлари ва унинг таркиби. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари.
2. Даромадлар тенгсизлиги ва унинг даражасини аниқлаш.
3. Давлатнинг ижтимоий сиёсати. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари.

### 1-§. Аҳоли даромадлари ва унинг таркиби. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари

Республикамызда 1998 йилда пул даромадлари 1997 йилга нисбатан 117,9 фоизга, истеъмол товарлари ҳамда хизматлар нархлари эса 145,1 фоизга ўсган.

Аҳоли даромадлари дейилганда уларнинг маълум вақт оралиғида (масалан, бир йилда) пул ва натурал шаклда олган даромадлари миқдори тушунилади.

Аҳоли истеъмол даражаси тўғридан-тўғри уларнинг даромадлари даражасига боғлиқ бўладики, бу даромадларнинг аҳоли турмуш даражасидаги ролини белгилаб беради.

Аҳоли пул даромадлари иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромад, нафақа, пенсия, стипендия шаклидаги барча пул тушумларини, мулкдан фоиз, дивиденд, рента шаклда олинадиган даромадларни, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хунармандчилик буюмларини сотишдан ва ҳар хил хизматлар кўрсатишидан келиб тушадиган даромадларни ўз ичига олади.

Натурал даромад меҳнат ҳақи ҳисобига олинадиган ва уй хўжалиklarининг ўз истеъмоллари учун ишлаб чиқарган маҳсулотлардан иборат бўлади.

Жамият аъзолари даромадлари даражаси улар турмуш фаровонлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланиб, шу билан бирга алоҳида шахсларнинг дам олиши, билим олиши, соғлигини сақлаши, энг зарур эҳтиёжларини қондириши имкониятларини белгилаб беради. Аҳоли даромадлари



даражасига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар орасида иш ҳақидан ташқари чакана нарх динамикаси, истеъмолчилар бозорининг товарлар билан тўйинганлик даражаси каби муҳим ўрин тутди.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек «...мустақиллик йилларида одамларимизнинг тафаккури дунёқараши, ҳаётга бўлган муносабати ҳам тубдан ўзгаради. Турмуш даражаси, оиласининг фаровонлиги, энг аввало, ўзига боғлиқ эканлигини тушуниб етаётган одамлар тобора кўпайиб бормоқда»<sup>1</sup>.

Аҳоли даромадлари даражасига баҳо бериш учун номинал ихтиёрида бўлган ва реал даромад тушунчаларидан фойдаланилади.

**Номинал даромад** — аҳоли томонидан маълум вақт оралиғида олинган пул даромадлари миқдори ҳисобланади.

**Ихтиёрида бўлган даромад** — шахсий истеъмол ва жамғарма мақсадларида фойдаланиш мумкин бўлган даромад. Бу даромад номинал даромаддан солиқлар ва мажбурий тўлов суммасини кам бўлади.

**Реал даромад** — нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб, аҳолининг ихтиёрида бўлган даромадга сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдорини кўрсатади.

Аҳолининг номинал пул даромадлари турли манбалар ҳисобини шаклланиб, улардан асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- а) ишлаб чиқариш омилларига олинадиган даромад;
- б) давлат ёрдам дастурлари бўйича тўлов ва имтиёзлар шаклидаги пул тушумлари;
- в) молия-кредит тизими орқали олинадиган пул даромадлари.

Аҳолининг ёлланиб ишловчи қисми олинадиган даромадларнинг асосий қисмини иш ҳақи ташкил қилади. Даромаднинг бу тури истиқболда ҳам, пул даромадлари умумий ҳажмининг шаклланишида ўзининг етакчи ролин сақлаб қолади.

Аҳоли пул даромадлари даражаси давлат ёрдам дастурлари бўйича тўловлар сезиларли таъсир кўрсатади. Бу манбалар ҳисобига пенсия таъминоти амалга оширилади ва турли хил нафақалар тўланади.

Аҳолининг молия-кредит тизими орқали олинадиган пул даромадлари қуйидагилардан иборат: давлат суғуртаси бўйича тўловлар; шахсий уй қурилишига ва матлубот жамияти аъзоларига банк ссудалари; жамғарма банкига қўйилмалар бўйича фоизлар; акция, облигация баҳосининг кўпайишидан олинадиган даромад ва заём бўйича тўловлар; лотерея бўйича ютуқлар; товарларни кредитга сотиб олиш натижасида ташкил тонадиган, вақтинча бўш маблағлар; ҳар хил турдаги компенсация тўловлар ва ҳ.к.

Аҳоли турмуш даражаси тушунчасини уларнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланиши, ҳамда кишилар эҳтиёжининг бу неъматлар билан қондирилиши даражаси сифатида аниқлаш мумкин.

Кишилар ҳаёт фаолияти учун зарур неъматлар тўплами меҳнат шароити, таълим, соғлиқни сақлаш, озиқ-овқат ва уй-жой сифати каби хилма-хил эҳтиёжларни ўз ичига олади. Кишилар эҳтиёжларини қондириш даражаси жамият аъзоларининг алоҳида олган ва оилавий даромадлари даражасига боғлиқ. Турмуш даражасини мамлакат даражасида \бу тун аҳоли учун\ ва табақалашган микро даражада \аҳолининг алоҳида гуруҳи учун\ қараб чиқиш мумкин. Биринчи ёндашув турли мамлакатларда аҳолининг турмуш даражасини аҳоли жон бошига тўғри келадиган ички миллий маҳсулот кўрсаткичи бўйича аниқлаб, сиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Аҳоли гуруҳлари бўйича даромадлар тақсимланиши динамикасини таққослаш, истеъмолчилик бюджет асосида амалга оширилади. Қатор истеъмолчилик бюджетлари мавжуд бўлади: ўртача оила учун, юқори даражада мўл-кўл бюджет, минимал моддий таъминланганлар бюджети, нафақахўрлар ва аҳоли бошқа ижтимоий гуруҳлари бюджети шулар жумласидандир.

Фаровонликнинг энг қуёи чегарасини оила даромадининг шундай чегараси билан белгилаш мумкинки, ундан кейин ишчи кучини такрор ҳосил қилишни таъминлаб бўлмайди. Бу даража моддий таъминланганлик минимум ёки кун кечириш даражаси \қашшоқликнинг бошланиши\ сифатида чиқади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўртача даромад «ўртача синф» деб аталадиган табақалар даромадлари бўйича аниқланади.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ислоҳотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2000 йил 2 феврал.



Бундай гуруҳ истеъмолчилик савати тўпламига уй, автомашина, дала ҳовли \дача\, замонавий уй жиҳозлар, сайр қилиш ва болаларини ўқитиш имконияти, қимматли қоғозлар ва зийнатлар киради.

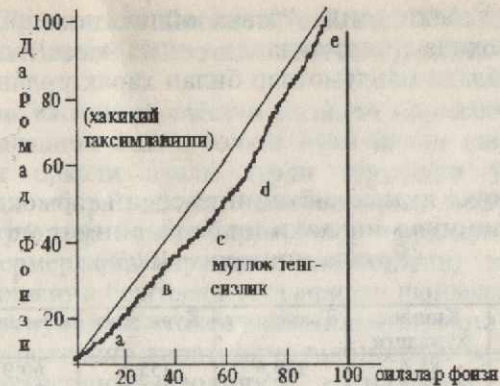
Бозор иқтисодиёти аҳолининг юқори таъминланган ёки "бой" қатлами мавжуд бўлишини тақазо қилиб, уларни аҳолининг юқори сифатли товар \ва хизмат\лар харид қилишга лаёқатли бўлган жуда оз қатлами киради. АҚШда аҳоли бу қисмининг шахсий имконияти 8-10 млн.доллар баҳоланади.

## 2-§. Даромадлар тенгсизлиги ва унинг даражасини аниқлаш

Дунёдаги барча мамлакатлар аҳоли жон бошига турли келадиган ўртача даромадлар даражаси билан бир-биридан кескин фарқланади. Бу турли мамлакатлар аҳолисининг даромадлари даражаси ўртасида тенгсизлик мавжудлигини билдиради. Шу билан бирга алоҳида олинган мамлакатлар аҳолисининг турли қатлам ва гуруҳлари ўртача даромадлари даражасида ҳам фарқ мавжуд бўлади. Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши даражаси ҳам даромадларидаги фарқларни бартараф қилмайди.

Ўз-ўзидан аниқки, иқтисодий ўсиш даромадларнинг кўпайишига олиб келади. Бунда бутун аҳоли даромадлари мутлоқ миқдорда аста-секин ўсиб боради. Даромадларнинг мутлоқ миқдори кўпайиб борса-да, ҳар доим ҳам даромадлар тенгсизлиги даражасига таъсир кўрсатмаслиги мумкин.

Даромадлар тенгсизлиги даражасини миқдорий аниқлаш учун жаҳон амалиётида Лоренц эгри чизигидан фойдаланилади \расм\ "Оилалар улуши" ётиқ чизикда, "даромадлар улуши" эсатик чизикда жойлашган. Назарий жиҳатдан даромадларнинг мутлоқ тенг тақсимланиши имконияти \бурчакни тенг иккига бўлувчи\ чизикда ифодаланган бўлиб, у оилаларнинг ҳар қандай тегишли фоизи даромадларнинг мос келувчи фоизини олишини кўрсатади. 20% оилаларнинг барча даромадларнинг 20%, 40%-40%, 60%-60% даромадларни олишини билдиради ва ҳ.к.



12-чизма. Лоренц эгри чизиги

Мутлоқ тенгликни ифодаловчи чизик ва Лоренц эгри чизиги ўртасидаги тафовут даромадлар тенгсизлиги даражасини акс эттиради.

Бу фарқ қанчалик катта бўлса, даромадлар тенгсизлиги даражаси ҳам шунчалик катта бўлади. Агар даромадларнинг ҳақиқий тақсимланиши мутлоқ тенг бўлса, бунда Лоренц эгри чизиги ва биссектриса ўқи бир-бирига мос келиб фарқ йўқолади.

Даромадлар табақаланишини аниқлашнинг кўпроқ қўлланиладиган кўрсаткичларидан бир **дипел коэффициент** ҳисобланади. Бу кўрсаткич 10% анча юқори таъминланган аҳоли ўртача даромадлари ва 10% энг кам таъминланганлар ўртача даромади ўртасидаги нисбатни ифодалайди.

Ялпи даромаднинг аҳоли гуруҳлари ўртасида тақсимланишини характерлаш учун **аҳоли даромадлари тенгсизлиги индекси** (Джини коэффициент) кўрсаткичи қўлланилади. Бу кўрсаткич қанчалик катта бўлса, (яъни 1,0 га яқинлашса) тенгсизлик шунча кучли бўлади. Жамият аъзолари даромадлари тенглашиб борганда бу кўрсаткич 0 (ноль)га интилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий беқарорлик туфайли қараб чиқилган бу кўрсаткич ўсиш тамойилига эга бўлади. Умумий даромаднинг табақаланиши алоҳида тармоқлар ва фаолият соҳаларида иш ҳақи даражасидаги фарқларнинг ортиши билан бирга боради. Миллий иқтисодиётда ўртача иш ҳақининг тармоқлар, корхоналар ва ишловчилар категорияси бўйича юқори тенгсизлиги таркиб топади.



Жумладан Ўзбекистонда ўртача ойлик номинал иш ҳақини нисбатан алоҳида тармоқларда иш ҳақи даражасининг ўзгариши куйидаги маълумотлар билан характерланади.

9-Жадвал

Республика иқтисодиётининг асосий тармоқларида ойлик номинал иш ҳақи нисбатларининг ўзгариши (Ўртача иш ҳақи -100%)

Йиллар	Саноат	Қишлоқ хўжалиги	Транспорт	Қурилиши	Маориф	Банк соҳаси
1994	148,2	85,4	126,6	153,6	60,9	189,4
1996	139,2	54,4	136,0	166,7	70,4	184,9
1998	155,3	46,1	152,8	152,3	68,2	210,7

Даромадлар тенгсизлигида катта фарқлари мавжуд бўлишининг асосий сабаби бозор тизимига асосланган иқтисодиётнинг ўз хусусиятларидан келиб чиқади. Бизнинг республикада ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш даромадлар тенгсизлиги муаммосини кескинлаштиради. Бу ерда асосий ролни мол-мулкка \у\й-жой, кўчмас мулк, акция ва бошқалар) эга бўлиш омили ўйнай бошлайди. Даромадларнинг табақаланиш жараёни етарли даражада тез боради, минимал даражадан бир неча ўн баравар юқори даромадга эга бўлган ижтимоий қатлам шаклланади. Даромадларнинг табақаланиши мулкий табақаланишни келтириб чиқаради. Вақт ўтиши билан оилаларнинг тўшлаган мол-мулки мерос қолдириши сабабли даромадлар табақаланишининг кучайиши руй беради. Ҳар хил оилалар учун турлича истеъмол муҳит яратилади. Ижтимоий тенглик ва даромадлар тақсимотида адолатликни таъминлаб беришнинг муҳим муаммолари келиб чиқади.

Бундай шароитда давлатнинг даромадларни қайта тақсимлаш вазифаси даромадлар тенгсизлигидаги фарқларни камайтириш ва жамият барча аъзолари учун анча қулай моддий ҳаёт шароитини таъминлашга қаратилади.

Даромадлар тенгсизлиги камайтишининг тахминан 80 фоизини асосан трансферт тўловлари тақозо қилади. Аниқроқ айтганда давлат трансферт тўловлари энг паст даромад олувчи кишилар гуруҳи даромадининг асосий қисми \70-75%\ни ташкил қилади ва қашшоқликни юмшатишнинг энг муҳим воситаси ҳисобланади.

### 3-§. Давлатнинг ижтимоий сиёсати. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари

Давлатнинг ижтимоий сиёсати тегишли марказлашган даромадларни табақалашган солиқ солиш йўли билан шакллантириш ва уни бюджет орқали аҳоли турли гуруҳлари ўртасида қайта тақсимлашдан иборат. Давлат даромадларни қайта тақсимлашда ижтимоий тўловлар билан бирга бозор нархларини ўзгартириш (масалан, фермерларга нархларни кафолатлаш) ва иш ҳақининг энг кам даражасини белгилаш усулларидадан фойдаланади.

**Ижтимоий тўловлар** – кам таъминланганларга пул ёки натурал ёрдам кўрсатишга қаратилган тадбирлари тизими бўлиб, бу уларнинг иқтисодий фаолиятда қатнашиши билан боғлиқ бўлмайди. Ижтимоий тўловларнинг мақсади жамиятдаги муносабатларни инсонпарварлаштириш ҳамда ички талабни ушлаб туриш ҳисобланади.

Аҳоли реал даромадлари даражасига инфляция сезиларли таъсир кўрсатиши сабабли даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим вазифаси истеъмолчилик товарларига нархнинг ўсишини ҳисобга олиш ва даромадларни индексациялаш, яъни номинал даромадларни нархлар ўсишига боғлиқликда ошириб бориш ҳисобланади.

Шахсий даромадни ҳимоя қилишда ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналиш аҳоли камбағал қатламини қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Амалий ҳаётда қашшоқликнинг ўзи ҳаёт кечирishi минимуми ёрдамида аниқланади. Бу **ижтимоий ва физиологик** (жисмоний) минимумда ифодаланади. Ижтимоий минимум жисмоний эҳтиёжларни қондиришнинг минимал нормаси (меъёри) билан бирга ижтимоий талабларнинг минимал харажатларини ҳам ўз ичига олади. Физиологик минимум эса фақат асосий жисмоний эҳтиёжларни қондиришни кўзда тутаяди.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда аҳолининг ижтимоий ёрдамига муҳтож қисмини аниқлашда турли хил мезонлар асос қилиб олинади. Улар жумласига даромад даражаси, шахсий мол-мулки миқдори, оилавий аҳоли ва шу кабилар киритилади.

**Ижтимоий сиёсат** – бу давлатнинг даромадлар тақсимотидаги тенгсизликни юмшатишга ва бозор иқтисодиёти қатнашчилари ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилишга йўналтирилган сиёсатдир.

Республикада бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий сиёсат аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишга қаратилади ҳамда алоҳида йирик йўналишларда амалга



оширилади. Бу йўналишлар И.А. Каримовнинг “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”<sup>1</sup> китобидан тўлиқ баён қилиб берилган.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари тизимидан энг асосий йўналиш — бу нархлар эркинлаштирилиши ва пулнинг қадрсизланиш даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш ҳисобланади. Бунда республиканинг ўзига хос ёндашуви ишлаб чиқилиб, даромадлар нисбатини ўзгартириш, иш ҳақи, пенсиялар, стипендияларнинг, жамғарма банклардаги аҳоли омонатлари ставкаларининг энг оз миқдорини бир вақтнинг ўзида қайта кўриб чиқиш йўли билан амалга оширилади. Даромадлар нисбатини ўзгартиришда 1993 йил жорий этилган янги ягона таъриф сеткаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу барча тоифадаги ходимларнинг меҳнат ҳақи миқдорларини тариф коэффициентлари орқали, энг кам иш ҳақи воситаси билан бевосита ўзаро боғлаш имконини берди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг **иккинчи йўналиши** — ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш, ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва нооziқ-овқат моллари асосий турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туриш бўлди. Бунга эришишда муҳими маҳсулотлар экспортини божхона тизими орқали назорат қилиш ва уларга юқори бож тўловлари жорий этиш, кундалик зарур товарларни меъёрланган тарзда сотишни ташкил қилиш каби тадбирлар катта аҳамиятга эга бўлди. Миллий валюта жорий этилиши билан озиқ-овқат маҳсулотларини меъёрланган тарзда сотишдан воз кечиш эркин нархларга ўтиш имкониятини яратади.

Иқтисодий ислохотларнинг илк босқичида ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг **учинчи йўналиши** — аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб - қувватлаш борасида кучли чора-тадбирлар ўтказилганлиги бўлди. Бу йўналишда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан ночор қатламлари — пенсионерлар, ногиронлар, кўп болали ва кам даромадли оилалар, ишсизлар, ўқувчи ёшлар ҳамда қайд этилган миқдорда даромад олувчи кишилар турли хил йўшлар билан ҳимоя қилиб борилди.

Ялпи ижтимоий ҳимоялаш тизимидан ишончли ижтимоий кафолатлар ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимида изчиллик билан ўтиш — ижтимоий сиёсатни амалга оширишга,

ижтимоий ҳимоя воситасини кучайтиришда сифат жиҳатдан янги босқич бошлашини билдиради.

Янгиланган ижтимоий сиёсат адолат тамойилларига изчиллик билан риоя қилишга асосланиб, ижтимоий кўмаклашишнинг мавжуд усулларини ва пул билан таъминлаш манбаларини тубдан ўзгартиришни тақозо қилади. Бу сиёсат ижтимоий ҳимоя аниқ мақсади ва аҳолининг аниқ табақаларини қамраб олишни кўзда тутади. Ёрдам тизими фақат кам таъминланган ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нисбатан қўлланилиб, шу мақсад учун давлат манбалари билан бир қаторда меҳнат жамоалари, турли ташкилот ҳамда жамғармаларнинг маблағларидан ҳам фойдаланилади.

Ижтимоий кўмаклашишнинг янги тизимида болалар ва кам даромадли оилалар ёрдамдан баҳраманд бўлувчи асосий кишилар ҳисобланиб, улар учун ҳамма нафақа ва моддий ёрдамлар фақат маҳалла орқали етказиб берилди. Бу тизимда кам даромадли оилаларга бериладиган моддий ёрдам маҳалла орқали етказилади. Шу мақсадда маҳаллаларда бюджет маблағлари, корхона ва ташкилотлар, тадбиркорлик тузилмалари ва айрим фуқароларнинг ихтиёрий ўтказган маблағлари ҳисобидан маҳсус жамғармалар ҳосил қилинди.

Ижтимоий кўмаклашишнинг янги тизими меҳнатга рағбатлантирадиган омишлар ва воситалар янги тузилмаси пайдо бўлишини ҳам тақозо қилади.

Шундай қилиб, ислохотлар даврида давлат аҳолининг муҳтож табақаларини қўллаб-қувватлаш билан бирга, ўз меҳнат фаолияти орқали оиласининг фаровонлигини таъминлашга интилувчи кишилар учун тенг шароит ва қулай имконият яратишга ҳаракат қилади.

### Асосий таянч тушунчалар

**Аҳоли даромадлари** — аҳолининг маълум вақт давомида пул ва натурал шаклда олган даромадлари миқдори.

**Номинал даромад** — аҳоли томонидан пул шаклида олинган даромадлари суммаси.

**Ихтиёрида бўлган даромад** — шахсий истеъмол ва жамғарма мақсадларида фойдаланиш мумкин бўлган даромад.

**Реал даромад** — нарх даражаси ўзгаришини ҳисобга олиб аҳолининг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланиши ҳамда улар эҳтиёжларининг бу неъматлар билан қондирилиш даражасидир.

<sup>1</sup> Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1995, 119-138 бетлар.



**Лоренц эгри чизиги** — даромадлар тенгсизлиги даражасини миқдорий аниқлашни характерлайди.

**Ижтимоий тўловлар** — кам таъминланганларга пул ёки натурал шаклда ёрдам кўрсатишга қаратилган тадбирлар тизими.

**Ижтимоий сиёсат** — бу давлатнинг даромадлар тақсимоотидаги тенгсизликни иқтисодий қатнашчилари ўртасидаги зиддиятларни бартараф қилишга йўналтирилган сиёсат.

### Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Давлатнинг аҳоли даромадларини шакллантириш сиёсати деганда нимани тушунасиз? Ижтимоий адолатни таъминлашда бу сиёсатнинг роли қандай?

2. Аҳоли даромадлари тушунчасини ва унинг даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни санаб кўрсатинг.

3. Турмуш даражаси ва унинг тушунчасига изоҳ беринг. Турмуш даражасини қандай кўрсаткичлар характерлаб беради?

4. Даромадлар тенгсизлигининг асосий сабабларини санаб кўрсатинг ва уларга тушунтириш беринг.

5. Ўзбекистонда давлат ёрдам дастурлари тизимини изоҳ қилиш ва уни ҳозирги даврдаги асосий йўналишларини ўзингизнинг фикрингизни билдириш.

### Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. "Ўзбекистон", 1995.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон», 2000.
3. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", М.: Республика том 1, Гл 6-8.
4. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодий назарияси (дарслик). Т. "Меҳнат", 1995.
5. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для вузов. 2 — 6 изд.: В 2 кн. М.: «Владос», 1996. Гл. 16.

### Қўшимча адабиётлар

1. Ўлмасов А. Иқтисодий асослари. Т.: Меҳнат, 1997. XIV боб.
2. Общая экономическая теория. М.»Промо-Медиа», 1995.
3. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., «Дело-ЛТД», 1995.
4. Экономическая теория. Учебник под ред. И.П.Николаевой. — М., «Проспект», 1998. Гл. 20.
5. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл. 20.

## XIX. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ, ХАЛҚАРО САВДО ВА ХАЛҚАРО ВАЛЮТА-КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИ

### Маъруза режаси

1. Иқтисодий ривожланишининг умумжаҳон томонлари ва ишлаб чиқаришнинг байналминиллашуви.

2. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг шакллари. Жаҳон инфратузилманинг ривожланиши.

3. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, шакллари ва объектив асослари. Қиёсий устунлик назарияси.

4. Халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари.

5. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ва валюта тизимлари.

### 1-§. Иқтисодий ривожланишнинг умумжаҳон томонлари ва ишлаб чиқаришнинг байналминиллашуви

Ҳозирги даврда жаҳон иқтисодий ривожланишининг энг муҳим характерли хусусиятларидан бири - турли мамлакатлар ва хўжалик регионлари ўртасидаги ўзаро боғлиқларнинг ўсиб бориши ҳисобланади.

Жаҳон хўжалигида ҳар бир ўзгаришлар (жаҳон бозоридаги нархлар ҳаракати ва алоҳида мамлакатнинг экспорт имкониятидан тортиб дунё иқтисодиётидаги таркибий силжишлар ва халқаро монополиялар фаолиятигача) дунёдаги барча мамлакатлар манфаатини ўзига тортади. Мамлакатнинг савдо, ишлаб чиқариш, валюта молия соҳаларидаги жаҳон тамойилларига боғлиқлик объектив реаллик ҳисобланади. Ҳозирги даврда ҳар қандай мамлакатни унинг иқтисоди қандай ривожланган бўлишидан қатъий назар, жаҳон хўжалиги алоқаларига жалб қилмасдан унинг тўла қонли иқтисодий ривожланишини таъминлаш мумкин эмас.

Дунё бир-биридан мақсадлари, амал қилиш механизми билан фарқланувчи турли хил ижтимоий-иқтисодий тузумлар, халқаро гуруҳларга бўлинган. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатларини туркумлаш ҳар хил мезонлар асосида амалга оширилади. Яқин вақтларгача бизнинг адабиётимиз социализм дунёси, капитализм дунёси ва учинчи дунё мамлакатлари деган тушунчани сингдириб келди.



Жаҳон ҳамжамияти мамлакатларини туркумлашга умумий асосда ёндашиб хўжалик тизимларининг хусусиятларига муо равишда давлатларнинг учта гуруҳини ажратиб кўрсатиш мум кин: ривожланган, бозор иқтисодиётида ривожланаётган ва бо зор иқтисодида мавжуд бўлмаган мамлакатлар. Ривожланганли да даражаси бўйича ҳам ўз навбатида учта гуруҳ фарқланади: кам ўртача ва юқори ривожланган мамлакатлар. Шимолий-Шарқий Осиё ва Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлар (ЯИМ), юқори даромадли нефть экспорт қилувчи мамлакатлар (Саудия Арабистони, Кувайт ва бошқалар) энг кам ривожлан ган мамлакатлар (ЭКВИ), шу жумладан энг камбағал мамла катлар (Чад, Баенгладеш, Эфиопия), ҳар хил регионал итти фоқлар ва интернационал гуруҳларга ажратилади.

Бу барча турли-туманлик бир бутун яхлитликка ўзaro иқтисодий боғлиқликнинг ҳар хил жиҳатлари орқали тортлади. Ҳозирги хўжалик алоқаларининг чуқурлашиб бораётганлиги байналминаллашувининг кучайиши ҳамда фан-техника рево люциясининг кенг қамровли характери, алоқа ва коммуника ция воситаларининг бутунлай янги роли шароитида миллий иқтисодиёт ўз-ўзини таъминлаш орқали самарали амал қилиш мумкин эмас.

Жаҳон хўжалик алоқаларининг тез ўсиши шундай даврларга тўғри келадики, бу даврда ишлаб чиқариш омилларининг ҳаракати тезлашади, капитал миллий чегарадан ўсиб чиқади, ишчи кучи миграцияси кучаяди, халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланиш жараёни тезлашади. Бу шундан гу воҳлик берадики, хўжалик алоқаларининг байналминаллашу вини кўп жиҳатдан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш мантиқи тақозо қилади, яъни у миллий чегарадан ўсиб чиқади ва объектив равишда ишлаб чиқаришнинг байналминаллашу вини зарур қилиб қўяди.

Миллий хўжаликлар ва улар ўртасидаги иқтисодий алоқалар негизида шакилланган жаҳон хўжалиги асосида халқаро меҳнат тақсимоти ётади.

**Халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) алоҳида мамлакатларнинг товар ва хизматларнинг маълум турларини ишлаб чиқаришга их тисослашувини ифодалайди.** Алоҳида мамлакатларнинг бундай ихтисослашуви маҳсулотлари устун даражада экспортга

йўналтирилган халқаро ихтисослашган тармоқларнинг шаклла нишига олиб келади.

Дастлабки вақтларда халқаро меҳнат тақсимотининг ривож ланиши асосан табиий шароитлардаги тафовутларга асосланган эди. Бинобарин, фақат саноат тўнтаришидан кейин, яъни иш лаб чиқарувчи кучлар байналминал хусусият касб этиб, миллий хўжаликлар доирасидан ташқарига ўсиб чиқа бошлагач, улар нинг негизидан барқарор меҳнат тақсимоти ва жаҳон бозори таркиб топади. Ҳозирги вақтда халқаро меҳнат тақсимоти турли ижтимоий тизимларни ўз ичида олувчи умумжаҳон хўжалиги доирасида ривожланмоқда.

Халқаро меҳнат тақсимоти ва айирбошлашда қатнашаётган мамлакатлар бир хил шароитда эмас. Бу ҳол уларнинг турли жўгрофий аҳволи, табиий ресурсларининг таркиби ва миқдори, ривожланиш кўлами, даражаси ва иқтисодиётини тузилиши, ички бозорнинг ҳажми билан белгиланади.

Ана шу фарқлар сабабли айрим мамлакатларда бир хил то варларни ишлаб чиқаришдаги харажатлар даражаси ҳам турли ча бўлади. Шунинг учун ҳар бир мамлакат ўзи нисбатан қулайроқ, камроқ харажат билан ишлаб чиқарадиган товарлар ни бошқа мамлакатларга сотишга ва аксинча, жаҳон бозоридан ўзидан ишлаб чиқариш учун харажат кўпроқ бўладиган ёки та биий ёхуд бошқа шароитларга кўра умуман ишлаб чиқариб бўлмайдиган товарларни сотиб олишга интилади.

Товарлар мамлакатлар ўртасида жаҳон нархлари асосида ай ирбошланади. Улар байналминал қийматга асосланади. Бунинг маъноси шуки, ижтимоий зарурий байналминал меҳнат сар флари жаҳон бозорида эътироф қилинади.

Умуман олганда, жаҳон нархларининг ташкил топиши одат да, соф ҳолида амалга ошмайди. Байналминал қийматнинг ҳосил бўлишига тўсқинлик қилувчи махсус омиллар жаҳон нархларига таъсир қилади. Ташқи савдо ва валюта чеклашлари, валюталар қийматининг ўзгариб туриши, халқаро монополи ялар сиёсати, биржадаги чайқовчиликлар ва ҳаказолар шулар жумласидандир. Шу сабабли айрим мамлакатларнинг жаҳон бо зоридаги рақобатлашув қобилятидаги фарқлар, пировард на тиждада меҳнат унумдорлигининг миллий даражадаги фарқларини акс эттиради.



Ривожланган мамлакатларда кейинги ўн йилликларда янги технологик асосларга ўтиш жаҳон хўжалик алоқаларининг тез ўсиши билан бирга борди. Такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг байналминаллашуви ўзининг ҳар иккала шаклида: интеграцион (миллий хўжаликларнинг яқинлашуви, ўзаро мослашуви орқали) ва трансмиллий (халқаро ишлаб чиқариш мажмуасининг тузилиши орқали) шаклларида кучаяди. Жумладан, бутун дунёда регионал давлатлараро иқтисодий интеграциянинг қарор топиш тамойили кузатилади. Жумладан, ривожланган Европа интеграцион ҳамжамияти (ЕИ) доирасида товарлар, хизматлар ва ишчи кучининг эркин ҳаракати амалга оширилади. Шимолий Америка умумий иқтисодий ҳамкорлик АҚШ, Канада ва Мексика иқтисодиётининг интеграциясини кўзда тутади. Давлатлараро интеграциянинг кучайиши жанубий-шарқий Осиё, Ўрта Осиё, араб дунёси, Африка ва Марказий Америка мамлакатлари учун ҳам характерли бўлмоқда.

## 2-§. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг шакллари. Жаҳон инфратузилмасининг ривожланиши

Халқаро меҳнат тақсимоти халқаро иқтисодий муносабатлар, яъни турли мамлакатлар ўртасидаги хўжалик алоқалари негизидан ётади. **Халқаро иқтисодий муносабатлар** куйидаги шаклларда намоён бўлади:

- товар ва хизматлар билан халқаро савдо;
- капитал ва чет эл инвестицияларининг ҳаракати;
- ишчи кучининг миграцияси;
- ишлаб чиқаришнинг давлатлараро кооперацияси;
- фан ва техника соҳасидаги айирбошлаш;
- валюта-кредит муносабатлари;

Халқаро меҳнат тақсимоти ривожланиши натижасида жаҳон бозори таркиб топади. Жаҳон бозорига **товар ва хизматларнинг халқаро ҳаракати** сифатида қараш мумкин. Жаҳон бозори ўзининг ривожланишида бир қатор босқичлардан ўтадики, улардан ҳар бири миллий хўжаликнинг халқаро иқтисодий муносабатларга жалб қилинишининг маълум даражаси билан характерланади.

**Капиталнинг халқаро ҳаракати - бу капиталнинг чет элда жойлаштирилиши ва фаолият қилиши.** У чет элга куйидаги шаклларда чиқарилади:

- хусусий ёки давлат капитали шаклида. Капиталнинг халқаро ташкилотлар йўли билан ҳаракати кўпинча мустақил шакл сифатида ажратилади.

- пул ва товар шаклида. Жумладан, капитал чиқариш машина ва ускуналар, патентлар, нау-хау ҳамда товар кредитлари шаклида бўлиши мумкин.

- қисқа ва узоқ муддатли кредитлар шаклида;

- ссуда ва тадбиркорлик капитали шаклида. Ссуда шаклидаги капитал қуйилмалар бўйича фоиз, тадбиркорлик шаклидаги капитал эса фойда келтиради. Тадбиркорлик капитали тўғридан-тўғри ва портфелли инвестициялардан иборат бўлади. Тўғридан-тўғри инвестициялар шу капитал ҳисобига қурилган объект (корхона)лар устидан назорат қилиш ҳуқуқини беради, портфелли инвестициялар эса бундай ҳуқуқни бермайди. У одатда акция пакетлари ҳамда облигация ва бошқа қимматли қоғозлар шаклида берилади.

Халқаро иқтисодий муносабатларнинг анча мураккаб жиҳатларидан бири **ишчи кучининг халқаро миграцияси ҳисобланиб, у ўз ифодасини меҳнат ресурсларининг анча қулай шароитда иш билан таъминлаш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кўчиб ўтишида топади.**

Халқаро миграция жараёнини иқтисодий омиллар билан бирга сиёсий, этник, маданий, оилавий ва бошқа характердаги омиллар ҳам тақозо қилади.

Халқаро миграция иккита асосий таркибий қисми ўз ичига олади: эмиграция ва иммиграция. Эмиграция-мамлакатлардан доимий яшаш жойига чиқиб кетишни, иммиграция-мамлакатта доимий яшаш учун кириб келишни билдиради.

**Фан-техника ютуқлари билан халқаро айирбошлаш** бир қатор шаклларда амалга оширилади. У илмий-техникавий ахборотлар, мутахасислар, фан соҳаси ходимлари билан айирбошлашни, тадқиқот ва янгиликларни лицензия асосида беришни, илмий-тадқиқот ишлари ўтказишни, умумий фан-техника ва технологияни ишлаб чиқариш бўйича қўшма тадбиркорликни ўз ичига олади.



Илмий техникавий ҳамкорликнинг муҳим шаклларида бири инжиниринг ҳисобланади. Халқаро инжиниринг бир давлат томонидан бошқасига саноат ва бошқа объектларнинг лойиҳалаштириш ва қуриш жараёнига керакли ҳисоб-китоб лойиҳаларини бериш ҳамда инженерлик-қурилиш хизмати кўрсатишдан иборат бўлади.

**Жаҳон инфратузилмаси.** Товарлар, ишчи кучи, молиянинг воситаларнинг миллий чегаралар орқали тўхтовсиз ўсиб боруши ҳаракати бутун жаҳон инфратузилмасининг ривожланиши ва такомиллашувини тезлаштиради. Жуда муҳим транспорт тизими (денгиз, дарё, ҳаво, темир йўл транспорти) билан бир қаторда жаҳон иқтисодиётининг ривожланишида ахборот коммуникациялар тармоғи тобора кўпроқ аҳамият касб этиб боради. Муносиб умумжаҳон инфратузилмаси бўлмаса, ҳозирги ишлаб чиқарувчи кучларнинг байналминаллашувини ривожлантириб бўлмайди. Бундай инфратузилманинг айрим таркибий қисмлари жаҳон савдоси вужудга келаётган, жаҳон бозори ташкил топаётган вақтда бўлган.

Ҳозирги даврда биржалар, молия марказлари, йирик саноат ва савдо бирлашмалари мисли кўрилмаган тезлик билан оператив маълумотлар олишга ва уларни ишлаб чиқишга имкон берувчи энг янги техник воситалар билан жиҳозланган. Ривожланган мамлакатларда кенг тармоқли ахборот мажмуаси ташкил топмоқда, унинг таъсири амалда иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳаларига ёйилмоқда.

Ҳозирги шароитда илмий ва тижорат ахборотлар айниқса қимматлидир. Шу сабабли турли халқаро даражаларда махсус «маълумотлар банклари» ташкил топмоқда, булар илмий ва ишлаб чиқариш мақсадлари учун зарур ахборотни қилириб топишни анча енгиллаштиради. Жаҳон инфратузилмаси турли зиддиятларни бартараф қилиш орқали ривожланади.

Халқаро айирбошлаш товарларда материаллашган шакллардан номатериал алоқаларга тобора кўпроқ ўрин бўшатади, яъни фантехника ютуқлари, ишлаб чиқариш ва бошқариш тажрибаси, хизматнинг бошқа турлари билан айирбошлаш ўсиб боради. Ҳисоб-китобларга кўра ҳозирги кунда хизматлар жаҳон ялпи миллий маҳсулоти (ЯММ)нинг 46 фоизини ташкил қилади.

### 3-§. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, шакллари ва объектив асослари. Қиёсий устулик назарияси

**Халқаро иқтисодий интеграция-бу мамлакатларнинг чуқур, барқарор ўзаро алоқаларнинг ривожланиши ва миллий хўжаликлар ўртасидаги меҳнат тақсимоли асосида улар хўжалик-сиёсий алоқаларининг бирлашиш жараёнларидир.**

Халқаро иқтисодий интеграция жаҳон хўжалиги ривожининг тарихий жиҳатдан узоқ давр давом этган натижаси ҳисобланса-да, Президентимиз И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек, ҳозирги кунда ҳам мамлакатларнинг Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнида ҳал этилмаган кўпдан-кўп муаммолар мавжудки, бизнинг Республикамиз учун бу ташқи иқтисодий ва валюта сиёсатини янада эркинлаштиришдан иборат<sup>1</sup>.

Халқаро иқтисодий интеграциянинг **асосий шакллари** қуйидагилар:

- эркин савдо зоналари. Бу иқтисодий интеграциянинг энг оддий шакли бўлиб, унинг доирасида қатнашувчи мамлакатлар ўртасидаги савдо чеклашлари бекор қилинади. Бунга Европа эркин савдо уюшмаси ва МДХ мамлакатлари ўртасидаги ўзаро битим мисол бўла олади;

- бож иттифоқи. Иқтисодий интеграциянинг бу шакли эркин савдо зоналарининг фаолият қилиши билан бирга ягона ташқи савдо таърифлари ўрнатишни ва учинчи мамлакатга нисбатан ягона ташқи савдо сиёсати юритишни тақозо қилади. Европа Иттифоқи (ЕИ) бож иттифоқига ёрқин мисолдир;

- тўлов иттифоқи. Бу миллий валюталарнинг ўзаро эркин алмашувини ва ҳисоб-китобда ягона пул бирлигининг амал қилишини таъминлайди. Европа ҳамжамияти, жанубий-Шарқий Осиё ва МДХ мамлакатлари учун тўлов иттифоқи пировард мақсаддир;

- умумий бозор. Бу иқтисодий интеграциянинг анча мураккаб шакли бўлиб, унинг қатнашчиларига эркин ўзаро савдо ва ягона ташқи савдо таърифи билан бирга капитал ва ишчи кучининг эркин ҳаракати ҳамда ўзаро келишилган иқтисодий сиёсат таъминланади. Бунга Европа иқтисодий иттифоқи ёки Европа умумий бозорини мисол қилиб келтириш мумкин. Унинг доирасида барча бож тўловлари ва импорт меъёр (кво-

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш йиғилишидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2000 йил 2 феврал.



та)лари бекор қилинади, бошқа мамлакатлардан Европа бозо-  
рига товарлар кириши бир хил тартибга солинади, пул маб-  
лағлари ва ишчи кучининг чегарадан эркин ўтиши таъминлана-  
ди ҳамда умумий муаммоларни ҳал этишда ягона сиёсат  
ўтказилади;

- иқтисодий ва валюта иттифоқи давлатлараро иқтисодий  
интеграциянинг энг олий шакли ҳисобланади. Бунда иқтисодий  
интеграциянинг барча қараб чиқилган шакллари умумий  
иқтисодий ва валюта-молиявий сиёсат ўтказиш билан бирга  
уйғунлашади.

Халқаро иқтисодий интеграция жараёнини объектив харак-  
тердаги **бир қатор омиллар тақозо қиладики**, уларнинг ичидан  
куйидагилар асосий ўринни эгаллайди:

- хўжалик алоқаларининг байналминлашуви;
- халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви;
- умум жаҳон фан-техника революцияси;
- миллий иқтисодиёт очиклигининг кучайиши.

**Қиёсий устулик назарияси.** Иқтисодий ривожланишнинг  
миллий андозасидан жаҳон андозасига ўтиш ва халқаро  
иқтисодий интеграциянинг ривожланиши мамлакатларнинг  
иқтисодий муносабатларда қатнашиши миллий  
иқтисодий манфаатларга қандай даражада жавоб беради? —де-  
ган саволни кўяди. Бу саволга жавоб топишга иқтисод фани  
илгаридан қизиқиб келган. Жумладан, А.Смит халқаро меҳнат  
тақсимоти масаласини таҳлил қилиб, қандай товарларни экс-  
порт қилиш ва қайсиларини импорт қилиш қулайлиги  
тўғрисидаги ўз қарашларини баён қилиш асосида «мутлоқ ус-  
тунлик» назариясини илгари сурган. Д.Рикардо ўзаро фойдали  
савдо ва халқаро ихтисослашувнинг анча умумий принципла-  
рини шакллантириб, «қиёсий устулик» назариясини ишлаб  
чиққан. У нафақат миллий хўжаликлар ўртасидаги, балки мил-  
лий хўжалик ичидаги минтақалар, корхоналар ўртасидаги ҳар  
қандай меҳнат тақсимотининг устуликларини асослаб беради.

Мамлакатлар ўртасида халқаро савдо муносабатлари  
ўрнатилганда айирбошлаш қандай нисбатлар асосида рўй беради  
деган савол туғилади. Рикардонинг халқаро ихтисослашув усту-  
ликлари ҳақидаги хулосалари, бу муаммони чуқурроқ тадқиқ  
қилиш учун бошланғич нуқта бўлади. Жумладан, Дж. Милль иш-  
лаб чиқариш харажатларининг турли нисбатлари ўртасида

ўрнатиладиган алмашув мутаносиблиги товарнинг ҳар бирига  
жаҳон таклифи ва талаби ҳажмига боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Иқтисодий назарияда халқаро ихтисослашувнинг устулик-  
ларини асослаш Рикардонинг классик схемаси билан чеклан-  
маган. XX асрда халқаро ихтисослашувнинг қонуниятларини  
кўплаб иқтисодчилар: жумладан, С. Хекшер, Б. Олин,  
Дж. Кейсен, В. Леонтев ва бошқалар томонидан тадқиқ  
қилинди. Халқаро ихтисослашувнинг қонуниятларини янада  
чуқурроқ тушуниш қиёсий харажатлар таҳлили асосида кўп  
омилли андоза тузишга олиб келдики, унда товарлар ҳаракати  
билан бирга ишлаб чиқариш омилларининг давлатлараро эркин  
ҳаракати имкониятлари ҳисобга олинди. Ўтказилган  
тадқиқотларда нафақат тармоқлараро, балки тармоқлар ичида  
ва минтақа ўртасидаги ихтисослашувнинг қонуниятлари, мам-  
лакатнинг материал, капитал, меҳнат ва фан сифимили товар-  
ларга ихтисослашув сабаблари очиб берилди. Ихтисослашувга  
фан ва техника тараққиёти ҳамда технологик ўзгаришлар сурь-  
ати ва характери таъсирининг хусусиятлари аниқланади.

#### 4-§. Халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари

Ҳозирги жаҳон ривожининг характерли белгиси ташқи  
иқтисодий алоқаларнинг, аввало жаҳон савдосининг тез ўсиши  
ҳисобланади. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг таркибий  
қисми ҳисобланган **жаҳон савдоси ташқи савдо обороти, экс-  
порт ва импорт** каби кўрсаткичлар билан характерланади.

**Экспорт-товарларни чет эллик мижозларга сотиш бўлиб, бун-  
да мазкур мамлакатларда ишлаб чиқарилган товар мамлакатдан  
ташқарига чиқарилади.**

Кўплаб мамлакатлар, чекланган ресурс базасига ва тор ички  
бозорга эга бўлиб, ўзларининг ички истеъмоли учун зарур  
бўлган барча товарларни етарли самарадорлик билан ишлаб  
чиқариш ҳолатида бўлмайди. Бундай мамлакатлар учун экспорт  
керакли товарларни олишнинг асосий йўли ҳисобланади.

Жаҳон савдосида товарларнинг **экспорт таркиби** фан-техника  
революцияси ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви  
таъсири остида ўзгаради. Ҳозирги даврда жаҳон савдосининг  
экспорт таркибида қайта ишловчи саноат маҳсулотлари етакчи  
ўринга эга бўлиб, унинг ҳиссасига жаҳон товар айрибошлаши-



нинг 3/4 қисми тўғри келади. Озиқ-овқат, хом-ашё ва ёқилни улуши фақат 1/4 қисмини ташкил қилади.

**Хизматлар экспорти** товарлар экспортидан фарқ қилади. Чет эллик истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш, чет эл валюталарини олиш билан боғлиқ бўлиб, у миллий чегарада амалга оширилади /масалан, чет эл компанияси вакилларига почта, телеграф хизмати кўрсатиш, чет эл фуқароларига сайёҳлик хизмати кўрсатиш ва ҳ.к./.

Ўзбекистоннинг ташқи савдосида хорижий давлатларнинг салмоғи қуйидаги маълумотлар билан характерланади.

10-жадвал

Хорижий ва МДХ давлатларининг Республика ташқи савдосидаги салмоғи, 1998 йил % ҳисобида

	Ташқи савдо айланмаси	Шу жумладан	
		Экспорт	Импорт
МДХ давлатлари	96,9	26,0	27,8
Хорижий давлатлар	73,1	74,0	72,2

**Капитал экспорт қилиш** ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Капитал экспорти кредит бериш ёки чет эл корхоналари акцияларига мақсадли қўйилмалар каби шаклларда амалга оширилиб, капитал чиқарилган вақтда экспорт қилувчи мамлакатдан маблағлар оқимини тақозо қилади ва шу орқали тасарруфида бўлган ресурслар ҳажмини қисқартиради. Бошқа томондан, капитал экспорти чет давлатларнинг мазкур мамлакатдан бўлган қарзларини кўпайтиради. У жаҳон бозорига товарларнинг кейинги экспорти учун қулай шароит яратади ва

чет эл валютасида фоиз ёки дивидент шаклида барқарор даромад олиш омили ҳисобланади.

**Импорт экспортдан фарқ қилиб** чет эллик мижозлардан товарлар /хизматлар/ сотиб олиб, уларни мамлакатга келтиришни билдиради. Товарлар экспорти ва импорти суммаси ташқи савдо обороти ёки товар обороти беради. Қандайдир мамлакат ишлаб чиқарувчи мамлакатдан товарни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун олган тақдирда реэкспорт рўй беради. Реэкспорт билан реимпорт узвий боғлиқ. Реимпорт истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олишни билдиради.

Ўзбекистонда ташқи савдо айланмаси ва унинг таркиби қуйидаги маълумотлар билан характерланади.

11-жадвал

Ўзбекистонда ташқи савдо айланмаси ва унинг таркиби, (% ҳисобида) 1998 й.

Ташқи савдо айланмаси	100,0
Экспорт	51,8
Импорт	48,2
Экспорт — жами	100,0
Шу жумладан:	
Товарлар	91,2
Хизматлар	8,8
Импорт — жами:	100,0
Шу жумладан:	
Товарлар	95,0
Хизматлар	5,0

Халқаро савдо бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

1. Иқтисодий ресурсларнинг ҳаракатчанлиги мамлакатлар ўртасида, мамлакат ичидагига қараганда анча паст бўлади. Масалан, ишчилар мамлакат ичида вилоятдан вилоятга, худуддан худудга эркин ўтиши мумкин. Мамлакатлар ўртасидаги тил ва маданий тўсиқлар ҳақида гапирмаганда ҳам, иммиграцион



қонунлар ишчи кучининг мамлакатлар ўртасидаги миграция-сига қаттиқ чеклашлар кўяди. Солиқ қонунчилигидаги, давлат томонидан тартибга солишнинг бошқа тadbирларидаги фарқлар ва бошқа қатор институционал тўсиқлар реал капиталнинг миллий чегара орқали миграциясини чеклайди.

2. Ҳар бир мамлакат ҳар хил валютадан фойдаланади. Бу мамлакатлар ўртасида халқаро савдони амалга оширишда муайян қийинчиликлар туғдиради.

3. Халқаро савдо сиёсий аралашув ва назоратга маҳқум бўлиб, бу ички савдога нисбатан қўлланиладиган тadbирлардан характери ва даражаси бўйича сезиларли фарқланади.

Қиёсий харажатлар назариясига кўра эркин савдо туфайли, жаҳон хўжалиги ресурсларни самарали жойлаштиришга ва моддий фаровонликнинг юқори даражасига эришиши мумкин. **Протекционизм, яъни эркин савдо йўлидаги тўсиқлар** халқаро ихтисослашувдан олинadиган нафни камайтиради ёки йўққа чиқаради.

**Эркин савдо йўлида** жуда кўп тўсиқлар мавжуд бўлади. Уларнинг асосийлари куйидагилар:

- **бож тўловлари** импорт товарларга акциз солиқлари ҳисобланади, у даромад олиш мақсадида ёки ҳимоя учун киритилиши мумкин.

**Импорт квоталари** ёрдамида маълум бир вақт оралиғида импорт қилиниши мумкин бўлган товарларнинг максимал ҳажми ўрнатилади.

**Таърифсиз тўсиқлар** дейилганда лицензиялаш тизими, маҳсулот сифатига стандартлар кўйиш ёки оддий маъмурий тақиқлашлар тушунилади;

**Экспортни ихтиёрий чеклашлар** савдо тўсиқларининг нисбатан янги шакли ҳисобланади. Бу ҳолда чет эл фирмалари ўзларининг маълум мамлакатта экспортни «ихтиёрий» чеклайди.

Мамлакатлар халқаро савдо ёрдамида ўзларининг мамлакатлараро ихтисослашувини ривожлантириши, ўзларининг ресурслари унумдорлигини ошириш ва шу орқали ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмини кўпайтириши мумкин. Алоҳида давлатлар, энг юқори нисбий самарадорлик билан ишлаб чиқариш мумкин бўлган товарларга ихтисослашиши ва улар-

нинг ўзлари самарали ишлаб чиқариш ҳолатида бўлмаган товарларга айирбошлаш ҳисобига ютиш мумкин.

Бу ерда мамлакатлар нима учун савдо-сотик қилади? деган савол туғилади. Биринчидан, иқтисодий ресурслар дунё мамлакатлари ўртасида жуда нотекис тақсимланади: мамлакатлар ўзларининг иқтисодий ресурслар билан таъминланиши кескин фарқланади. Иккинчидан, ҳар хил товарларни самарали ишлаб чиқариш ҳар хил технология ёки ресурслар уйғунлашувини талаб қилади. Бу икки ҳолатнинг халқаро савдога таъсирини осон тушунтириш мумкин. Масалан, Япония кўп ва яхши тайёрланган ишчи кучига эга, малакали меҳнат ортиқча бўлганлиги сабабли арзон туради. Шу сабабли, Япония тайёрлаш учун кўп миқдорда малакали меҳнат талаб қилинадиган турли-туман меҳнат сиғимли товарларни самарали ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Австралия эса аксинча, жуда кенг майдонларига эга бўлган ҳолда етарли бўлмаган миқдорда инсон ресурслари ва капиталга эга.

Қисқача айтганда, ҳимоя қилинадиган тармоқлар савдо тўсиқларини киритишдан оладиган фойда, бугун иқтисодиёт учун анча катта йўқотиш ҳисобланади.

## 5-§. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ва валюта тизимлари

Пулнинг жаҳон хўжалигида амал қилиши ва турли халқаро иқтисодий алоқаларга (ташқи савдо, ишчи кучи ва капитал миграцияси, даромадлар, қарзлар ва субсидиялар оқими, фан-техника айирбошлаш, туризм ва ҳ.к.) хизмат қилиши билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар-халқаро валюта-кредит муносабатлари деб аталади. У пулнинг халқаро тўлов муносабатида амал қилиш жараёнида вужудга келади. **Валюта**-бу мамлакатлар пул бирлиги (масалан, сўм, доллар, фунт стерлинг ва ҳ.к.). Ҳар бир миллий бозор ўзининг миллий валюта тизимига эга бўлади. Бунда миллий ва халқаро валюта тизимини фарқлаш зарур. **Миллий валюта тизими**-валюта муносабатларининг миллий қонунчилик билан белгиладиган, мазкур мамлакатда ташкил қилиниш шаклини ифодалайди. Халқаро валюта тизими-халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган шакли.



Унинг таркибий элементлари кўйидагилар ҳисобланади: асосий халқаро тўлов воситалари (миллий валюталар, олтин, халқаро валюта бирликлари-СДР, Евро), валюта курсларини белгилаш ва ушлаб туриш механизм, халқаро тўловларини баланслаштириш тартиби, валютанинг қайтарувчанлик шароити, халқаро валюта бозори ва олтин бозори тартиби, валюта муносабатларини тартибга солувчи давлатлараро муассасалар тизими.

Жаҳон валюта тизими ўзининг ривожланишида **учта босқичдан** ўтди ва уларнинг ҳар бирига халқаро валюта муносабатларини ташкил қилишнинг ўз ташкили мос келади. **Биринчи босқич** 1879-1934 йиллар даврини ўз ичига олиб, бунда олтин стандарт сифатидаги пул тизими устуликка эга бўлган. Иккинчи жаҳон уруши охири (1944 й.) дан 1971 йилгача олтин - девизли (Бреттон-Вудск тизими деб номланувчи) тизим устуликка эга бўлган. Бу икки тизим қайд қилинадиган валюта курсларига асосланган. Ҳозирги даврда амал қилувчи жаҳон валюта тизими 1971 йилда ташкил топган бўлиб, бу тизим **бошқариладиган сузиб юрувчи валюта тизими** номи олд. Чунки давлат кўпинча ўз валюталарининг халқаро қийматини ўзгартириш учун валюта бозорининг фаолият қилишига аралашади.

**Олтин стандарт** тизим қайд қилинган валюта курсининг мавжуд бўлишини кўзда тутди. Банклар ўзлари чиқарган банкнотларни олтинга алмаштирган. Халқаро тўловларни мувофиқлаштириш воситаси бўлиб, олтинни эркин чиқариш ва киритиш хизмат қилган. Мамлакат, учта шартни бажарса олтин стандарт қабул қилинган деб ҳисобланган. а) Ўз пул бирлигининг маълум олтин мазмуни ўрнатади; б) Ўзининг олтин захираси ва пулнинг ички тақлиф ўртасидаги қаттиқ нисбатни ушлаб туради; в) Олтиннинг эркин экспорт ва импортига тўсқинлик қилмайди. Олтин стандарт пул бирлигининг олтин мазмуни нисбатига асосланади. Олтин стандарт шароитида, турли мамлакатлар пул бирлигининг нисбати уларнинг расмий олтин мазмуни бўйича ўрнатилади.

Олтин стандарт барбод бўлгандан кейин, валюта соҳасини тартибга солишнинг ўзаро мақбул йўлини топишга ҳаракат қилинди. Янги жаҳон валюта тизими асосларини ишлаб чиқиш мақсадида, 1944 йил Бреттон-Вудсда (АҚШ) иттифоқчи давлатларнинг халқаро конференцияси чақирилди. Бу конференцияда ўзаро боғлиқ валюта курсларини тартибга солиш тизими яратилган ҳақидаги келишувга эришилди ва бу кўпинча

Бреттон - Вудс тизими деб аталади. Мазкур тизим олдинги олтин стандартдан кескин фарқ қилмайди. Унинг асосида **олтин - валюта стандарт** (АҚШ доллари) ётади ва бу ерда резервлар сифатида **олтин ва доллар чиқади**.

Долларнинг олтинга алмашилиши расман тўхтагандан кейин, валютанинг қайд қилинган курси, **сузиб юрувчи курсига ўрин** бўшатади. Халқаро валюта тизимидаги бу ўзгариш 1976 йил Кингстон (Ямайка) даги келишувга биноан ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланади. Қоғоз пул тизимига ўтиш билан, қоғоз пуллар олтинга алмаштирилмайди. Беқарор курслар шароитида валюта курси ҳам ҳар қандай бошқа баҳо каби талаб ва тақлифнинг бозор кучлари билан белгиланди.

Ҳар қандай валюта тизимининг энг муҳим таркибий қисмларидан бири валюта курси ҳисобланади. **Валюта курси бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасидаги ифодаланишини кўрсатади.**

Валюта курсларига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллар ичидан қўйидагиларни ажратиш курсатиш мумкин:

- миллий даромад ва ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- миллий истеъмолчиларнинг реал харид қилиш лаёқати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- валюталарга талаб ва тақлифга таъсир курсатувчи тўлов баланси ҳолати;
- мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси;
- валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва ҳ.к.

Назарий жиҳатдан валюта курсларининг тебранишини тушунтириш, харид қилиш лаёқатининг паритет (турли мамлакатлар пул бирликлари қийматининг бир-бирига нисбати) назарияси ёрдамида берилади. Бу назарияга кўра, курслар нисбатларни аниқлаш учун, икки мамлакат истеъмолчилиқ товарлари «савати» нархларини таққослаш талаб қилинади. Масалан, агар Ўзбекистонда бундай «сават», айтайлик беш минг сўм, АҚШда эса 100 дол. турса, 5 мингни юзга бўлиб, 1 дол. нинг баҳосини ҳосил қиламиз, бу 500 сўмга тенг.

Агар Ўзбекистонда муомаладаги пул массасининг кўпайиши оқибатида, товарлар баҳоси икки марта ошса ва барча шароитлар тенг бўлганда долларнинг сўмга айирбошлаш курси икки марта ошади.



## Асосий таянч тушунчалар

**Халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ)** — алоҳида мамлакатларнинг товар ва хизматларнинг айрим турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашуви.

**Халқаро иқтисодий интеграция** — мамлакатларнинг чуқур, барқарор ўзаро алоқаларининг ривожланиши ва миллий хўжаликлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти асосида улар хўжалик-сиёсий алоқаларининг бирлашиш жараёни.

**Экспорт** — товарларни чет эллик мижозларга сотиш бўлиб, бунда мазкур мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар мамлакатдан ташқарига чиқарилади.

**Импорт** — чет эллик мижозлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга киритиш.

**Резекспорт** — қандайдир мамлакат ишлаб чиқарувчи мамлакатдан товарларни ўз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун олиши.

**Реимпорт** — истеъмолчи мамлакатдан резекспорт товарларни сотиб олиш.

**Халқаро валюта тизими** — халқаро валюта муносабатларининг давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланган шакли.

**Валюта курси** — бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланган баҳоси.

## Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Ҳозирги даврда жаҳон иқтисодий ривожининг энг муҳим ўзига хос хусусияти нимадан иборат? Жаҳон хўжалигининг миллий иқтисодга таъсири қандай?
2. Жаҳон ҳамжамияти мамлакатларини туркумлаш қандай мезонларга асосланади? Уларни туркумлашга ҳозирги даврда ёндашувларга асослаиб давлатларнинг асосий гуруҳларини ажратиб кўрсатинг.
3. Халқаро меҳнат тақсимоти қандай тамойилларга асосланади? Унда табиий шароитдаги тафовутлар қандай роль ўйнайди?
4. Жаҳон нархлари қандай қийматга асосланади? Жаҳон нархларига таъсир кўрсатувчи омиллар тавсифини беринг.
5. Халқаро иқтисодий муносабатлар нима учун турли шаклларга эга бўлади? Уларнинг асосий шаклларини санаб кўрсатинг.
6. Жаҳон инфратузилмаси таркибий қисмларининг тавсифини беринг ва уларнинг ҳар бирининг аҳамиятини кўрсатинг.

7. Халқаро меҳнат тақсимотини мутлоқ ва қиёсий устунлик назариясидан фойдаланиб таҳлил қилинг. Қиёсий ишлаб чиқариш харажатлари нима?

8. Халқаро иқтисодий муносабатларни тартибга солишни нима зарур қилиб қўяди?

9. Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқаларнинг устувор йўналишларини кўрсатинг.

10. Ички ва ташқи савдонинг ўхшашликлари нимадан иборат? Уларнинг фарқи-чи? Халқаро савдо қандай кўрсаткичлар билан тавсифланади?

11. Нима учун халқаро савдода сунъий тўсиқлар мавжуд бўлади? Уларнинг тавсифини беринг.

12. Протекционистик сиёсатнинг ижобий ва салбий томонлари қандай? Уларни таққосланг.

13. Халқаро савдода иқтисодий интеграциянинг аҳамияти қандайлиги ва унда Ўзбекистоннинг иштирок этиши имкониётларини аниқланг.

14. Халқаро валюта тизимини тушунтиринг. Ҳар бир тизим қандай устунлик ва камчиликларга эга?

15. Давлат валюта курсларини барқарорлаштириш учун қандай усуллардан фойдаланади? Чет эл валюталарига талаб ва таклифга қандай омиллар таъсир кўрсатади?

## Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., "Ўзбекистон", 1995.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз.; Т. "Ўзбекистон", 2000й.
3. Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз.; Т. "Ўзбекистон", 1999й.
4. Каримов И.А. Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгай йиғилишидаги маърузаси. "Халқ сўзи", 2 феврал 2000й.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон», 2000.
6. Макконнелл К., Брю С. "Экономикс", 1 том, 6-8 боблар.
7. Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси (дарслик). Т., "Меҳнат", 1995.
8. Сажина М.А., Чибриков Г.Г. Экономическая теория. Учебник для вузов. М.:Издательская группа НОРМА – ИНФРА\*м, 1998. Гл. 19.

## Қўшимча адабиётлар

1. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. М., «Дело-ЛТД» 1995.
2. Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т.: Меҳнат, 1997. XV боб.
3. Шодмонов Ш., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси фанидан тест савол-жавоблари. Т.; ДИТАФ. 1998.
4. Экономическая теория. Учебник под. ред. И.П. Николаевой. — М.: «Проспект», 1998. Гл. 21,25.
5. И.П. Николаев. Экономическая теория. Учебник. — М.: «ИноРус», 1998. Гл. 21.



## МУНДАРИЖА

Кириш .....	3
-------------	---

### I. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА БИЛИШ УСЛУБИ

1-§. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.....	6
2-§. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети.....	15
3-§. Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг усуллари.....	20

### II. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИ

1-§. Ишлаб чиқариш омиллари.....	25
2-§. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни.....	29
3-§. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари.....	34

### III. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ МАЗМУНИ ВА АМАЛ ҚИЛИШИ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

1-§. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва унинг асосий белгилари.....	46
2-§. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва заиф томонлари.....	49
3-§. Бозор тушунчаси ва бозорнинг вазифалари.....	51
4-§. Бозорнинг тузилиши.....	57

### IV. ЎЗБЕКИСТОНДА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари.....	63
2-§. Республикада бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари.....	69
3-§. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари.....	80
4-§. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида турли мулк шакллариининг иқтисодий мазмуни.....	84
5-§. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўллари ва усуллари.....	88

### V. ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ НАЗАРИЯСИ. БОЗОР МУВОЗАНАТИ

1-§. Талаб тушунчаси ва унинг миқдорига таъсир қилувчи омиллар. Талаб қонуни.....	98
2-§. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни. Таклифга таъсир қилувчи омиллар.....	100

3-§. Талаб миқдори ва таклиф миқдори ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши.....	102
--	-----

### VI. РАҚОБАТ ВА НАРХНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

1-§. Рақобатнинг моҳияти, иқтисодий асослари ва шакллари.....	105
2-§. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилик.....	108
3-§. Нархнинг мазмуни ва унинг вазифалари.....	112
4-§. Нарх турлари. Ўзбекистонда нарх сиёсати.....	116

### VII. ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

1-§. Тадбиркорлик фаолияти тушунчаси, унинг вазифалари ва ривожланиш шарт-шароитлари.....	121
2-§. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари.....	123
3-§. Ҳиссадорлик жамияти: ташкил қилиниши ва амал қилиш тамойиллари.....	126

### VIII. КОРХОНА (ФИРМА) ХАРАЖАТЛАРИ ВА ФОЙДАСИ

1-§. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг таркиби.....	131
2-§. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси.....	136

### IX. ИШ ҲАҚИ ВА МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ

1-§. Яратилган маҳсулот ва даромадларнинг тақсимланиш тамойиллари.....	140
2-§. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни.....	143
3-§. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари.....	146
4-§. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва касаба уюшмаларининг роли.....	148

### X. АГРАР МУНОСАБАТЛАР ВА АГРОБИЗНЕС

1-§. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари.....	152
2-§. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби.....	157
3-§. Агробизнес ва унинг турлари.....	159



## XI. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ ВА УНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ ЎЛЧАМЛАРИ. ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАҲСУЛОТ ВА УНИНГ ХАРАКАТ ШАКЛЛАРИ

1-§. Миллий иқтисодиётнинг қарор топиши ва унинг макроиқтисодий кўрсаткичлари. ....	164
2-§. Ялпи миллий маҳсулотнинг мазмуни, таркибий қисмлари ва ҳаракат шакллари. ....	166
3-§. Ялпи миллий маҳсулотни ҳисоблаш усуллари. ....	170
4-§. Ялпи талаб ва ялпи таклиф. ....	177

## XII. ИСТЕЪМОЛ, ЖАМҒАРМА ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР

1-§. Истеъмол ва жамғармаларнинг иқтисодий мазмуни ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги. ....	185
2-§. Жамғаришнинг моҳияти, омиллари ва самарадорлиги. ....	189
3-§. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар. ....	191

## XIII. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА МИЛЛИЙ БОЙЛИКЛАРНИНГ КўПАЙИШИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТ АМАЛ ҚИЛИШИ ВА РИВОЖИНИНГ НАТИЖАСИДИР

1-§. Иқтисодий ўсишнинг мазмуни, турлари ва кўрсаткичлари. ....	195
2-§. Иқтисодий ўсишнинг омиллари. ....	198
3-§. Миллий бойлик тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши. ....	199

## XIV. ИҚТИСОДИЁТНИНГ МУВОЗАНАТИ, НИСБАТЛАРИ ВА ЦИКЛИК ХАРАКТЕРИ

1-§. Иқтисодий мувозанатлик, уни таъминлаш шарт-шароитлари ва аниқлаш усуллари. ....	205
2-§. Иқтисодий мутаносиблик ва унинг турлари. ....	208
3-§. Макроиқтисодий беқарорлик ва иқтисодиётнинг циклиги. Иқтисодий инқирозлар. ....	210
4-§. Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ва иқтисодиёт таркибий тузилишини ўзгартириш вазифалари. ....	214

## XV. ИШЧИ КУЧИ ВА УНИНГ БАНДЛИГИ

1-§. Ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш ва унинг хусусиятлари. ....	218
2-§. Ишсизлик ва унинг турлари. Ишсизлик даражасини аниқлаш. ....	219
3-§. Ўзбекистонда бандлилик муаммоси ва ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш. ....	221

## XVI. МОЛИЯ ТИЗИМИ ВА МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ

1-§. Молиянинг моҳияти ва вазифалари. Молия тизими. ....	224
2-§. Бюджет тақчиллиги ва давлат қарзлари. ....	226
3-§. Солиқ тизими ва унинг вазифалари. ....	228
4-§. Ўзбекистонда бюджет ва солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари. ....	231

## XVII. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА ПУЛ МУОМАЛАСИ, КРЕДИТ ВА БАНК ТИЗИМИ

1-§. Пул муомаласи ва унинг амал қилиш қонуниятлари. ....	235
2-§. Инфляция, унинг моҳияти ва турлари. ....	236
3-§. Кредитнинг моҳияти, манбалари ва вазифалари. ....	237
4-§. Банк тизимининг. Марказий ва тижорат банклари ҳамда уларнинг вазифалари. ....	240

## XVIII. АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ДАВЛАТНИНГ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИ

1-§. Аҳоли даромадлари ва унинг таркиби. Аҳоли турмуш даражаси ва унинг кўрсаткичлари. ....	245
2-§. Даромадлар тенгсизлиги ва унинг даражасини аниқлаш. ....	248
3-§. Давлатнинг ижтимоий сиёсати. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари. ....	251

## XIX. ЖАҲОН ХЎЖАЛИГИ, ХАЛҚАРО САВДО ВА ХАЛҚАРО ВАЛЮТА-КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИ

1-§. Иқтисодий ривожланишнинг умумжаҳон томонлари ва ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви. ....	255
2-§. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг шакллари. Жаҳон инфратузилмасининг ривожланиши. ....	258
3-§. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, шакллари ва объектлар асослари. Қиёсий устулик назарияси. ....	261
4-§. Халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари. ....	263
5-§. Халқаро валюта-кредит муносабатлари ва валюта тизимлари. ....	267



Босишга рухсат этилди 18.08.2000 й. Бичими 60X84<sup>1</sup>/16. «TimesUZ»  
ҳарфида теришиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 17,2.  
Нашр ҳисоб табоғи 16,4. Адади 5000. Буюртма № 262.  
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги  
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

ФТДК, ДИТАФ босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўч., 171 уй.